

Передплатний індекс
60134

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 1 (25), 2024

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 1 (25), 2024

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1(25)

Київ 2024

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1(25)

KYIV 2024

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 1 від 20 лютого 2024 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)

Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)

Лакішик Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)

Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)

Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)

Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)

Мартинюк А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)

Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)

Руссев Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)

Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка)

Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Грищенко Т.Ф., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Дацків І.Б., д-р іст. наук, проф. (Західноукраїнський національний університет)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category “B”) in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 1 of February 20, 2024)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyi S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zarnetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Russev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Hryshchenko T., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Datskiv I., Doctor of Historical Sciences, Professor (West Ukrainian National University)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

НОВА ІСТОРІЯ

<i>Фалько С.А.</i> Діяльність європейських військових місій в ісламських країнах Азії та Північній Африці (остання чверть XVIII – перша третина XIX ст.)	7
--	---

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Perga Tetyana</i> Resource Policy of the Third Reich in the Reichskommissariat Ukraine: Waste Recycling in 1941-1943	51
<i>Дьомін О.Б., Самофатов М.І.</i> Італійсько-радянська нафтова угода 1960 р. у контексті європейської енергетичної безпеки	69
<i>Ткач Д.І.</i> Сучасна Угорщина – шлях від демократії до авторитаризму: історична ретроспектива	86
<i>Цанко О.М.</i> Явище спадкового авторитаризму в сучасних політичних системах: історико-політичний аспект	104
<i>Зелінський А.Л.</i> Батько й син аль-Асади: спільні й відмінні риси державної політики	129

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Гуменюк А.Г.</i> Збереження світової культурної спадщини ЮНЕСКО в Україні в умовах війни	164
<i>Ходченко О.Є., Коверська Є.О.</i> Конкурс «Євробачення» як інструмент культурної дипломатії	176

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

<i>Венгер А.Г.</i> Українська медієвістика (рання новістика) в особах дослідників: Сергій Плохій у спогадах о. проф. Юрія Мицика	191
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	212
------------------------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ	214
---	-----

CONTENTS

MODERN HISTORY

Falko S. Activities of European Military Missions in Islamic Countries of Asia and Northern Africa (last quarter of the 18th – first third of the 19th Centuries) 7

CONTEMPORARY HISTORY

Perga T. Resource Policy of the Third Reich in the Reichskommissariat Ukraine: Waste Recycling in 1941-1943 51

Domin O., Samofatov M. The Italian-Soviet Oil Agreement of 1960 in the Context of European Energy Security 69

Tkach D. Modern Hungary – the Road from Democracy to Authoritarianism: a Historical Retrospective 86

Tsapko O. The Phenomenon of Hereditary Authoritarianism in Modern Political Systems: Historical and Political Aspect 104

Zelinskyi A. The Father and the Son al-Assad: the Common and Different Features of a State Policy 129

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

Humenyuk A. Preservation of the UNESCO World Cultural Heritage in Ukraine in the Conditions of War 164

Khodchenko O., Koverska E. Eurovision Song Contest as a Tool of Cultural Diplomacy 176

HISTORICAL PORTRAIT

Venher A. Ukrainian Medieval Studies (Early Modern Studies) through the Personalities of Scholars: Serhii Plokhyy in the Memoirs of Fr. Prof. Yurii Mytsyk 191

CONTRIBUTORS 212

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL 214

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 355.1-048.35(5+6-17)-69:28:355.343(4)](091)"177/183"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-25-1>

Фалько С.А.

<https://orcid.org/0000-0002-8266-2643>

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ МІСІЙ В ІСЛАМСЬКИХ КРАЇНАХ АЗІЇ ТА ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХVІІІ – ПЕРША ТРЕТИНА ХІХ СТ.)¹

*Присвячується моєму батькові,
підполковнику Фальку Анатолію
Івановичу, який в 1983-1986 рр.
виконував обов'язки військового
інструктора у складі воєнної місії
у ВПС лівійської армії.*

Історія діяльності європейських військових місій в Азії та Північній Африці наприкінці ХVІІІ – ХІХ ст. у наукових працях істориків представлена фрагментарно. Це був час епохи Просвітництва, Французької революції та наполеонівських війн.

У дослідженні узагальнено діяльність офіційних європейських військових місій в Османській імперії, Єгипті та Ірані на межі ХVІІІ – ХІХ ст. У контексті теми згадуються військові місії в Тунісі та деяких індійських державах. Акцентується увага на тому, що відправка офіцерів на Схід – це перший досвід використання урядами Британії, Франції та Пруссії своїх військових місій у мусульманських країнах. Час виникнення такого способу взаємодії зі східними державами припадає саме на останню третину ХVІІІ ст. – початок ХІХ ст. Означена проблематика вже вивчалася деякими вченими, які досліджують військову історію певних країн. Однак комплексної роботи щодо діяльності європейських офіцерів у Стамбулі, Тегерані, Каїрі та Тунісі на сьогодні ще немає. Методологія узагальнення діяльності офіцерів і сержантів європейських армій у цьому регіоні дозволяє дійти важливих висновків про історію військової модернізації на Сході. Дана стаття також доповнює історію європейського колоніалізму в Азії.

¹ Автор висловлює безмежну вдячність професорці, докторці Інституту Східної Азії Лейпцизького університету Елізабет Каске, яка надала у вигляді «гуманітарної допомоги» значну частину наукової літератури, що була залучена до аналізу. Автор також висловлює щире подяку за допомогу відомій канадській вченій, докторці історичних наук Вірджинії Аксан. Слова вдячності за наукову консультацію адресовані також докторові історичних наук, співробітникові Баварського військового музею Оліверу Штейну. Також автор вдячний за доречні поради й сприяння в написанні статті Михайлові Басханову, доктору історичних наук (м. Глазго, Велика Британія). Висловлюється вдячність і відомому американському іраністу Данієлю Т. Поттсу, який щиросердно дозволив користуватися своїм науковим дослідженням, присвяченим діяльності французьких офіцерів в Ірані 1807–1827 рр.

Вивчення означеної теми не могло б відбутися без активної допомоги європейських вчених. Зокрема розвитку досліджуваної проблематики сприяли ґрунтовні наукові джерела, які були надані колегами, та корисні поради професійних істориків.

Дослідження присвячене початковому етапу такого складного і запутаного військово-політичного процесу, як діяльність офіційних військових місій європейських держав в Азії та Північній Африці. У дослідженні показані різні методи впливу на мусульманські країни завдяки діяльності офіцерів військових місій європейських держав. Шпиунство, амбітні авантюри, латентна торгівля зброєю, прихований вплив на військові реформи азійських країн і зовнішню політику цих держав – це далеко неповний перелік невидимої роботи військових інструкторів, делегованих у кінці XVIII – на початку XIX ст. з європейських столиць в інший культурний світ.

Ключові слова: *військові місії, військові інструктори, наполеонівська епоха, військова модернізація, колоніалізм.*

Досліджуючи діяльність європейських військових місій у різних країнах світу наприкінці XIX – початку XX ст., [1] перед автором постало питання: коли розпочався процес залучення офіційних військових місій з Європи до країн Азії з метою проведення військової модернізації? Знайти відповідь на це питання – є завданням даного дослідження.

Мета статті – проаналізувати діяльність офіційних військових місій, які в останній чверті XVIII – першій третині XIX ст. були делеговані з країн Європи в держави Ісламського Сходу. Географічно береться до уваги значний регіон мусульманського Сходу – від Тунісу і Єгипту до держав Індії.²

Важливість вивчення історії запозичень азійськими країнами елементів військової модернізації з Європи підкреслює актуальність обраної теми у контексті різкого зростання збройних конфліктів у сучасному світі. До того ж стаття доповнює попередні дослідження автора з історії військової модернізації в країнах Сходу [2].

Варто зазначити, що на прикладі офіційних військових місій наочно видно основні особливості діяльності військових фахівців в азійських країнах. Служба ж окремих європейських офіцерів в інтересах східних урядів буде згадуватися лише в контексті основної теми дослідження. Вивчення діяльності європейських офіцерів флотів Єгипту, Османської імперії та Тунісу також не є метою цієї статті і буде згадуватися лише в контексті подій. Вивчення процесу передачі досвіду європейськими фахівцями щодо будівництва збройових заводів, арсеналів, морського кораблебудування також не є пріоритетом дослідження, а лише доповнює загальну картину подій.

² У науковій літературі термін «військова місія» зазвичай охоплює як військові інструктажні функції відряджених військовослужбовців, так і розвідувальні місії. Дослідження підтверджує гіпотезу про те, що використання поняття «офіційної військової місії» зазвичай варіюється, маючи на увазі як військово-технічну функцію, так і функцію підтримки політичного впливу країни, яка направила офіцерів. Протягом досліджуваного періоду, згідно з архівними документами, офіцери-інструктори одночасно збирали військово-політичну інформацію про країну, в якій перебували. Варто зазначити, що термін «військовий радник» не використовувався протягом аналізованого періоду.

Нижньою межею дослідження є перші випадки найму європейських офіцерів східними правителями в контексті офіційних військових місій в Османській імперії в останній третині XVIII ст. 1783 р. – це час прибуття першої французької військової місії до Стамбула. Верхньою межею дослідження є події, пов'язані з османсько-єгипетським військовим протистоянням 30–40-х рр. XIX ст., а також початок діяльності європейських офіцерів у Тунісі. У той час на Сході з'явилися військові професіонали з Пруссії та Британії.³

Беручи до уваги наукову літературу про окремі місії у величезному азіяському регіоні та Північній Африці, ставимо за мету також узагальнити воєнно-політичну діяльність офіційних військових місій.

Важливі політичні аспекти діяльності військових місій Франції в Османській імперії та Ірані⁴ на початку XIX ст. є темою книги французького історика Е. Дрію, яка була опублікована на початку XX ст. [3]. У контексті вивчення військових реформ султана Селіма III діяльність європейських місій згадується у праці С. Шоу [4]. Турецька дослідниця Г. Бостан докладно розглядає на основі архівних джерел діяльність французьких військових інженерів, їх місії і роботи з організації оборони Стамбула в кінці XVIII ст. [5]. У контексті вивчення історії османських збройних сил авторитетна канадська історикиня В. Аксан також звертає увагу на діяльність французьких місій у Стамбулі в кінці XVIII ст. [6].

Важливою для нашого дослідження є інформація щодо діяльності британської місії під керівництвом генерала Дж. Келера. Даний матеріал представлений у роботі історика П. Маккесі в контексті вивчення успішної військової експедиції британської армії в Єгипет у 1801 р. [7]. Інформативними для теми дослідження є праці А. Леві [8], С. Вейселя [9], Д. Папаса [10], присвячені трансформації військ Османської імперії та Єгипту під впливом військових реформ XVIII – початку XIX ст.

Діяльністю англійських і французьких офіцерів з військових місій в Ірані в 1807-1838 рр. цікавилися історики Д. Т. Поттс [11], С. Кронін [12], Н.К. Тер-Оганов [13].

Діяльність європейських військових інструкторів в Єгипті є темою праць історика Д. Данна [14]. Американський дослідник А. Мак-Грегор у своїй роботі в контексті аналізу історії єгипетських збройних сил вказує на роль військових фахівців з Європи в процесі створення єгипетських військ за європейською моделлю регулярної армії [15]. Дослідити вплив французьких офіцерів на військову модернізацію єгипетських військ Мухаммеда Алі на початку XIX ст. неможливо без використання наукових праць Г. Фахмі [16], які розкривають

³ Надалі у тексті дослідження ми будемо послуговуватися терміном «місія», під яким матимемо на увазі виключно «війську місію».

⁴ Для зручності тексту автор використовує в тексті найменування Іран замість Персія, що вживалося європейцями в XIX ст.

багато аспектів соціальної історії єгипетської армії XIX ст. Сучасні німецькі історики К. Каміссек [17] і О. Штейн [18] також розглядають діяльність німецьких військових місій у Стамбулі в 30-х рр. XIX ст. Ці праці доповнюють роботу ізраїльського дослідника І. Валлоха щодо історії діяльності німецьких військових місій в Османській імперії [19]. У даному контексті не можна не згадати і цікаву працю Е. Еріксона і М. Уяра, присвячену історії османської армії [20].

Інформативною для нашого дослідження є також стаття відомої французької дослідниці О. Моро. Використовуючи метод порівняння, вчена вивчала особливості військової модернізації, що відбувалася на початку XIX ст. в Османській імперії, Єгипті та Тунісі [21].

У контексті нашої теми необхідно звернути увагу на діяльність військових інструкторів Франції, Нідерландів та Великої Британії в індійських державах в означений період. Ця інформація суттєво доповнює дослідження важливих факторів прийняття європейських військових інновацій арміями азійських держав [22; 23].

Джерельна база дослідження представлена спогадами військових і дипломатів, які вели активну діяльність у країнах мусульманського Сходу в період навчання. Опубліковане офіційне листування керівників та офіцерів військових місій містить описи багатьох аспектів роботи експертів.

Для нас актуальними є звіти французького капітана К. Гюго, який працював у складі місії. У 1769 р. він був делегований із військовою місією в Майсур на півдні Індії [24]. Багатими на важливу інформацію в контексті нашого дослідження є мемуари лікаря У. Віттмана з британської військової місії в Османській імперії, що діяла на Близькому Сході в 1799-1801 рр. [25]. Таємний збір розвідувальної інформації для наполеонівської влади розкриває звіт французького генерала Г. Себастьяні, голови місії, героя оборони Стамбула від англійців у 1807 р. [26]. Офіційні доповіді генерала П. Бойє, голови французької військової місії, яка була направлена до Єгипту в 1824 р., розкривають таємниці воєнно-політичних рішень Парижу [27]. Корисними для дослідження є мемуари Г. Друвіля – французького офіцера та інструктора військ шаха Ірану [28]. Важливими для нас є і спогади офіцерів пруської військової місії, делегованих із Берліна на прохання османського уряду, – Г. фон Мольтке та Г. фон Мюльбаха [29].

Необхідно зазначити, що в кінці XX – на початку XXI ст. наукові дослідження в галузі військової історії набули нових методологічних інновацій. Це пов'язано з залученням соціології, статистики, культурології, антропології та інших наук у вивченні воєнної історії. Одним із піонерів залучення нових підходів до вивчення воєнної історії був англійський історик М. Говард [30]. Інший відомий американський історик Д. Блейк у своїй праці узагальнив проблеми сучасної воєнної історії, вказавши на її суперечливі чинники: європоцентричність; технологічний детермінізм; акцент на домінуючих

військових системах, що заважають вивченню специфіки військової справи; надмірна політизація міждержавних конфліктів; недостатня увага до політичних цілей влади при визначенні структур збройних сил, їх доктрин, цілей воєн та інших проблем [31, р. 1]. Слідом за М. Говардом і Д. Блейком американські вчені С. Морілло і М. Ф. Павкович у своїй роботі звернули увагу на труднощі узагальнення сучасних досліджень у галузі військової історії, на суб'єктивні чинники вивчення різних історичних аспектів воєнної науки [32, р. 110–112]. Автор бере за орієнтир методологічні досягнення сучасної воєнно-історичної науки.

Вивчення історії наздоганяючої військової модернізації в країнах Азії в кінці XVIII – на початку XIX ст. вимагає конкретизації в досягненні значних успіхів у галузі військової справи в європейських арміях.

Без сумніву, епоха Просвітництва стала фундаментом для багатьох нововведень у вдосконаленні бойових якостей армій старого континенту. До середини XVIII ст. інституціоналізація війни підштовхнула країни Європи до систематизації та регулювання своїх військових систем. Стало очевидним, що в епоху Просвітництва генерали і офіцери повинні вважати військову освіту та воєнну науку основою своєї професії. Почалося систематичне вивчення історії воєн, з'явилися військові училища і академії. Однак професійно підготовлені військові, які зустрічалися у французькій та німецькій арміях, були рідкістю. Невдачі Франції в Семирічній війні 1756-1763 рр. змусили Людовика XV провести значні військові реформи, які на деякий час відкрили шлях до офіцерського корпусу представникам усіх верств населення, надавши їм можливість навчатися у військових училищах і академіях. Саме завдяки впровадженню наукових поглядів на військову справу прискорився тривалий період розвитку воєнної науки. Продуктом перетворень став добре освічений професійний офіцерський корпус, з лав якого незабаром вийшли воєначальники революційної і наполеонівської Франції [32, р. 169].

Стан армій провідних європейських країн суттєво відрізнявся за якістю. Наприклад, до кінця XVIII ст. британська армія була невеликою і далеко не передовою військовою силою. На думку англійського військового історика Д. Чандлера, в кінці XVIII ст. британська армія характеризувалася відсутністю реалістичного планування і управління. Уряд заплющував очі на зловживання, пов'язані з набором і продажем офіцерських патентів. Не було грамотної штабної служби, а організація батальйонів у бригади і дивізії не була постійною [33, р. 42].

У кінці XVIII ст. австрійська армія вважалася однією з найсильніших в Європі. Однак в армії імперії Габсбургів порядки були вкрай консервативними. У ній були представники різних національностей – австрійці, угорці, серби та хорвати, – і це спричиняло суттєві мовні проблеми, що послаблювало боєздатність армії. На той час в армії не існувало ефективної штабної системи. Кожен польовий командир тонував у паперових звітах. Це було пов'язано з тим,

що центр військової адміністрації імперії Гофкрігсрат, який завідував усіма військовими питаннями, заохочував бюрократію. Під час революційних воєн 1792-1802 рр. було виявлено дуже багато недоліків в організації військових дій [33, р. 43].

Прусська армія, яка завдяки успіхам короля Фрідріха II на полі бою, вважалася однією з кращих, також не змогла пройти випробування війнами з революційною Францією і була розгромлена військами Наполеона в 1806 р.

Період Французької революції і наполеонівських воєн 1789-1815 рр. став важливим відправним пунктом для західної цивілізації на багатьох рівнях, включно з історією військового мистецтва.

Найбільш передовою армією досліджуваного періоду, безсумнівно, були французькі збройні сили. Незавершені і непослідовні військові реформи, що відбулися у Франції напередодні революційних дій, стали бурхливо розвиватися після вибуху революції і охопили багато сфер військової справи. Ефективне військове управління, продумана і добре організована штабна система, створення постійних армійських дивізій і корпусів полегшували спрямування дій армій на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях. До початку XIX ст. зміна характеру французької армії і військової справи змусила інші європейські держави вдатися до активних реформ, які були необхідні в умовах тривалої глобальної європейської війни, що тривала з 1792 по 1815 рр. [34, р. 130].

Французька революція виявила провідне значення технічних галузей для армії. Найвпливовіші воєначальники революції – Наполеон і Карно – проходили підготовку в технічних військових закладах.

Крім успіхів у створенні системи військової освіти, в означений період спостерігалось активне вдосконалення роботи штабів. Напередодні революції для ефективного управління великими арміями були потрібні нові засоби зв'язку і точні топографічні карти. У 1777 р. лейтенант французьких інженерних військ Ж. Б. Месньє першим запропонував топографічні контурні лінії, які з 1810 р. стали стандартом для тактичних штабних карт. З метою удосконалення військового управління та уніфікації організації роботи штабів у керівній діяльності стала впроваджуватися топографія. Управління пересуванням військ, згідно з картою, вимагало штату, до складу якого входили фахівці з читання карт і логістики. Тому в 1765 р. генерал Бурс заснував школу для підготовки ад'ютантів за новими штабними спеціальностями. Тепер, завдяки картам і письмовим наказам, які заздалегідь були підготовлені штабами, командування могло краще керувати арміями [35, р. 162].

Серйозним стримуючим фактором для європейських армій була логістика. Проблема інтендантського постачання була більш складною, ніж інші. За часів Великої французької революції було запропоновано різке скорочення розмірів обозу і запроваджено систему реквізиції – вилучення продовольства в районах бойових дій. Це покращило мобільність французької армії.

Були досягнуті важливі успіхи в реформуванні французької артилерії. Французький військовий реформатор Ж. Б. Грібоваль, перебуваючи на посаді головного інспектора артилерії у 70-80-х рр. XIX ст., покращив стандартизацію гармат і підготовку артилерійських розрахунків. Реформи Грібовала створили потужну і мобільну польову артилерію, здатну супроводжувати піхоту в марші і, таким чином, відігравати важливу роль у перемогах французів на полі бою під час революційних воєн 1792-1802 рр.

Однак після 1763 р. піхота стала домінуючою силою на полях битв у Європі [32, р. 6]. Армія Французької республіки була спадкоємицею тактичних і технічних нововведень, розроблених королівськими збройними силами після закінчення Семирічної війни в 1763 р., коли почалися військові реформи у Франції. Протилежні тактичні погляди були перевірені в польових маневрах, починаючи з 1778 р., що дозволило французькому військовому міністерству видати в 1791 р. новий, більш гнучкий, польовий статут, яким користувалися протягом усіх революційних воєн. Інші європейські держави здебільшого дотримувалися пруської консервативної лінійної тактики. Як результат, французька піхота змогла пересуватися полем бою набагато швидше і гнучкіше, ніж армії Британії, Пруссії та Австрії, які дотримувалися жорсткого лінійного порядку. У 1792-1815 рр. французька піхота могла ефективно діяти навіть на пересіченій місцевості. Тактика легкої піхоти, тірайлерів отримала новий розвиток. Заохочувалася мобільність і самостійність стрільців на полі бою, які були черговим успіхом військових організаторів [36, р. 246].

В європейських арміях створювалася військова преса, активно велася полеміка на теми військової теорії, в процесі якої розширилося поняття військового мистецтва. Постаттю, яка уособлює кульмінацію всіх цих інтелектуальних дискусій, є граф Ж.-А.-І. де Гібер. Найвідомішою його працею є «Загальний нарис тактики». Для Гібера тактика, здавалося, була серцевиною теорії війни. Гібер був, мабуть, першим, хто визначив вищий рівень ведення війни в контексті військових цілей, конфігурації збройних сил відповідно до політичних цілей і деяких інших аспектів стратегії [37, р. 4-5]. Таким чином, поступово створювалася філософія військових перетворень в армії Франції. Принципи бюрократичної раціональності, незважаючи на невпинний опір під час революції 1789-1799 рр., стали домінувати над все більшою кількістю сфер військового управління у Франції.

Значних успіхів було досягнуто в організації бойової підготовки армій європейських країн. Полкові навчання в таборах систематично відпрацьовувалися у складі частин і навіть з'єднань. Ці зміни були пов'язані з активними реформами, що відбувалися в той час в республіканській армії Франції [36, с. 240]. Ще до 1794 р. полкова система XVIII ст. була перетворена на більш гнучку дивізійну організацію. Необхідність відокремлення постачання запасів призвела до створення в кожній армії постійних дивізій, кожна з яких складалася з підрозділів трьох родів військ і забезпечувала службу, яка

дозволяла діяти окремо від інших [34, р. 238–239].

На межі XVIII–XIX ст. змінилася система комплектування збройних сил європейських країн. У 1798 р. законом Журдана була запроваджена військова служба, яка легалізувала військову повинність громадян, сприяючи збільшенню армії. Ці перетворення почали впроваджуватися в арміях Австрії, Пруссії та інших європейських держав, посиливши мілітаризацію суспільства [36, р. 283].

Ще одним успішним напрямком військового розвитку в арміях Старого Світу була фортифікація [38]. XVIII ст. стало періодом активного процесу зародження технократії в Європі, посилилася роль військових інженерів. Саме в цей період, у 1748 р., в Мезьєрі була відкрита Королівська школа військових інженерів, які прагнули розвивати інженерію як особливу форму знань, що приносила б користь державі. У цьому закладі були стандартизовані навчальні програми, тестування, дисципліни. Ці заходи протистояли культу честі та хоробрості старого аристократичного режиму, який домінував у вищих чинах піхоти та кавалерії [11, р. 40].

До революції офіцерами французької армії були переважно дворяни. У 1789 р. з 10 000 офіцерів французької армії тільки близько 1000 були простолюдинами. Серед артилерії та військових інженерів частка простолюдинів була більшою, але й тут освічений буржуа бачив, що його просуванню по службі заважає присутність більш численних і більш здібних молодих дворян. Відтепер молоді простолюди, як, наприклад, Л. Карно, знали, що, яким би не був їхній інтелект, їхня кар'єра в кращому випадку обмежиться званнями лейтенанта або капітана [36, р. 21]. Але внаслідок революції, завдяки суворому відбору і відмові від соціальних привілеїв для дворянства, а також культу професійних знань у навчальних закладах, у французькій армії сформувався чудовий корпус військових адміністраторів [36, р. 353]. Радикальним досягненням військових реформ стало вдосконалення вищого військового управління [34, р. 130]. Військове відомство уряду ставало більш численним, а бюро, заповнені десятками державних службовців, могли краще відповідати вимогам часу. Так, наприклад, топографічне бюро Комітету громадської безпеки стало справжнім Генеральним штабом того часу [36, р. 160].

Високі досягнення у сфері військових знань суттєво змінили багато галузей воєнної науки. Не поступалась у розвитку організації збору необхідного для війни матеріалу і військова розвідка. З еволюцією корпусу інженерів-топографів і корпусу інженерів-офіцерів розвідка виявилася дисципліною, що викладалася в інженерній школі Мезьєра, а потім в Меці, де в 90-х рр. XVIII ст. були згруповані артилерійські та інженерні офіцери [39, р. 64–65].

Ці досягнення Франції (поряд з успіхами армії на полях битв у 1792–1815 рр.) поставили створену в країні військову школу на перше місце в Європі. Розвиток французької військової справи в першій половині XIX ст. дозволяє побачити найважливіші тенденції розвитку однієї з передових військових шкіл

[40, р. 168]. Не дарма французька армія в першій половині XIX ст. вважалася сучасниками найкращою у світі [40, р. 3–5].

Важливі успіхи у военній науці на початку XIX ст. були досягнуті також у Берліні. Однією з причин успіхів Пруссії була продумана кадрова політика при формуванні офіцерського корпусу, одним із напрямків якої був відбір кращих офіцерів, зокрема і з інших європейських армій [32, р. 130]. Прикладом цього може бути кар'єра відомих генералів Г. Шарнхорста [41, р. 215] і Г. Мольтке. Також Пруссія створила власну ефективну систему військового командування у вигляді Генерального штабу, систему мобілізації та інші нововведення. Наприклад, на початку XIX ст. у практику військової підготовки в німецьких державах почали впроваджувати військові ігри з метою поліпшення практичної підготовки офіцерського корпусу збройних сил [17, р. 191–192].

Британська військова система була дуже консервативною. До 1801 р. не робилося спроб проведення навчань щодо взаємодії різних родів військ. Консервативна лінійна тактика, жорстка дисципліна і панування насильства, нескінченна муштра і повне придушення будь-якої особистої ініціативи були особливостями британської армії. Але, на початку XIX ст. почалися реформи, ініціаторами яких стали провідні офіцери – Д. Мур і Кроуфорд. Вони наполягали на необхідності більш гуманного підходу до рядового складу, на підвищенні професійних вимог до молодших офіцерів і, перш за все, на необхідності виховання самостійності та ініціативи на кожному рівні управління. Ще наприкінці 1790-х рр. у тренувальному таборі поблизу містечка Шорнкліфф з ініціативи Д. Мура стала відпрацьовуватися нова система тактики, заснована на гнучких і швидких маневрах, що здійснювалися у відкритому або розрізненому строю, і задумана як тактика легкої піхоти. До того ж значно покращилася військова освіта. З 1741 р. артилеристи та інженери британської армії почали навчання в Королівській військовій академії у Вулвічі, а в 1799 р. в місті Хай-Вікомб було відкрито піхотне військоve училище [33, р. 42–45].

Таким чином, згадані реформи у Франції, Британії та Пруссії були фактом досягнень європейської військової справи. Поразки азійських військ від рук європейців змусили османського султана, шаха Ірану і єгипетську владу реформувати свої збройні сили, запозичивши досягнення європейської армії. Однією з форм передачі знань була діяльність офіцерів військових місій в ісламських країнах Сходу.

Першим регіоном, до якого активно залучалися європейські офіцери, була Індія. Це були офіцери регулярних армій Франції, Нідерландів, Британії, яких наймали для підвищення боєздатності азійських військ. Більшість із цих офіцерів були, по суті, авантюристами. Головною мотивацією поїздки в Індію для цих полководців був прибуток, пригоди і швидка кар'єра. Цьому сприяло небажання більшості знатних офіцерів із метрополії робити кар'єру на Індійському субконтиненті [23]. Уряд Королівської Франції в кінці XVIII ст.

також посилав на допомогу індійським правителям численні групи офіцерів. Їх метою була організація військ індійців проти англійців. Один із офіцерів такої місії К. Гюго описує суттєві труднощі роботи військових професіоналів, делегованих Парижем для реформування армії правителя Майсура Хайдара Алі [24]. Індія стала справжнім навчальним табором щодо ідей використання військових місій.

Загальні умови воєнно-політичної ситуації на території Індійського субконтиненту спричинили появу різних варіантів служби європейських офіцерів, як у військах індійських держав, так і в колоніальних підрозділах європейських країн. Наприклад, нідерландський історик Е. Одегард вказує на утворення в кінці 1780-х – на початку 1790-х рр. спеціального Військового комітету, який виконував функції місії для інспекції азійських володінь Нідерландської Ост-Індської компанії. Метою місії були організація та покращення стану оборони території нідерландської Ост-Індської компанії. Членами військової місії були нідерландські морські та армійські офіцери, які працювали поза звичайною ієрархією Ост-Індської компанії [22, р. 20].

Початковий етап вивчення діяльності офіційних європейських військових місій у країнах мусульманського Сходу пов'язаний зі зміною поглядів Стамбула на стан своїх військ після низки катастрофічних поразок у війні 1768-1774 рр. із Росією.

Війна показала, що султанська армія неефективна на полі бою на відміну від сучасної армії європейського типу організації. Загони найманців і племінні ополчення мали обмежені військові можливості, їх було дуже важко контролювати, вони грабували і руйнували все на своєму шляху. Тилова система існувала лише умовно, а корумпованість фінансових чиновників процвітала. І що найважливіше, система командування й управління не функціонувала належним чином. Це пов'язано з відсутністю підготовленого офіцерського корпусу і боездатного вищого командування [20, р. 116].

Яскрава картина розпаду військової організації Османської імперії під час війни 1768-1774 рр. зображена канадською дослідницею В. Аксан. У своїй роботі вчена висвітлює основні недоліки складної османської військової системи, які були ускладнені десятилітніми стагнаціями та відсутністю ефективного контролю Стамбула над військом аянів. В. Аксан, наводячи аргументи, стверджує, що до 1768 р. військова система Османської імперії потребувала суттєвих змін, оскільки армія стала дуже децентралізованою і значною мірою слабо організованою, до того ж вона фінансувалася з місцевого бюджету губернаторами. Яничари як регулярна піхота не відповідали вимогам сучасної війни. Воєнізовані ополчення склалися з войовничого племінного населення околиць імперії: курдів, албанців і черкесів, – і були слабо організовані. До середини XVIII ст. став очевидним повний крах системи військового постачання. Наймані війська, більшість з яких належали до свити аянів, ставали невід'ємною складовою будь-якої армії, яку османи могли

виставити на полі бою. Військове керівництво також було ненадійним, про що свідчила швидка зміна великих візирів. До речі, на цю посаду призначали, зазвичай, придворних, більшість з яких ніколи не брала участь у бойових діях [42, р. 324–332]. Відповідно некомпетентність командування в 1768 р. була визнана всіма, без винятку, що зробило османсько-російські війни ще одним вододілом для викриття слабких місць системи [43, р. 130, 170]. Таким чином, для Османської імперії друга половина XVIII ст. поклала край військовій перевазі султана в Східній Європі.

Намагаючись розібратися в причинах військових невдач, Порта почала шукати вихід із кризи. У цей період вона направляла дипломатичні представництва до Відня, Берліна, Парижа, звідки уряд Османської імперії почав систематично отримувати інформацію про стан армій європейських країн [43, р. 42–46]. Відтак було вирішено звернутися по допомогу до військових європейських професіоналів із метою проведення низки реформ [44, р. 179].⁵

У другій половині XVIII - на початку XIX ст. після політичних рішень, прийнятих у Стамбулі, Османська імперія стала місцем, куди було відправлено декілька офіційних військових місій із Франції та Британії.

Ще в липні 1772 р. Висока Порта звернулася до французького уряду з проханням делегувати до Стамбула команду в складі 50 артилеристів і зброярів для служби в османській армії. Але офіційний Париж, побоюючись дипломатичного демаршу з боку Санкт-Петербурга, всіляко затримував відправку місії, стверджуючи, що ця вимога не може бути задоволена відразу. Порта не наполягала, бо в той час османи вважали, що доцільніше і вигідніше буде привезти артилерію з Європи. Таким чином, на перші спроби залучити місію з Франції вплинула низка факторів: прагматизм османів, які прагнули негайного результату, а також обережність Версаля в міжнародній політиці. Королівський уряд не хотів дратувати Санкт-Петербург і Відень надмірною активністю.

Мустафа III, який правив у цей час Османською імперією, розумів необхідність військових реформ і особисто приділяв увагу питанню підготовки командних кадрів для флоту і артилерії за європейським зразком. В 1773 р. султан санкціонував відкриття військово-морських і артилерійських академій, в організації яких брав активну участь колишній французький офіцер барон Ф. де Тотт [45, р. 4]. Для нашого дослідження важливо, що Ф. де Тотт вступив на турецьку службу з власної ініціативи і не входив до складу місій.

Відзначимо ініціативу французького посла у Високій Порті графа де Сен-Пріста, який ще в 1772 р. запропонував направити низку артилерійських

⁵ До цього часу імператорський османський уряд був відкритий для іноземних інновацій у військовій техніці. У першій половині XVIII ст. француз граф К.-А. Бонневаль брав активну участь у модернізації османської артилерії, а також брав участь у роботі військової школи [6, р. 179].

офіцерів і унтер-офіцерів на допомогу барону Ф. де Тотту, який, у свою чергу, був найнятий Портою для розвитку артилерійського училища – однієї з перших військових шкіл у Стамбулі. Однак цього разу барон де Тотт відхилив цю пропозицію, що, на думку турецького дослідника М. Карака, спричинило провал діяльності Ф. де Тотта щодо створення військової школи для артилеристів [46, р. 61–62].

У 1773 р. французький дипломат де Сен-Пріст виступив із новою ініціативою. Посол сприяв відправленню до Стамбула французького сержанта артилерії А. Обера, якого супроводжували ще двоє артилеристів. Їхньою метою було надання допомоги у підготовці султанських артилеристів [47, р. 162]. Звичайно, сержант із двома солдатами не був повноцінною військовою місією. Але разом із бароном Ф. де Тоттом ці солдати надали першу значну допомогу в поліпшенні організації турецької артилерії.

Коли в 1774 р. помер султан Мустафа III, його наступником став Абдул Хамід I, який також схвалив продовження військових реформ і підтримав діяльність Ф. де Тотта, надавши офіцеру більше автономії під час його діяльності. У березні 1774 р. турецька адміністрація запросила французів взяти участь у боях у складі османського війська на Дунаї на чолі загону реформованої артилерії. Близько 500 підготовлених артилеристів із десятками нових гармат під командуванням вищезгаданого французького сержанта А. Обера вирушили до османської армії [5, р. 102].⁶

Варто зазначити, що на службі в султана в цей час перебували й інші французькі офіцери. На думку авторитетного американського військового історика Е. Еріксона, до 1775 р. кількість французьких офіцерів, завербованих турками в приватному порядку, становила близько 20 осіб [20, р. 117]. Французькі військові інженери брали активну участь у будівництві османських фортець. У 1773-1774 рр. барон де Тотт організував будівництво фортець на півночі імперії. Пізніше французькі військові інженери Лафіт-Клаве і Г. Ж. Моньє приїхали до Стамбула, щоб взяти участь у будівництві фортець у Босфорі [47, р. 163]. Таким чином, систематична допомога французьких військових інженерів Високій Порті напередодні прибуття першої офіційної військової місії в 1783 р. була значною.

У грудні 1782 р. реформатор Халіль Хамід-паша, призначений великим візиром, був одним із ініціаторів залучення більшої кількості французьких військових фахівців з метою навчання військ османів за європейським зразком. Так, він попросив у Франції двох артилерійських майстрів для реформування польової артилерії османської армії. Французький уряд задовольнив прохання

⁶ Під час війни між Росією і Османською імперією в 1769 р. де Тотт брав участь у поході кримського хана в українські землі. У 1770 р., коли російський флот загрожував Стамбулу, де Тотт взяв участь у заходах щодо зміцнення укріплень в протоці Босфор. Він також був засновником нового заводу, який виробляв гармати, першого турецького військово-морського навчального закладу та мобільних артилерійських підрозділів.

візира і відправив до Стамбула артилериста А. Обера, який у 1770-х рр. разом із Ф. де Тоттом вже брав участь у реформуванні османської артилерії [4, р. 11].⁷

На прохання османів у султанському флоті з'явилися французькі військові моряки. У 1782 р. офіцер королівського флоту, який керував французьким фрегатом, що дислокувався тоді в Стамбулі, був призначений морським інструктором на турецьких кораблях [45, р. 5].

У 1782 р. дипломат граф де Сен-Пріст⁸ подав до Версаля османське прохання щодо залучення військових фахівців, завдяки яким посиляться вплив Франції на Османську імперію. Французи цього разу надсилали офіцерів частинами з 1782 по 1788 рр. Так, першим військовим фахівцем із місії, відправленої Версалем до османського двору, був військовий інженер, підполковник А. К. де ла Тур. Прикметно, що великий візир Халіль Хамід-паша особисто зустрічався з А. К. де ла Туром у жовтні 1783 р., щоб доручити йому вивчити османську оборонну систему Босфору [5, р. 102]. У тому ж 1783 р. перша група офіцерів місії прибула до Стамбула, якій було доручено створити нову систему фортифікацій навколо османської столиці та вдосконалити фортеці на північному узбережжі Чорного моря. Знову постало питання удосконалення системи підготовки військових інженерів та артилеристів у навчальних закладах. Відтак військова освіта опинилася в центрі уваги. У 1783 р. французький офіцер Лафіт допоміг із організацією військово-інженерної школи, французи також допомогли в створенні підрозділів легкої артилерії [4, р. 121]. У 1784-1788 рр. Ф. Кауффер і Г. Ж. Монье брали участь у створенні інженерної школи, а у 1794-1797 рр. вони працювали на будівництві фортець Босфору [5, р. 153–155].

Отже, цього разу завдяки допомозі французьких морських офіцерів зміни охопили як флот, так і морське кораблебудування [4, р. 158].⁹

Поступово чисельність офіцерів збільшувалася, до 1784 р. французька місія в Стамбулі вже налічувала 12 французьких офіцерів і технічних експертів, серед яких були артилеристи, військові інженери, геодезисти, топографи і морські інженери. Цю місію очолював до 1792 р. новий французький посол О. де Шуазель-Гуфф'є, який був відправлений із Версаля до Високої Порти у 1784 р. [5, р. 102].

Варто зазначити, що з 1774 по 1787 рр. міністром закордонних справ Франції був граф де Верженн, який, до речі, був послом короля в Стамбулі з 1755 по 1768 рр. До того ж він був членом таємної служби, яка виконувала функцію

⁷ Обер також допомагав барону де Тотту в підготовці корпусу артилеристів у Стамбулі між 1774 та 1776 рр. [4, р. 11]

⁸ Граф де Сен-Пріст служив послом при дворі Високої Порти з 1768 по 1784 рр.

⁹ Суднобудівництво Порти було реорганізовано за європейським зразком під керівництвом Ж. Б. Ле Бруна, французького військово-морського інженера, який вступив на османську службу в червні 1793 р., і двох його соратників, Ж. Б. Бенуа і Т. Петі. Цікавий факт, що до Франції вони повернулися лише в 1804 р. [4, р. 158]

дипломатичного каналу і використовувалася королем Франції Людовиком XV [48]. Саме граф де Верженн був послідовним прихильником військової та політичної підтримки Османської імперії. Він також активно підтримував діяльність французької військової місії в Стамбулі. Показово, що голова міністерства закордонних справ королівства підтримав відродження османської військової могутності, яка, на думку де Верженна, стримувала б як британську, так і російську експансію в Східному Середземномор'ї. У XVIII ст. цей регіон був одним із найважливіших ринків збуту французьких товарів. Загрозу ж Османській імперії Версаль розглядав як загрозу інтересам Франції [49, р. 168].

Таким чином, французькі військові інструктори були делеговані до Османської імперії з 1783 р., адже Франція була зацікавлена в зміцненні османської армії. Але роботі офіцерів місії сильно зашкодили політичні амбіції посла де Шуазель-Гуффе. Відносини з Портою погіршилися після раптового розкриття французьких таємних махінацій із єгипетськими шейхами-бунтівниками. Розкриття таємного листування принца Селіма з французьким королем Людовиком XVI і передбачувана змова з метою повалення султана Абдул Хаміда I підірвали довіру до французів. Як наслідок, Халіль Хамід-паша був страчений у 1785 р., а реформи стали згорнутися [6, р. 202].

Прагнення Франції до територіальної цілісності Османської імперії стало дилемою для французької зовнішньої політики, зокрема тоді, коли Австрія стала учасником війни Росії проти Османської імперії в 1788 р. [49, р. 180–181]. Однією з причин припинення місії стала російська зовнішньополітична комбінація. Російські дипломати звернулися до свого союзника Австрії з проханням припинити роботу французьких офіцерів у Стамбулі. Французький уряд, йдучи назустріч Відню, відкликав офіцерів місії у вересні 1788 р. [45, s. 6].

Підбиваючи підсумки діяльності першої французької місії в Стамбулі, необхідно зазначити, що підрахунки багатьох сучасних істориків збігаються в тому, що до Французької революції 1789 р. в Османській імперії діяло близько 300 французьких військових фахівців. Звичайно, така кількість фахівців підвищувала якість роботи офіцерів [20, р. 117]. Також після від'їзду французької місії в 1788 р. були припинені реформи у сфері воєнної освіти.

Перерва тривала недовго, оскільки в березні 1789 р. Селім III успадкував османський престол після смерті свого дядька султана Абдул Хаміда I. Султан-реформатор розпочав дискусію щодо можливих шляхів нововведень у військовій сфері. У травні 1789 р. він зібрав понад 200 вищих сановників як своєрідну консультативну раду. Як і слід було очікувати, більша частина чиновників походила з невійськового середовища, з бюрократії, і лише двоє були військовими чиновниками (один з яких – колишній французький офіцер). Деякі члени ради презентували свої ідеї у формі звітів [20, р. 118]. На основі матеріалів дискусії з'явилася програма військових реформ – «Нізам-і Джадід». У ній було виокремлено 3 питання: створення нової армії за європейським

зразком; будівництво казарм і таборів для нової армії; удосконалення військово-технічних закладів, верфей та інженерного училища. Також програмою передбачалося залучення європейських офіцерів-інструкторів для організації та навчання [4, р. 105].¹⁰

У цей період точилася жорстка конкуренція щодо надання місії османам. Так, наприкінці березня 1792 р. британський посол у Стамбулі Р. Ейнслі під час неформальної зустрічі надав османській владі кілька нових зразків мушкетів і багнетів. Це була спроба-пропозиція про придбання досягнень британських зброярів. Водночас Ейнслі вимагав від Лондона чіткої відповіді султанові щодо масштабної військової допомоги Порті [4, р. 127]. Активізувалася і політична діяльність Пруссії, в 1789-1792 рр. інструктором в османську армію був посланий прусський полковник К. фон Гьотце [18, р. 5]. Берлін наказав йому вирушити до Стамбула з метою консультації османської військової влади [19, р. 15].

Необхідно зазначити, що з 1792 р., після прибуття другої французької військової місії до Стамбула, всі європейські дипломати активно виступали проти діяльності надісланих військових фахівців. Головною причиною стало протистояння монархічної Європи революційній Франції після початку війни з першою коаліцією в 1792 р. [49, р. 151].¹¹ Європейські країни розглядали військових інструкторів, надісланих їхніми суперниками, головним чином, як небезпеку для власного впливу на османський уряд. До того ж Селім III маніпулював суперництвом великих держав і використовував це у своїх інтересах, щоб отримати бажану військову допомогу.

Але франкофільство султана Селіма III переконало Порту запросити військову місію з Парижа. На допомогу прийшла дипломатія. Султан доручив Ратіпу Ефенді просувати ідею залучення офіцерів з Франції. Цей дипломат зв'язався з Комітетом громадської безпеки і повідомив французам про потреби Порти. Республіканський уряд, не бажаючи втрачати вплив Франції на Османську імперію, направив до Порти в 1793 р. необхідних офіцерів і військових інженерів. Перша команда фахівців із другої місії складалася з 13 офіцерів: 6-ти морських офіцерів, 2-х піхотних офіцерів, 2-х кавалерійських

¹⁰ Нас цікавлять звіти Селіму III двох європейців, які перебували на османській службі, Бертрана і д'Оссона. Зважаючи на досвід праці іноземних інструкторів на османській службі, знаючи складнощі роботи іноземних інструкторів, вони звинувачували османських чиновників у недбалості, нехтуванні виконанням рекомендацій своїх інструкторів. Вони стверджували, що чиновники не сприйняли багато реформістських ідей, не доклали жодних подальших зусиль для їх реалізації, координації чи розгляду їхнього впливу на державу та армію в цілому [4, р. 105].

¹¹ Османські політики, які були пов'язані з європейськими послами, підривали зусилля французьких інструкторів. У 1800 р. британський посол при Порті лорд Елгін повідомляв Лондон, що за весь час перебування французьких офіцерів у Стамбулі було успішно використано багато інтриг та вплив османських консервативних сил, щоб перешкодити роботі місії. Будь-які хитрощі використовувалися для того, щоб викликати огиду османських офіцерів і солдатів до європейців [4, р. 135].

офіцерів, 2-х інженерних офіцерів і 1-ого морського інженера. Серед них були топограф Ейнар, артилерійські офіцери Лафіт і Шабе, капітан інженерів Монье, інженери-будівельники Руа і Сен-Ремі [45, с. 6].

Пізніше французькі військові делегували ще 4-х піхотних офіцерів із метою надання консультації і допомоги в навчанні османської піхоти за французькою методикою. Це були генерал-лейтенант Менан і лейтенанти Лузін, Ранчоп і Пірс Ларок-Монтей. Вони прибули разом із 6-ма сержантами для муштри нових підрозділів за французьким зразком [4, р. 174]. Місія постійно збільшувалася: на початку 1794 р. прибуло 48 артилерійських офіцерів та військових інженерів [49, р. 52], але особливо місія посилилася в 1796 р., коли в Стамбул був направлений новий французький посол, колишній військовий міністр, генерал Ж. Обер-Дюбайє.¹² Британський дипломат Дж. С. Сміт підрахував, що до Стамбула прибуло понад 300 французьких офіцерів, сержантів, робітників і військових фахівців [49, р. 182]. До того ж Обер-Дюбайє привіз із собою подарунок султану – батарею легкої артилерії, яка мала слугувати зразковою одиницею для османської армії. До того ж, в порівнянні з попередньою королівською владою Франції в революційний період візитною карткою республіки в Стамбулі став мундир офіцера [50, р. 131].

Важливим питанням у діяльності двох військових місій в Османській імперії були умови контракту при прийнятті на службу офіцерів. Відповідно до вимог Порти, французькі офіцери у 1792 р. повинні були володіти відповідними професійними знаннями і, до того ж, носити османський одяг, що відповідає моральному статусу офіцера в ісламському культурному середовищі. Крім того, бажано було вдруге відправити офіцерів, які раніше служили в Порті. Окремо обговорювалося їхнє грошове забезпечення [49, р. 180].¹³ Ще йшлося про те, який захист отримують офіцери у вигляді дипломатичного імунітету. Порта також вимагала скорочення контактів із іншими європейцями [5, р. 156].

Варто згадати ще один варіант паралельного залучення владою Османської імперії іноземних військових фахівців – індивідуальний найм інженерів, офіцерів і технічних майстрів зі Швеції, Англії, Пруссії [45, с. 6]. Це свідчить про різні методи співпраці між османською адміністрацією та європейськими військовими. Використання такого способу вербування свідчить про різницю в

¹² Жан-Аннібал-Батист Обер-Дюбайє був професійним військовим. Народився в Новому Орлеані, вступив на службу в армію в 17 років і воював під командуванням Лафайєта у війні за незалежність США; він став генералом на початку війни з Першою коаліцією. До призначення послом у Стамбулі він три місяці обіймав посаду військового міністра. Обер-Дюбайє також керував великою кількістю військових спеціалістів, які були відправлені разом з ним для надання допомоги в процесі модернізації османської армії [50, р. 84].

¹³ Грошове забезпечення французьких офіцерів, які працювали на османській службі, повинно було бути відмінним. Деякі офіцери отримували по 500 піастрів на місяць та щедрі премії. Спеціалісти вважали таку плату дуже привабливою. В архівах Парижа збереглися численні листи з проханням про надання дозволу виїхати до Османської імперії на посаді військових інструкторів. Одне з прохань в 1794 р. надійшло від генерала Наполеона [49, р. 180].

професійних поглядах еліти Порти щодо низки питань військової реформи в порівнянні з поглядами європейських військових фахівців. Необхідно зазначити, що більшість представників османської влади не була професійними військовими, що дозволило європейцям ввести їх в оману [42, р. 348]. Лазівкою скористалися військові авантюристи з Європи, зокрема, самопроголошений британський генерал Н. Кук, який був найнятий османським послом у Лондоні і прибув до Стамбула в 1796 р. [49, р. 186]. Цей факт став вагомим аргументом на користь найму військових через міждержавні контакти, які дали більше шансів залучити на османську службу справжніх професіоналів.¹⁴

Ще одним напрямком діяльності фахівців місії була реформа виробництва озброєння Портою [4, р. 140]. З 1793 р. 13 ремісників і робітників були завербовані на роботу до османських арсеналів.¹⁵ Найбільш амбітний проєкт був запропонований французькому уряду в 1796 р. двома експертами зі зброї: Гробером – помічником директора арсеналу в Парижі – і Пампелоном – помічником директора ливарного заводу у Валансі. Вони запропонували масштабну реформу всієї збройової промисловості Порти.¹⁶ Проєкт був представлений як ключовий захід щодо зміцнення османської армії, яка, у свою чергу, повинна була стати безцінною зброєю проти ворогів Французької республіки – Австрії, Росії та Британії [49, р. 181].¹⁷ Варто зазначити, що з 1795 р. до середини 1798 р. всі збройові заводи перебували під технічним наглядом 2-х французьких офіцерів – Обера і Куні, яких після французької експедиції до Єгипту в 1798 р. замінили англійськими та шведськими офіцерами [4, р. 141].

Ще одним важливим напрямком діяльності офіцерів місії була чергова реорганізація військових навчальних закладів за європейським зразком. Військово-морське інженерне училище, засноване в 1773 р., було реформовано для підготовки необхідних технічних кадрів, а в 1795 р. засновано військово-

¹⁴ Не всі іноземні інструктори наняті власним порядком були справжніми експертами у своїй галузі. Деякі з них були просто авантюристами, яких заманили до Стамбула щедрим гонораром. Посол Британії Сміт згадував «... про суперництво між різними іноземцями, лінощі, недбалість і неефективність з боку самих іноземних експертів, переважна більшість з яких зазнала кар'єрної невдачі у своїх країнах» [49, р. 178].

¹⁵ Кількість французьких фахівців, які працювали в Порті, систематично зростала. Це було пов'язано з переконанням французького уряду в тому, що допомога османам у покращенні їхнього військового потенціалу відповідає стратегічним інтересам Франції, а також очевидним бажанням французьких офіцерів служити в Стамбулі з фінансових причин.

¹⁶ Фахівці-зброяри – Гробер і Пампелон запропонували побудувати 3 збройових заводи: майстерню з будівництва лафетів, гарматний ливарний цех, майстерню з виробництва і ремонту гвинтівок. Там мали працювати 100 французьких робітників.

¹⁷ Французький спеціаліст-зброяр Пампелон прибув до Стамбула з 63 ремісниками, яких не очікували у великій кількості в Порті. Не дивно, що османський уряд відправив більшість цих робітників додому, найнявши лише 25 з них [49, р. 181].

інженерне училище для султанських військ [45, р. 11]. Було здійснено переклад французьких військово-технічних праць, що започаткувало важливий етап у співпраці з французькими військовими.

Не залишився поза увагою і флот султана. До кінця 1792 р. Париж відправив до Стамбула перших суднобудівників [50, р. 52]. Влітку 1793 р. почалися роботи з модернізації військово-морського арсеналу, який би міг будувати сучасні кораблі. Два французьких інженери на чолі з відомим корабельником Ж. Б. Ле Брюном прибули до Стамбула і в червні 1793 р. вступили на османську службу [4, р. 158]. Поступово місія на флоті посилювалася, і в 1793 р. до Стамбула прибули ще 6 морських офіцерів із Франції. Не обмежуючись французами, османи запросили багато інженерів, офіцерів і техніків зі Швеції та Англії. У кінці XVIII ст. французи, скориставшись перевагою, яку вони отримали від своєї давньої дружби, раніше вступили на службу до Османської імперії і почали будувати кораблі. Шведська держава також залучила своїх експертів і намагалася отримати частку в суднобудуванні та інших справах [45, р. 6]. До вересня 1796 р. у розпорядженні Ле Брюна було вже 23 фахівці. Результат їхньої роботи вражає: упродовж 1793-1799 рр. під керівництвом Ле Бруна було побудовано 9 галеонів, 8 фрегатів і 6 корветів [51, s. 179–180]. За даними дослідника П. Фіргеса, до 1796 р. французькі морські інженери допомогли побудувати щонайменше 17 великих кораблів для османського флоту [49, р. 180].

Однак, після Кампо-Формійського миру 1797 р. зростання впливу Франції на Балканах призвело до скорочення франко-османського військового співробітництва. Стратегічне становище Франції кардинально змінилося: республіка стала експансіоністською державою, яка вела завойовницьку політику з метою фінансування своїх величезних армій, які на той час мали чималу перевагу на полях битв у Європі [49, р. 181]. До кінця 1797 р. майже всі французькі фахівці були відкликані з Порти. Прикметно, що співпраця з іншими іноземцями або з французькими емігрантами навіть посилилася [4, р. 141].

Таким чином, очевидно, що політика революційної Франції в 1792-1796 рр. стала більш енергійною, ніж політика королівської влади в 1783-1788 рр. Залучення місії спричинило безпрецедентне посилення військового співробітництва з Портою. На думку дослідника С. Шоу, французькі радники відіграли ключову роль у програмі реформ Селіма III. Вони становили майже половину всіх іноземних техніків (із приблизно 600 фахівців), найнятих Портою [4, р. 182]. Але змінена політика Директорії зруйнувала усталені зв'язки.

У 1798 р., після початку військової експедиції французької армії під командуванням Наполеона до Єгипту, османи розірвали всі зв'язки з Францією. У вересні 1798 р. султан Селім III оголосив війну республіці. У 1799 р., скориставшись ситуацією, Лондон, за погодженням із Портою, спрямував свою військову місію до Стамбула. Місію очолював генерал Г. Келер, який раніше

(влітку 1791 р.) вже відвідував Туреччину з метою розвідувальної діяльності. Келер був таємно делегований англійським урядом, щоб оцінити здатність Османської імперії чинити опір Росії [58, р. 327]. Келер не був випадковою фігурою, адже як артилерійський офіцер він раніше відзначився при облозі Гібралтару та обороні Тулона в 1793 р. [7, р. 18]. Місія складалася з 76 осіб: 13 офіцерів і 54 нижчих чинів артилерії та інженерів, а також 2-х комісарів, 2-х креслярів і 13 цивільних ремісників. Разом із військовими було 18 жінок і дітей. За словами лікаря місії В. Вітмана, цілі місії полягали в наступному: «... Місія мала <... > співпрацювати з турками проти спільного ворога – французів ... Був обраний генерал Келер ... разом з кількома офіцерами, що належали до Корпусу королівських інженерів і Королівської артилерії. Вони, разом із певною кількістю унтер-офіцерів і рядових, що належали до артилерійського корпусу, становили вищезгадану місію, що складалася в цілому з 76 осіб» [25, р. 17]. Аналіз діяльності офіцерів місії говорив про її військово-технічну спрямованість, навчання османської піхотні не планувалися.

Важливим фактором долі місії була бездіяльність Порти і погана координація співпраці з британським військово-морським загоном С. Сміта. Це затримало відправку місії в Сирію на рік. Лише в січні 1800 р. Келер отримав наказ вирушити на Кіпр, щоб покращити постачання ескадри С. Сміта, що блокувала Александрію. Місія розділилася. Келер взяв із собою артилерійського офіцера, інженерів та топографа. На початку липня 1800 р. загін Келера таємно переправився з Кіпра через море до Яффи, що на узбережжі Палестини. У турецькому таборі, він приєднався до решти місії, яка прибула до османів сухопутним шляхом. Таким чином, лише через півтора року перебування в Османській імперії місія побачила турецьку армію, яка напередодні, 20 березня 1800 р., вже зазнала поразки від французького генерала Клебера під Геліополем.

Одним із головних завдань цієї місії був аналіз реального стану османських військ, який ретельно приховувався їх командирами. Британські офіцери були вражені низькою боєздатністю турецького контингенту і слабкою компетентністю командирів османського корпусу. Місія працювала з офіцерами британської експедиційної армії на чолі з генералом Аберкромбі для збору достовірної інформації про турків і координації дій між двома арміями. У цей період в османському військовому таборі лютувала чума, від якої померли Келер і ще троє членів місії. Один із офіцерів, полковник Королівського інженерного корпусу К. Холлоуей, був призначений новим начальником місії [7, р. 23].

Успіх дій офіцерів Холлоуея полягав у досягненні певної координації між турецькими військами і британською армією генерала Аберкромбі в Єгипті [7, р. 178]. Під час нападу осман на Єгипет 2 офіцери місії, Лік і Лейсі, займалися розвідкою і командували авангардом османської армії, що наступала з Палестини на єгипетське місто Більбейс. Завдяки ефективності цих двох

англійців турецькі командири своєчасно зміцнили передовий табір у Більбейсі, що посилювало тактичне положення турків. У подальшій військовій кампанії голова місії Ч. Холлоуей брав активну участь у командуванні османською армією, зокрема під час єдиної успішної битви турків в 1801 р. в Ель-Ханке [7, р. 240]. На думку британського дослідника П. Маккесі, для британської місії це стало кульмінацією майже трьохрічної епопеї зі Стамбула до Каїра [7, р. 182].

Таким чином, роботу першої місії британських військових фахівців у Порті необхідно визнати успішною в контексті консультацій військовими інженерами османських командирів в Єгипті і організації збору інформації щодо боєздатності союзників. Через 6 років англійцям довелося воювати з османськими військами, і робота місії 1799-1801 рр. набула нового значення як досвід оцінки реальної військової могутності османів.

Наступна яскрава сторінка в діяльності військових місій в Османській імперії належить успішним діям офіцерів місії на чолі з Г. Себастьяні – відомого офіцера армії Наполеона, який неодноразово виконував військово-дипломатичні завдання імператора Франції на Сході на початку XIX ст. Варто зазначити, що генерал неодноразово займався збором військово-політичної інформації – розвідкою, про що відомо з таємних документів [26]. Призначений офіційним послом Франції при султанському уряді, генерал Г. Себастьяні з 1806 по 1807 рр. активно працював у військово-дипломатичній сфері Османської імперії. У цей період за допомогою французьких офіцерів, які були делеговані з армії Наполеона з початку в Далмацію [11, р. 33], а згодом до столиці осман [11, р. 45], йому вдалося організувати оборону османського Стамбула від англійського флоту [4, р. 356].

У той час, коли в лютому 1807 р. британський флот адмірала Дакворта підійшов до Дарданелл із метою прорватися до Стамбула, Себастьяні відправив на допомогу османам французьких офіцерів на чолі з бароном Ж. де Сен-Дені, який раніше, у 1793 р., вже був інструктором в османській армії. У 1807 р. він керував діяльністю кількох французьких офіцерів, делегованих із Далмації до Стамбула. Однак через брак будівельних матеріалів і численні конфлікти між французькими офіцерами, османськими командирами і робітниками, влаштування фортифікаційних споруд відбувалося дуже повільно [4, р. 355]. У цей період Себастьяні і офіцери його місії були активно задіяні в підготовці до реалізації амбітних планів Наполеона щодо підтримки османів, зокрема для надання допомоги османам на Дунаї в боротьбі з Росією. Згодом ці офіцери були переорієнтовані на захист Стамбула від британців [4, р. 352].

Найбільшим успіхом місії стала організація оборони безпосередньо Стамбула під час атаки британської ескадри адмірала Дакворта в лютому 1807 р. Генералу Себастьяні для захисту столиці швидко вдалося залучити близько 200 французьких офіцерів і сержантів [43, р. 446]. До французьких військових приєдналися також іспанські офіцери, які були прикріплені до

дипломатичної місії в Стамбулі. Дослідник Е. Дріо, посилаючись на архівні документи, акцентує увагу на діяльності деяких офіцерів місії: Ласкура, лейтенантів Д. де Флеража і Жерара, капітанів Бутіна, Ле Клерка і Кутаю, які були делеговані до Стамбула з французької армії в Далмації. Він відзначає їх професіоналізм під час організації берегової оборони. Історик також називає імена іспанських офіцерів: Ендірісо, Карнерреро, Переса і Беліна, які, приєднавшись до французів і османів, очолили роту іспанських артилеристів [3, р. 102–103]. На думку історика С. Шоу, Себастьяні став найвпливовішим іноземним представником у Порті в цей період [4, р. 408].

У той час, дві місії французьких офіцерів на чолі з полковником артилерії Ф. Г. де Водонкурром були делеговані до регіональних військ османського правителя Алі-паші в Албанії, Герцеговині та Епірі в 1806–1807 рр. [53]. Цей факт підтверджує масштабність та ефективність французької військової діяльності в контексті успіхів військових місій, делегованих до Османської імперії у досліджуваний період.

Після провалу реформ Селіма III в 1792–1807 рр. офіційні військові місії в Порті не застосовувалися. Османи вдавалися до найму європейських військових професіоналів у приватному порядку, і в цей період у Стамбулі служило чимало непрофесійних авантюристів: згадати хоча б француза Гайяра та п'ємонтенця Калосо, які видавали себе за офіцерів, хоча, насправді ж, в Європі вони служили сержантами [8, р. 27]. У серпні 1826 р. султан звернувся до свого васала Мухаммеда Алі з проханням надати 12 офіцерів-інструкторів із мусульман, але правитель Єгипту, побоюючись успіхів османів у проведенні реформ, знайшов привід для відмови [8, р. 25].

Через 6 років, після низки військових поразок у боях з єгипетською армією, в 1832 р. було ухвалено рішення про необхідність пошуку країни для найму місії. У липні 1835 р. султан звернувся до Парижа з проханням призначити французьких офіцерів як інструкторів для його армії. Ця інформація мала б триматися в таємниці, але була розсекречена. Як наслідок, російський посол у Стамбулі висловив протест; до демаршу приєднався й австрійський посол, у зв'язку з чим французький королівський уряд не виявив бажання підтримати султана в боротьбі з Мухаммедом Алі і османській владі довелося відмовитися від цього проєкту. І лише завдяки дипломатичному діалогу із Берліном до Порті було делеговано офіційну військову місію [19, р. 17].

У зв'язку з відсутністю політичних інтересів Берліна стосовно Османської імперії Порти вирішила залучити для проведення реформ місію пруських військових фахівців [29, s. 61]. Утім австрійський посол був проти ідеї призначення пруських інструкторів, він прагнув переконати Порту замінити їх австрійськими офіцерами. Лобістом же цієї ідеї був маршал Ахмед-паша, командувач гвардії, який був політичним супротивником Хосрева-паші. Результатом суперництва стало рішення султана призначити до складу місії як австрійських, так і пруських офіцерів. Але згодом було вирішено

співпрацювати тільки з Берліном, а до Відня були делеговані офіцери для навчання у військовій академії. Крім того, у червні 1836 р. посол Британії Понсонбі активно просував ідею стосовно прийняття Портою місії з шести англійських офіцерів як інструкторів. Але Стамбул вважав залежність від Лондона небезпечною та відмовився від цієї пропозиції. Це викликало дипломатичний скандал [29, s. 12].

Після такої активної боротьби за участь іноземних військових фахівців у реформах османської армії Стамбул зупинив увагу на німцях та в 1835 р. надіслав запит на направлення місії пруських офіцерів. У 1836 р. Порто налагодила обмін депешами з Берліном щодо питання про залучення військових фахівців через пруського посла, графа Г. фон Кенігсмарка. Зауважимо, що перші контакти Пруссії з османами почалися значно раніше. Цього разу метою була посередницька місія для припинення війни між Османською імперією і Росією. У липні 1829 р. до Порти було направлено начальника Генерального штабу Пруссії, генерал-лейтенанта Ф. фон Мюффлінга, у супроводі кількох високопоставлених пруських офіцерів. Успіх посередництва при укладенні Адріанопольського мирного договору після війни з Росією 1829 р. підняв в очах Порти значення Пруссії як дружньої країни [17, s. 185].

У цей час Берлін, услід за активною політичною діяльністю Франції та Британії в Азії, почав цікавитися Сходом. У 1835 р. пруським Генеральним штабом, з метою збору інформації про реальний стан справ на Сході, були делеговані капітан Г. фон Мольтке і лейтенант Ф. фон Берг. Зауважимо, що до початку своєї поїздки в Азію Мольтке був призначений у третій відділ Генерального штабу, який відповідав за «Східний театр воєнних дій», що свідчить про розвідувальний характер діяльності пруських офіцерів у регіоні [17, s. 190]. У 1836 р., згідно з рішенням начальника пруського Генерального штабу генерала фон Краузенека і після затвердження цього рішення в Берліні, Г. фон Мольтке увійшов до складу військової місії, направленої до Порти. Необхідно зазначити, що начальник Генерального штабу Пруссії брав активну участь у відборі всіх офіцерів-кандидатів до складу місії, що свідчило про важливість місії в очах військової еліти королівства [17, s. 186].

Суть прохання Порти, надісланого 1835 р. до Берліна, полягала в призначенні 11-ти офіцерів і 4-х унтер-офіцерів як інструкторів для навчання османської армії [29, s. 15]. Однак пізніше османський головнокомандувач Хюсрев-паша подав пруському посланнику при Порті нові вимоги щодо місії. Замість офіцерів-інструкторів Порто тепер просила 3-х офіцерів Генерального штабу як радників командувачів пашів у провінціях та інженер-офіцера для інспекції фортець у протоці Дарданелли. Висловлювалося побажання реальної оцінки потреб і боєздатності армії та стану фортець осман. Інженер-фортифікатор, крім підготовки проектів укріплень, мав встановити оптичну телеграфну лінію від Стамбула до Дарданелл [17, s. 193].

Йдучи назустріч побажанням Порти, Берлін відправив офіцерів двома частинами, оскільки підбір кандидатів затягнувся. Тільки в серпні 1837 р. місія прибула до Стамбула і складалася вона з 3-х капітанів Генерального штабу – Г. фон Мольтке, Ф. Фішера, Ф. фон Вінке – і капітана з інженерного корпусу пруської армії Г. фон Мюльбаха. Керівником місії призначили талановитого офіцера Ф. фон Вінке, який подавав великі кар'єрні надії в Генштабі [17, s.190; 29, s. 304–315.]. Місію прийняли на найвищому державному рівні, що свідчило про важливість військових фахівців для стамбульської влади.

Діяльність місії мала певний вплив на планування перетворень. Лобістом діяльності прусаків був османський головнокомандувач Хюсрев-паша. Раніше він проявляв неабиякий інтерес до особливостей пруської військової організації, зокрема його цікавило питання щодо структури резерву пруської армії – ландверу – та запровадження спеціальних військових ігор для навчання офіцерів у військовій академії в Берліні [54, р. 84]. Саме Хюсрев-паша був головним прихильником прийняття пруської місії в урядових колах імперії.

Таким чином, до завдань місії належали: організація резерву армії Османської імперії; модернізація фортифікаційної системи Стамбула; ознайомлення з новітніми інноваціями в організації управління військами; консультативна допомога вищим командирам збройних сил під час воєнних дій у Малій Азії проти повсталих курдів та єгиптян [17, s. 193].

Необхідно зазначити, що під час своєї діяльності місія одразу зіткнулася з суттєвими труднощами. Військово-політична еліта Порти хотіла модернізувати армію, але османські командири не мали відповідних фахових знань, що впливало на напрямок діяльності місії. На думку майбутнього військового реформатора Німеччини Г. Мольтке, вони не розуміли, як ефективно використовувати офіцерів пруської місії. Водночас військові фахівці з Пруссії не знаходили підтримки серед османських офіцерів. Султан і уряд боялися впливу іноземців. Це призвело до обмеження ініціативи місії, бо, за умовами контракту, пруські офіцери могли лише укладати меморандуми з рекомендаціями та будувати плани, але не мали жодного впливу на їхню фактичну реалізацію. Цей факт сприяв поразці османського війська 1839 р. в битві з єгипетською армією під Нізібом. Головнокомандувач османської армії зовсім не звертав увагу на поради пруських офіцерів місії під час битви. Несподівана смерть султана, що настала після цієї поразки, призвела до раптового припинення роботи військової місії та поспішного від'їзду прусаків [17, s. 194].

Більш успішно склалася доля артилерійської місії. Згідно з додатковим проханням Порти, Берлін у березні 1838 р. надіслав другу військову місію з 4-х унтер-офіцерів, яку очолив лейтенант Ф. фон Кучковський. Мета місії полягала в реформуванні османської артилерії за зразком пруської. Згодом її склад збільшився до 24 офіцерів і унтер-офіцерів. Робота артилерійської місії оцінювалася військовими фахівцями успішно. І коли через 9 років, у 1849 р.,

офіційна пруська артилерійська місія закінчила свою діяльність, Кучковський (разом із ще 8-ома іншими пруськими офіцерами, а також 4-ма унтер-офіцерами) отримав згоду Берліна для переведення його і колег на службу в османську армію. Деякі з офіцерів, прийнявши іслам, навіть досягли звання генерала [18, р. 4].

Без сумніву, перший досвід діяльності офіційних військових місій із Берліна і в подальшому відігравав важливу роль в активізації політики Пруссії у східному напрямку. Цей досвід опрацьовувався і документувався в Генеральному штабі пруської армії. Не забув про свою службу в Стамбулі й Мольтке. Майбутній фельдмаршал і начальник Генерального штабу німецької армії використовував свій досвід у подальшій службі, залишивши значний довідковий матеріал, присвячений його діяльності в Османській імперії. Варто зазначити, що дебют пруських військових місій у Стамбулі сприяв появі в другій половині XIX ст. нової впливової військової місії з Німеччини під керівництвом генерала фон дер Гольца [19, s. 48].

Видатний засновник модерної єгипетської держави та армії Мухаммед Алі пройшов довгий шлях у підготовці єгипетського нізаму¹⁸ за європейською методикою: від індивідуального найму військових із Європи до залучення офіційних французьких експертів (військової місії), запрошених із Парижа 1824 р. для розширення реформ нізаму [55, р. 16].

Мухаммед Алі, призначений валі¹⁹ Єгипту 1805 р., підтримав реформи султана Османської імперії Селіма III, які були спрямовані на військову модернізацію. Єгипетський правитель особисто бачив бойову ефективність французької армії, коли 1801 р. у складі османської армії воював в Єгипті. Упродовж усього правління Мухаммеда Алі саме покращення бойових якостей єгипетського нізаму було пріоритетом його діяльності [57, р. 275].

Еволюція поглядів єгипетського валі на реформи була тривалою. Ще з 1805 р. Мухаммед Алі, формуючи збройні загони, шукав різні варіанти трансформації армії серед наявних військових сил. Так, наприклад, майже 1000 французів-дезертирів, які не евакуювалися у 1801 р., брали участь в організації артилерії правителя Єгипту. А у 1810-х рр. надійною опорою, під час реформувань в армії, вважалися формування албанців, з якими в 1801 р. бімбаші (майор) Мухаммед Алі прийшов до Єгипту. У той час головною метою валі Єгипту було формування регулярної піхоти, для чого почали використовувати для албанців нову форму та стройову підготовку. У відповідь спалахнув заколот албанських загонів та проєкт скасували [55, р. 178]. Згодом було прийнято набирати солдатів для нізаму з суданських рабів і єгипетських фелахів [17, s. 80]. Але валі гостро потребував добре підготовлених офіцерів

¹⁸ Nizam-i Cedid – назва військ валі Єгипту. Мухамед-Алі з 1820 по 1841 рр. створив війська за європейськими зразками, орієнтуючись на армію Наполеона. У статті поняття «нізам», запроваджене реформаторами, буде використано як назву нової єгипетської армії.

¹⁹ Валі – посада в адміністрації ісламських країн, що відповідає посаді намісника провінції.

для створення нізаму і після 1815 р. почав активно залучати наполеонівських офіцерів, які залишилися без роботи після повалення імперії. Ці командири готові були навчати новобранців європейським способам ведення війни [10]. На думку американського арабіста Д. Данна, це був радикальний експеримент за єгипетськими стандартами, оскільки офіцери, про яких іде мова, були не тільки чужинцями, а й не мусульманами. Раніше залучення західних військових було дуже обмежене [56, р. 7].

На початку 1820-х рр. під час нової фази створення нізаму переважна більшість інструкторів, що почала навчати єгипетських солдатів у військових таборах, була французами та італійцями. На час прибуття місії в 1824 р. італійські та французькі офіцери-найманці служили в багатьох частинах війська. На відміну від своїх британських і німецьких колег, вони, зазвичай, краще адаптувалися до місцевих традицій і співіснували з арабською та османською культурою [14, р. 14]. Так, найвідомішим французьким офіцером єгипетського нізаму був О. Д. Сев,²⁰ який, як і османські ренегати того часу, прийняв іслам із новим ім'ям – Сулейман. За службу Мухаммеду Алі його майже одразу підвищили до статусу командира піхотним полком, а 1832 р. він став генеральним інспектором усіх військових училищ і одночасно начальником штабу Ібрагіма, сина Мухаммеда Алі. Новий командир допоміг організувати успішні військові кампанії в Греції та Сирії, починаючи з 1824 р. [57, р. 14]. Але разом із тим у Єгипті, як і в Стамбулі, було багато військових-авантюристів.²¹

Чому ж валі, окрім найнятих офіцерів-європейців, потрібна була ще й місія? У той час у Парижі очікували розпаду Османської імперії і вважали, що Єгипет повинен потрапити під вплив Франції. Цю причину виклав та обґрунтував у службових документах генерал Бельярд, який належав до військового відомства в Парижі [27, р. XXIII].

Для виконання більш спеціалізованих завдань нізаму не вистачало офіцерів, що володіють технічними навичками. Наприклад, брак військових інженерів значно затягнув облогу Акри єгиптянами під час війни з османами в 1831 р. Не відповідав грандіозним амбіціям Мухаммеда Алі й невеликий Генеральний

²⁰ Доля Сева не типова для офіцерів-найманців того часу. Авторитетний дослідник єгипетської армії Д. Данн вважає сумнівним, що Сев коли-небудь досягав звання полковника, в якому він себе відкомендував єгиптянам. Більш імовірно, що він був капітаном до прибуття в Єгипет у 1819 р. Сев служив в армії Наполеона і був учасником битв при Трафальгарі та Ватерлоо. Після вигнання Наполеона він збирався вирушити до Ірану, щоб служити у шаха, але дорогою він вирішив працювати на Мухаммеда Алі [14, р. 14].

²¹ Прикладом цього був офіцер Марі Бей, який, мабуть, почав службу сержантом-майором у корсиканських рейнджерів, вербованих Британією, або, мабуть, барабанщиком у французькій армії. Як би там не було, він приїхав до Єгипту із заявами про те, що є полковником, а відтак був швидко прийнятим на службу як капітан. Марі продовжував допомагати перекладати турецькою мовою французький довідник «школа солдата». Зрештою він посів керівну посаду в кайрській поліції [14, р. 16].

штаб, що обмежував можливості поліпшити військове управління. Для вирішення цих проблем були потрібні військові професіонали з досвідом і навичками набагато більшими, ніж у найнятих раніше офіцерів [57, s. 279]. Але коли Мухаммед Алі захотів поліпшити бойові якості нізаму, він вирішив звернутися по допомогу до французького генерального консула М. Дроветті, якого можна вважати одним із ініціаторів ідеї залучення офіційної місії з Парижа під керівництвом генерала Бойє і який, до речі, уже в 1799-1801 рр. був у Єгипті в складі Армії Сходу під командуванням Наполеона [16, p. 79; 14, p. 16]

У 1823 р. консул Б. Дроветті переконав уряд Людовіка XVIII санкціонувати офіційну військову місію для роботи з поліпшення нізаму Мухаммеда Алі. У 1824 р. під командуванням генерала П. Бойє до Єгипту прибули у складі місії 14 французьких офіцерів. Місія Бойє полягала в тому, щоб завершити створення регулярного війська, розпочате Мухаммедом Алі з 1820 р. [14, p. 16; 15, p. 79].

Французькі військові фахівці з офіційної місії системно допомагали валі вдосконалювати нізам. Офіцери місії Бойє були прикріплені до військових шкіл і бойових частин. Їхньою основною метою було поліпшення якості навчання польової армії. До 1826 р. європейські інструктори були прикомандировані до кожного піхотного полку нізаму. Французи з місії були залучені до консультування полків, що були відправлені до Греції для боротьби з повстанцями [14, p. 17].

Мали місце і відмінність поглядів Бойє та валі щодо напрямків діяльності місії. Незважаючи на те, що склад місії поповнювався новими офіцерами з Франції, Мухаммед Алі звернувся до Бойє з проханням залучити з королівства більшу кількість артилерійських офіцерів. Однак, на думку генерала, у Парижа необхідно було просити 50 додаткових піхотних командирів, оскільки підготовка піхоти нізаму була недостатньою. Але ці плани не були реалізовані, оскільки французька місія закінчила свою діяльність у 1826 р. [14, p. 16–17].

Прикметно, що збереглися службові звіти голови місії Бойє, адресовані військовому міністерству Франції, зокрема герцогу де Клермон-Тоннерру. У цих документах можна дізнатися про напрямки діяльності французьких військових професіоналів, яких передусім цікавило питання боєготовності єгипетської армії. У службових документах постійно зазначалися й оцінювалися проблеми, виявлені під час участі нізаму в бойових діях у різних регіонах північної Африки, Греції, Аравії. Тобто офіцери місії займалися паралельно зі службою шпигунством – збирали інформацію в інтересах Франції [27, p. 79].

Важливим питанням для місії було сприяння експорту французької зброї до Єгипту. Після завершення наполеонівських війн у 1815 р. та скорочення збройних сил в Європі Мухаммед Алі придбав надлишки вогнепальної зброї в кількох країн [58, p. 4]. Але цього було замало, Єгипту була необхідна більша кількість нової зброї. Військове відомство Франції дізналося про цю гостру

потребу Мухаммеда Алі у якісній зброї. У 1824 р. керівник місії Бойє, прибувши до Каїра, на офіційному прийомі подарував валі 500 рушниць і предмети армійського спорядження [27, р. 19]. У присутності англійського посла було здійснено порівняння якості зброї, внаслідок чого французька зброя та боєприпаси були визнані найкращими [27, р. 16]. За наказом Мухаммеда Алі генерала місії Ліврона делегували до Франції з метою закупівлі зброї. Згодом генерал Бойє доповідав в Париж: «Я благав пашу привезти з Франції 50 000 рушниць, <...> і, нарешті, полковникові Рею було доручено укласти контракт на 10 000 гвинтівок» [27, р. 16–17]. У цей період завдяки французам у Каїрі та Александрії були створені арсенали для виробництва копій французької зброї. Вони були першим військово-промисловими комплексом Африки, який почав випускати значний спектр озброєнь [58, р. 4]. У подальшому, до 1833 р., арсенали Єгипту налічували 15 000 робітників. Витрати на сировину сягали 1,75 млн піастрів і давали змогу виробляти вогнепальну зброю, артилерію, боєприпаси, уніформу і спорядження. Результат був вражаючим: 3 000 виготовлених рушниць щомісяця [58, р. 4]. Однак через швидкі темпи розширення виробництва якість рушниць страждала. На допомогу прийшли офіцери місії: контроль за якістю єгипетської зброї здійснював особисто генерал Бойє. Наприклад, у 1824 р. він виявив, що на один батальйон, який має на озброєнні 800 рушниць, 200 були, по суті, марними [58, р. 5].

Таким чином, французькі пропозиції щодо додаткової закупівлі зброї у Франції та Нідерландах, крім лобювання інтересів іноземного бізнесу, мали практичний сенс.

Питання грошового забезпечення офіцерів місії було пріоритетним для валі, зокрема сума винагороди була вищою, ніж, наприклад, для європейських інструкторів у Стамбулі [8, р. 25]. Генерал Ліврон, який (як зазначалося в документах 1824 р.) входив до складу місії, був прийнятий на службу до валі Єгипту «з окладом у 30 000 франків <...> Віце-король виплатив йому стільки ж для його поїздки до Парижа і для його витрат протягом усього часу, поки він залишався за межами Єгипту» [27, р. 16–17]. Загалом, питання грошового забезпечення інструкторів було одним із ключових для місії та було під контролем безпосередньо Мухаммеда Алі.

Діяльність місії частково була присвячена заходам щодо відновлення флоту єгиптян. У звіті керівника місії від 26 грудня 1824 р. повідомлялося: «Було доручено отримати дозвіл у Його Величності [французького короля] на будівництво двох фрегатів на зразок [французьких] «Жанни д'Арк» і брига, аналогічного бригу короля «Кірасіра» [27, р. 20]. Загалом, військово-морська програма єгиптян була масштабною, і до 1832 р. вона дала змогу створити флот, до якого входив перший африканський лінійний корабель.

Здатність виробляти значну кількість військових кораблів, знярядь і боєприпасів перетворила Єгипет у велику регіональну державу. Тільки султан у

Стамбулі володів такими ресурсами, і до 1840-х рр. вони поступалися ресурсам Мухаммеда Алі [58, р. 4].

Важливим питанням були відносини з іншими офіцерами, найнятими єгиптянами до прибуття місії на чолі з генералом Бойє. У службових документах детально розглядалася діяльність військових інструкторів різних національностей, найнятих приватно. Так, у звіті генерала місії Ліврона від 12 жовтня 1825 р. зазначалося: «Серед іноземних офіцерів на службі віце-короля Єгипту, окрім французів, були іспанці: 1 полковник, 1 підполковник, 1 капітан, 1 лейтенант; неаполітанці: 2 капітани, 1 інженер-географ, 1 лейтенант та 1 підлейтенант; п'ємонтійці: 2 полковника, 12 капітанів, 1 лейтенант, 1 старшина» [27, р. 41]. Багато іноземних офіцерів здійснювали інтриги проти офіційної місії, що визначило долю місії в 1826 р. Генерал Бойє вважав цих військових-інтригантів професійно некваліфікованими. Він писав військовому міністрові у Париж: «У його [Мухаммеда Алі] арміях є ... велика вада; я маю на увазі європейців, яких я знайшов як інструкторів у військах. Усі вони є іспанськими, п'ємонтськими і неаполітанськими біженцями. Усі вони – найбільші негідники, яких породила земля, люди без совісті, без віри, без закону і без честі... інтриги, змови, доноси, словом, використовували все, як проти французьких офіцерів, які прийшли зі мною, так і проти самих себе» [27, р. 22].

Ці складнощі, а також внутрішні конфлікти між інструкторами, особисті конфлікти генерала Бойє і полковника Годена призвели до відставки місії в жовтні 1826 р. [60, р. 145]. Восени 1826 р., після 20 місяців служби, Бойє і 9 його старших офіцерів залишили Єгипет [14, р. 18]. З членів місії на службі у валі залишився лише полковник Годен і невелика команда французьких офіцерів, які відігравали важливу роль у єгипетській військовій освіті [14, р. 18].

Ще однією ісламською країною, в якій діяли офіційно відряджені європейські військові місії, був Іран. У війнах на Кавказі 1804-1813 рр. іранська іррегулярна армія не змогла протистояти просуванню російських військ на південь. Справжня загроза нависла над Азербайджаном, який з 1800 р. перебував під керівництвом спадкоємця престолу, реформатора Аббас-Мірзи [13, р. 3]. Він став одним із активних прихильників військових реформ в Ірані і створення регулярних збройних сил – Нізам-і-Джедід.²² Під впливом реформ, проведених Османською імперією при Селімі III, Аббас-Мірза почав формувати в Азербайджані нову регулярну армію. Спочатку спадкоємець шаху залучав російських офіцерів польського походження та солдатів-дезертирів для навчання військ у Тебрізі [12, р. 205]. Як і у випадку з Османською державною,

²² Реформи Селіма III в Османській імперії сильно вплинули на іранську еліту. Ці події стимулювали реформи армії в Ірані. Назва нової армії Селіма була перенесена на регулярну армію Ірану.

невдала військова кампанія Каджарської імперії проти Росії на початку XIX ст. змусили Іран вдатися до військової модернізації.

Ще на реформи в Ірані вплинули зовнішньополітичні чинники, зокрема успіхи французів в Єгипті в 1798-1799 рр., а також поразка Австрії і Пруссії в 1805-1806 рр. Париж, зі свого боку, прагнув укласти союз із Іраном, оскільки він був зручним місцем тиску проти двох ворогів – Британії та Росії. Коли в 1804 р. почалася війна між Іраном і Росією за Грузію, однією з головних цілей зовнішньої політики Ірану було отримання військової або дипломатичної допомоги в боротьбі з Росією. У 1804 р. французи виступили з пропозиціями стосовно союзу проти Росії, а в жовтні 1805 р. до Тегерана прибули французькі посланці, яких Фатх Алі-шах прийняв із великими почестями. У червні 1806 р. прибув новий посланець М. Жаубер, який подав більш точні пропозиції щодо військової і фінансової допомоги в боротьбі з Росією [60, р. 30].

Подальші події розвивалися швидкими темпами. У квітні 1807 р., після успішної військової кампанії проти Пруссії і Росії, Наполеон нарешті вирішив укласти договір з Іраном і направити туди уповноважену особу, свого ад'ютанта, генерала К. Гардана [11, р. 3]. Перед генералом було поставлено завдання: зібрати інформацію про ресурси Ірану, як з військової, так і з комерційної точки зору, а також вивчити характер перешкод, які повинна подолати французька армія чисельністю 40 000 осіб на шляху до Індії; розглянути Іран як природного союзника Франції, спрямувати зусилля іранців на вдосконалення військової підготовки, артилерії, укріплень [60, р. 36].

4 травня 1807 р. між Францією і Іраном був укладений Фінкенштайнський мирний договір, який передбачав франко-іранський співробітництво як проти Росії, так і проти Британії [60, р. 36]. Інструкції Наполеона генералу Гардану, який прибув до Тегерана 4 грудня 1807 р., засвідчують, як саме Наполеон мав використати іранський союз проти англійців. Імператор Франції, плануючи похід проти Індії через Іран, зазначав: «Його [Гардана] першими доповідями повинні бути, перш за все, ті, в яких повідомляється про райони, про які немає достовірних відомостей» [11, р. 11]. Були й політичні завдання місії: генерал Гардан повинен був використати всі свої військові сили для того, щоб Іран і Порта діяли максимально скоординовано у своїх операціях проти Росії [11, р. 29].

Нарешті, рішення про направлення військової місії в Іран було ухвалено Наполеоном 12 квітня 1807 р., тобто майже одразу після прибуття до Фінкенштейна посла від шаха і майже за місяць до підписання договору з Іраном [11, р. 3].

Франція розглядала Іран з двох боків: як природного ворога Росії і як маршрут військової експедиції до Індії. Для досягнення цих цілей більшість офіцерів, які були залучені до складу місії Гардана, мали інженерні та артилерійські спеціальності. Вони повинні були зробити шахські збройні сили більш боєздатними до війни з Росією, а також провести дослідження, які могли

б пояснити ті перешкоди, з якими зіткнулися французькі війська на шляху до Індії [11, р. 30].

Згодом військові завдання місії були орієнтовані на Фінкенштайнський договір між Францією та Іраном, укладений 4 травня 1807 р. Суть цих завдань була чітко позначена у роботі американського іранолога Д. Т. Поттса: Франція повинна постачати шаху боєприпаси, направляти офіцерів для підготовки іранських новобранців та інженерів для виробництва артилерії в Ірані. А статті 8 і 12 договору були однозначно спрямовані проти англійців [60, р. 36].

Напередодні від'їзду Гардана з Фінкенштайна Наполеон особисто відредагував список офіцерів, відібраних для місії. До активної політики Франції на Сході вже було залучено чимало офіцерів з армії Наполеона. До місії Гардана в Далмацію вже були відправлені артилерійські офіцери та інженери для зміцнення позицій Франції на Балканах [11, р. 33].

Динамічна наполеонівська епоха наклала свій відбиток на організацію місії. В інструкціях Наполеона щодо діяльності місії чітко вказувався порядок спілкування, як з імператором, так і з послом у Стамбулі Себастьяні. Цей стиль комунікації суттєво відрізнявся від стилю королівської Франції. Наполеон вимагав, щоб перші звіти охоплювали географію і топографію Ірану, чисельність населення, фінанси і стан військ [11, р. 29]. Тобто однією з головних цілей місії, на думку Наполеона, мала б бути розвідувальна діяльність, основна мета якої – забезпечення організації французької військової експедиції до Індії через Іран.

Генерал Гардан був уповноважений укласти угоди на поставку з Франції мушкетів з багнетами, гармат і надання певної кількості французьких офіцерів і унтер-офіцерів, необхідних для формування корпусу з 12 000 осіб, який мав би бути сформований в Ірані. Ціну на зброю визначали артилеристи відповідно до цінової політики Європи. Уточнювалася кількість рушниць (до 10 000) і гармат (до 30 одиниць) [11 р. 31]. Ще однією метою місії до Тегерану було з'ясування намірів іранців.

Утім уже в дорозі до Стамбула Гардан отримав лист від Талейрана, датований 6 серпня 1807 р., про нову політику зближення з Росією. І, незважаючи на укладення миру з Росією при Тільзіті, який позбавив Францію можливості активно підтримувати Іран в боротьбі за Кавказ, Гардан не був відкликаний [11, р. 36]. У вересні-жовтні 1807 р. Гардан і його загін з 53 осіб, до складу якого входило декілька іранських послів, вирушили через Вірменію в Тегеран, куди й прибули в грудні 1807 р.²³

²³ Гардан прибув до столиці Османської імперії в червні 1807 р. і був у супроводі лише 2-ох ад'ютантів, піхотного офіцера та 2-ох підлеглих, і зміг використати невеликі, але потужні запаси французької місії, залишені Себастьяні, щоб доповнити свою місію. Наприклад, капітан Фабв'є – офіцер місії Себастьяні – отримав пропозицію від Гардана посісти посаду головного артилерійського офіцера в Ірані, відповідального за створення сучасного артилерійського корпусу в армії шаха [11, р. 79].

З часом місія Гардана зросла до 70 офіцерів і унтер-офіцерів.²⁴ Склад місії змінився у зв'язку з багатогранним характером завдань. Гардан розділив місію на 3 частини, залишившись із деякими офіцерами при дворі шаха в Тегерані. Два капітани піхоти, Вердьє і Лами, і три сержанти організували піхотні тренування для військ іранського принца Аббаса Мірзи в Тебризе [11, р. 139].²⁵ Два артилерійські офіцери, Фаб'є і Ребуль, були делеговані Гарданом в Ісфахан для будівництва артилерійського заводу [11, р. 82]. Зіткнувшись із неймовірними труднощами, ці офіцери зуміли до грудня 1808 р. відлити 20 гармат за французькою технологією і представити їх шаху в Тегерані (це в той час, коли британська місія вже поставила свою зброю шаху). Французи, незважаючи на свою перевагу в техніці, все ж таки програли англійцям [11, р. 88–91].²⁶

У дослідженні американського іранолога Д. Поттса докладно описуються труднощі роботи французів із місії Гардана. Ця розвідка гармонійно доповнює праці відомого дослідника історії іранської армії XIX ст. С. Кроніна. На основі цих праць можна охарактеризувати особливості діяльності французьких офіцерів місії в 1807-1809 рр., зокрема: інтенсивний обмін інформацією не тільки між Гарданом і дипломатами, а й з боку офіцерів місії, з військовим міністром Франції, з начальником військових інженерів, з начальником артилерії; створення інструктором Ламі військово-інженерних курсів для офіцерів Аббаса Мірзи; участь у розвідувальних місіях уздовж кордону з росіянами на Кавказі; будівництво фортець за передовими методами фортифікації Франції, а також казарм, ливарного цеху, арсеналу та шліфувальних машин для пороху; збір детального розвідувального статистичного матеріалу про Іран на основі новітніх наукових досягнень XVIII – початку XIX ст. [39, р. 11–12]; перший переклад французьких військово-наукових праць іранською мовою [11, р. 48].²⁷ Необхідно зазначити, що кожен офіцер місії був зобов'язаний систематично доповідати своєму керівництву (інженерного корпусу, артилерії), зокрема військовому міністру, і після

²⁴ Деякі офіцери прямували окремо. Наприклад, військовий інженер Ламі прибув в обложеної росіянами Єреван в жовтні 1807 р., тобто раніше, ніж вся місія Гардана, яка прибула в Тегеран в грудні 1807 р. [11, р. 54].

²⁵ Гардан писав військовому міністру Анрі Гійому Кларку, герцогу де Фельтре, що Вердьє, сержант-майор Фіно, сержанти Маршалл і Дамрон у цей час готували 4 батальйони по 1000 осіб, навчали вони за зразком французької піхоти [11, р. 142].

²⁶ В Ірані не було ні ливарних заводів, ні арсеналів в європейській версії організації. Малочисленні гармати, які були в розпорядженні Ірану, були різного калібру, що надзвичайно ускладнювало їхню логістику [11, р. 88].

²⁷ На думку історика Д. Поттса багатьма вченими ігнорувався важливий фактор – введення європейських праць з теорії військової науки, включно з фортифікаційними, піхотними та кавалерійськими маневрами. Аббас Мірза, його офіцери намагалися за неймовірно короткий проміжок часу засвоїти щось із навчальної програми Паризької політехнічної школи. Приклад передачі знань виявився невдалим через брак часу на навчання [11, р. 165–166].

прибуття надавати докладний звіт про свою діяльність в Ірані. Без сумніву, це була добре організована місія з потужною розвідувальною метою. Як згадував один із її учасників місії Труйе: «це був дійсно найбільш напружений рік у моєму житті» [11, р. 140].

Позитивну оцінку діяльності місії Гардана дав один із його сучасників Г. Друвіль, який служив шахові в 1823 р.: «Перси під керівництвом французьких офіцерів <... >Гардана раптом набули страшного вигляду в очах ворога...» [28, с. 116].

Після зміни зовнішньої політики Наполеона та несподіваного союзу з Росією шах почав орієнтуватися на англійців. У лютому 1809 р. правитель Ірану Фатх Алі-Шах погодився прийняти британську місію і відсторонити французьку.

Так, діяльність місії Гардана зазнала невдачі через протидію іранських офіційних осіб у Тебрізі та Тегерані та численні інтриги британців [12, р. 206]. Але це були не всі складнощі у діяльності французів. Очевидець подій Г. Друвіль підтверджує наш висновок: «Відсутність зброї та грошей не дозволила їм [іранцям] бути приведеними до боєздатного стану» [28, с. 94].

Французьких інструкторів протягом 1810-1813 рр. змінили понад 50 спеціалістів британської місії – офіцери, сержанти і солдати, які прибули до Ірану з Індії та Британії [12, р. 206]. Послуги місії, що складалася здебільшого з офіцерів британської Ост-Індської компанії, були надані Фатх Алі-Шаху британським послом, полковником Дж. Малкольмом [60, р. 59]. Представник Ост-Індської компанії передав іранському уряду 12 гармат, 7000 мушкетів, тканину для солдатської форми, боєприпаси та інше військове спорядження. Кілька інструкторів вирушили до Тебрізу, щоб тренувати армію Аббаса Мірзи. Метод їх роботи, в порівнянні з французьким, був інший. Вони захотіли, щоб Аббас Мірза передав всю армію в їхнє повне розпорядження, але спадкоємець шаха з цим не погодився. Аббас Мірза запропонував британським військовим фахівцям сформувати нові підрозділи. За час перебування в Ірані, крім 9 французьких полків, англійські інструктори сформували і підготували 13 полків регулярної піхоти [28, с. 122; 13, р. 14]. Організацією першої кінної артилерії зайнявся лейтенант місії Ліндсей, який на базі 12 гармат, привезених з Індії, зміг сформувати 2 ескадрони кінної артилерії. Британські фахівці модернізували Тебрізький арсенал, де незабаром почали випускати військову продукцію [13, р. 14].

Не обійшлося і без складнощів у діяльності місії. Доходи Азербайджана зовсім не відповідали вимогам фінансування нізamu Аббаса Мірзи. У 1810 р. англійці почали виплачувати спадкоємцю шаха субсидію, яка йшла, в першу чергу, на покриття витрат на нові полки, але навчання, оснащення та утримання

нових сарбазів²⁸ були настільки дорогі, що фінансові проблеми Аббаса Мірзи загострилися [12, р. 206].

Реформи Аббаса Мірзи також зіткнулися з протидією населення в цілому, а іноді і з боку самих сарбазів. Їм не подобався європейський вигляд мундира, і деякі улами заявляли, що присутність «невірних» шкідлива і що прийняття їх методів є зрадою Пророка. Політичні вороги Аббаса Мірзи поспішили скористатися цими сумнівами і поскаржитися шаху на реформи [13, р. 14].

У 1826 р. знову спалахнула війна з Росією, яка закінчилася катастрофічною поразкою Ірану. Але у Аббаса Мірзи вистачило волі знову звернутися до Британії. Водночас Лондон побоювався можливої російської загрози Індії і посилення російського впливу в Тегерані, але в 1833 р. в Індію прибула друга британська військова місія [12, р. 206]. Однак перш ніж вона змогла розпочати свою діяльність, політичний контекст Ірану раптово змінився після смерті Аббаса Мірзи та монарха Фахт-Алі Шаха. Тепер перед місією стояло завдання забезпечити поступовий прихід до влади нового шаха Мухаммед-шаха (1834-1848 рр.) і запобігти будь-якій потенційній кризі шляхом придушення конкуруючих претендентів на престол. Після цього британські офіцери почали формувати та навчати війська. Політична ситуація ставала все менш сприятливою: російський вплив у Тегерані зростав, і новий шах був сповнений рішучості відновити свої претензії на владу перед обличчям неминучої британської опозиції. Іранські офіцери вважали недоцільним використовувати іноземців. Між інструкторами та іранцями існували постійні конфлікти щодо діяльності британців. Іранська влада наполягала на тому, щоб ставитися до них суто як до інструкторів, і відмовляла їм у бажаному контролі над грошовим забезпеченням, пайками та підвищеннями на професійній ниві. Офіцери нізаму ненавиділи британське втручання і нерідко ігнорували їхні поради.

Місія ще більше страждала від інтриг військових офіцерів інших національностей, які перебували на службі у шаха, і дипломатичних представників конкуруючих держав. Діяльність британських офіцерів остаточно провалилася після політичного і дипломатичного розриву, викликаного нападом іранців на Герат у 1837 р. Наступного року Британія скасувала відносини з Іраном та відкликала офіцерів місії. Французи погодилися замінити британських інструкторів, і у вересні 1839 р. місія на чолі з графом де Серсі залишила Париж, прибувши до Тебриза в січні наступного року. Місія перебувала в Ірані 4 роки, але була змушена припинити свою діяльність через фінансові проблеми в країні [12, р. 206].

Наступною країною, де працювали французькі військові фахівці, став Туніс. Там у 1830 р. почалися тривалі реформи армії під керівництвом правителя

²⁸ Сарбаз вперше почав називатися регулярною піхотою в Ірані в результаті військових реформ, проведених Аббасом Мірзою. Регулярні війська шаха були організовані за європейським зразком французькими військовими інструкторами, які прибули в Тегеран в 1807 р.

Хусейн-бея. Реформи були проведені зі схвалення Стамбула, якій направив в Туніс декількох унтер-офіцерів. В той час велися переговори з Францією, і в січні – червні 1831 р. перші, офіційно, після погодження з владою короля 2 французьких інструктори розпочали підготовку туніських військових частин [61, р. 264]. Був створений перший регулярний полк, в якому інструкторами були запрошені приватним порядком офіцери армії Франції. В 1840 р., за проханням тунісців французи організували військову школу [61, р. 292]. Друга офіційна місія з Франції, під керівництвом підполковника Лавлена-Мобежа прибула в 1842 р., вона складалася в різні часи з 4-5 офіцерів і 1-2 унтер-офіцерів. За умовами контракту місія мала тільки консультативні функції та завершила діяльність в 1855 р. [61, р. 289]. Інженери з Парижу заснували гарматно-литейний завод в Халсії, де виготовлялась зброя [61, р. 297]. Згодом французькі воєнні моряки з морської місії очолили флот Тунісу [62, р. 312]. З 1846 р. почала діяти невелика морська місія з Франції. [61, р. 312]. З часом, після фінансової кризи військові реформи були згорнуті та в 1855 р. Туніс був змушений відкликати французів [21, р. 24].

У чому полягала особливість діяльності військових фахівців на Сході? Які чинники вплинули на діяльність військових місій? Саме на ці питання можна знайти відповідь у нашому дослідженні.

Аналіз подій другої половини XVIII – початку XIX ст. дає чітке розуміння мети відправки європейських військових у Стамбул, Тегеран та Каїр – пріоритетами були військово-політичні цілі європейських країн. Так, в 1783 р. була відправлена військова місія для нейтралізації успіхів Росії у Східній Європі. У 1807 р. місія генерала Себастьяні успішно організувала протистояння британському флоту в Босфорі. Аналогічна ситуація існувала в Ірані в 1807 р., куди прибула військова місія під командуванням генерала Гардана. Головним завданням членів французької місії було насамперед підвищення боєздатності іранських збройних сил в політичних інтересах Наполеона, з метою здійснення військово-політичного тиску на Росію. Робота місії безпосередньо залежала від політики країни, яка її делегувала.

Наше дослідження показує, що з останньої чверті XVIII ст. французькі або британські військові місії систематично розташовувалися в Османській імперії. Погляд на діяльність французької та британської місій з 1782 по 1807 рр. підтверджує версію про важливість діяльності військових професіоналів з Європи в Османській імперії, Ірані, Єгипті, як для ісламських реформаторів, так і для європейських держав. Розпочався період, коли формувався новий важіль колоніального впливу в Стамбулі, Тегерані та Каїрі. Однією з відмінних особливостей місій досліджуваного періоду є чітке керівництво головами дипломатичних представництв діяльністю військового представництва. Однією із найважливіших умов успішної діяльності військових були професійні здібності керівника місії, який був, зазвичай, військово-дипломатичним представником метрополії. У цьому і полягала головна відмінність між

діяльністю місії та наймом офіцерів у приватному порядку. Офіційна місія була провідником політики європейської держави.

Кожна місія займалася збором інформації про військову та військово-політичну обстановку в тій чи іншій країні, тобто – шпигунством. Про це свідчать звіти військовим відомствам метрополії. Відомо, що подібна інформація зберігалася в архівах французької держави щодо військової місії генерала Гардана в Тегерані в 1807 р. Це було типово і для інших місій, незалежно від європейської країни, яка їх надіслала.

Динамічна наполеонівська епоха розширила сферу діяльності французьких і англійських військових місій. І якщо в 1801 р. ми спостерігаємо першу британську місію в Єгипті, що діяла разом із османською армією, то з 1807 р. французькі місії активно працюють і в Стамбулі, і в Тегерані. Примітно, що коли британська влада в 1809 р. витіснила з Ірану місію під керівництвом генерала Гардана, в Тегерані відразу ж з'явилася британська військова місія. Ці дії є маркером нового дієвого військово-політичного важеля європейських країн на Сході – діяльності військових місій.

Варто зазначити, що військові, поряд із дипломатами, були піонерами зовнішньополітичного впливу на свої країни, на держави Сходу. Це добре видно і в діях Пруссії, яка поступово приділяла все більше уваги такій формі експансії на Схід, як використання місій. Згадаймо місії пруських офіцерів до Стамбула в 1788-1792 рр. та в 1835-1849 рр.

Імперська політика держав Європи проводилася навіть після зміни політичних режимів. Так, політика Французької республіки мало чим відрізнялася від політики короля, що видно з таємних військових звітів. У 1824 р. розпочала свою діяльність офіційна військова місія, направлена королівською владою Франції до Каїра. Це є підтвердженням експансії активної імперської політики європейських держав на Сході незалежно від зміни влади в Парижі.

Після краху наполеонівського режиму на військовій арені з'явилися нові гравці. Ще в 1830-х рр. почали діяти 2 військові місії з Пруссії в османську армію і 1 місія з Франції до Тунісу, британці повертаються в Тегеран в 1833 р. Таким чином, на початку ХІХ ст. європейські уряди освоювали нову форму зовнішньополітичного впливу в багатьох ісламських країнах – делегування офіційних військових місій із метою розширення форм впливу на Сході.

Майже всі військові фахівці місії перебували під контролем політичного керівництва європейських країн і були одним із засобів впливу на політику країни, в якій працювали. Дослідження виявило відсутність альтруїстичних цілей у політичного керівництва Парижа, Лондона та Берліна.

Як видно з матеріалів дослідження, в кінці ХVІІІ ст. почалося запекле протистояння між Францією і Британією за дозвіл відправити військові місії в Стамбул і Тегеран. Пізніше до цього протистояння приєдналася Пруссія, а російські та австрійські дипломати теж активно боролися за роботу своїх місій.

Фактор втручання впливових європейських держав-суперників постійно заважав діяльності військових професіоналів. Наприклад, в 1788 р. Париж через тиск австрійців відкликав офіцерів із Порту. У 1809 р. французька місія Гардана була змушена залишити Тегеран через тиск Лондона на шаха. Німці в 1839 р. залишали Стамбул через внутрішньою кризу Порту. Причинами цих дій було небажання противників Парижа залучати французьких офіцерів до підтримки іранської армії або єгипетських військ Мухаммеда Алі.

Тобто діяльність місії наприкінці XVIII, та на початку XIX ст. – це тільки перші кроки європейських військових професіоналів на Сході, але культурні та професійні розбіжності заважали тривалій діяльності офіцерів в ісламських країнах. Важливо, що культурна підготовка місії в той час взагалі була відсутня, тобто офіцери не знали звичаїв, особливості мови країни перебування. Місія була культурним шоком офіцерів, що впливало на діяльність.

Неодмінним успіхом перемоги в боротьбі за участь у військових навчальних заходах місії в Стамбулі чи Каїрі став стан військової організації країни що надсилала місію. У досліджуваній період Франція була державою зразком з військової організації країн Європи. З цієї причини найбільша кількість місій була відправлена з Парижа.

Однією з головних причин запиту на місію були військові поразки ісламських армій або внутрішньополітичні потрясіння, як наприклад це було у випадку з військовим конфліктом між Стамбулом і Мухаммедом Алі в 1830-х рр., або поразки Ірану в війнах з Росією у визнаний період.

У досліджуваній період специфіка військової справи та культурна відмінність європейських військових фахівців від азійських командирів, без сумніву, впливали на діяльність місії. Існувала велика культурна і фахова прірва між професійним рівнем європейського офіцера, який здобув освіту завдяки європейській военній науці, і азійськими командирами, призначеними з числа політично надійних людей в ісламських арміях. Це об'єднало зусилля місій в Османській та Каджарській імперіях. Як показала практика, порозуміння у сфері співпраці між військовим керівництвом ісламських держав та офіцерами європейських місій априорі не могло бути через різницю у професійній підготовці та небажанні місцевої еліти ділитися привілеями.

Необхідно згадати, що офіцери багатьох місій брали участь у бойових діях створених ними військ. Умови, в яких європейський офіцер перебував поруч із ісламським командиром на полі бою, зовсім відрізнялися від європейських. Наприклад, в 1812 р. в Азербайджані біля Асландуза англійські офіцери не змогли допомогти розгромити російську армію з допомогою навчених сарбазів. Османські генерали ігнорували поради прусаків Мольтке та Мюльбаха, незважаючи на значні успіхи французьких офіцерів в навчанні єгипетській армії.

Одним із головних факторів, що вплинув на якість діяльності місії, стала можливість сплачувати послуги офіцерів – регулярно і в достатньому обсязі.

Тільки повна впевненість політичного керівництва Єгипту у високому рівні професіоналізму французьких офіцерів під час організації армії дозволила Мухаммеду Алі досягти певних успіхів. Саме єгипетський варіант взаємодії з військовими професіоналами виявився найбільш ефективним і на полі бою в Азії. Причиною цього стало розуміння правителями Єгипту ефективності французької військової школи, яку Мухаммед Алі бачив у дії під час французького вторгнення в Єгипет, та систематичне фінансування діяльності інструкторів.

Що стосується результатів місій для країн Сходу, то можна констатувати, що в Османській імперії чи Ірані військові інновації було вкрай складно реалізувати у зв'язку з імперським мисленням місцевої військово-політичної еліти. Вона вважала, що зможе очолити реформи без залучення місії з Європи. Ще одним важливим фактором був низький рівень загальної культури воєнно-політичного керівництва цих країн, на що вказували європейські офіцери. Наприклад, французький офіцер Друвіль згадував: «... Поняття географії у жодного з перських полководців відсутнє. Більшість із них ніколи не бачила карти» [28, р. 96]. До того ж східна еліта не тільки в географії була неосвічена.

Туніський експеримент із діяльністю військової місії з Франції закінчився невдало. Головною причиною стала відсутність постійного фінансування та політичної волі з боку беїв країни. Це яскраво свідчить про важливий фактор у діяльності офіційних місій – можливість фінансування європейської армії місцевою елітою та наявність політичної волі. Аналогічні проблеми були і в іранській армії в 1810 р., хоча англійці почали виплачувати принцу Аббасу Мірзі субсидію, яка переважно використовувалася для покриття витрат на нові полки, адже фінансове становище іранців усе ще було незавидним [12, р. 206–207].

Протилежний результат – щедre фінансування європейських офіцерів у Єгипті та системна політична підтримка Мухаммеда Алі – веде до створення кращої армії на Сході, яка завдяки допомозі європейських офіцерів розгромила ворога в спекотному Судані в 1810 р., в пустелях Аравії в 1811 р., в горах Греції в 1824-29 рр., в Сирії і Малій Азії в 1831-1839 рр. Блискучі перемоги нової армії Єгипту показали іншим мусульманським правителям, як реформувати свою армію. Ці події підготували ґрунт для роботи австрійських, російських, американських і німецьких місій у збройних силах Стамбула, Тегерана і Каїра у другій половині XIX ст.

Місія Бойє в Єгипет в 1824-1826 рр. знаменувала собою подальше розширення французького військового впливу в регіоні. Через декілька років французи почали готувати нізам Тунісу. У 50-х рр. XIX ст. нові військові місії Франції повернулась до Єгипту [56, р. 49]. Цікавим є факт діяльності офіційних місій французьких офіцерів у підпорядкованих Порті Сербії з 1853 р. [63] і Дунайських князівствах з 1860 р. [64]. Це свідчило про панування французької

військової школи в регіоні, і чималу роль у цьому відіграли попередні місії до Османської імперії та Єгипту. Діяльність військових місій поширювалась.

Список використаних джерел та літератури

1. Фалько С.А. Діяльність воєнно–інструкторських місій європейських країн і США в арміях держав, що реформували збройні сили (остання третина XIX –перша третина XX ст.): проблеми та перспективи досліджень. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2022. № 2 (18). С. 41–64.
2. Фалько С.А. Поставки зброї з Європи і США в Азію у другій половині XIX – початку XX ст.: порівняльний аналіз. *Воєнно–історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України*. 2019. Вип. 4 (30). С. 19–31.
3. Driault E. La politique orientale de Napoléon; Sébastiani et Gardane, 1806-1808. Paris: F. Alcan, 1904.427 p.
4. Shaw J.S. Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807. Massachusetts: Harvard University Press Cambridge, 1971. 549 p.
5. Bostan H. Defending the ottoman capital against the russian threat: late eighteenth century fortifications of Istanbul. *History*. Universite Paris sciences et lettres; İstanbul Şehir Üniversitesi, 2020. 374 p.
6. Aksan V.H. An Ottoman statesman in war and peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783. Leiden, New York, Koln: E. J. Brill, 1995. 271 p.
7. Mackesy P. War without victory: the downfall of Pitt, 1799-1802. New York: Clarendon Press of Oxford University Press, 1984. 296 p.
8. Levy A. Select The Officer Corps in Sultan Mahmud II’s New Ottoman Army, 1826-39. *Middle East Study*. 1971. No. 2. P. 21–39.
9. Veysel Ş. The First “Little Mehmeds”: Conscripts for the Ottoman Army. *The Journal of Ottoman Studies*. 2014. No. 44. P. 265–311.
10. Pappas D. Grande Armée Veterans in the Egyptian Army of the Greek War of Independence 1824-1828. The Napoleon Series: January. 2012. URL: https://www.napoleon-series.org/military-info/organization/France/Miscellaneous/c_MissiontoEgypt1824.html
11. Potts D. T. A nook in the temple of fame. French Military Officers in Persian Service. 1807-1826. Mage Publishers, 2022. 430 p.
12. Cronin S. Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran. *Military Missions to Qajar Iran. Comparative Studies in Society and History*. 2008. Vol. 50, Issue 1. P. 197–226.
13. Ter-Oganov N. Military and Foreign Policy Factors in the Establishment of a Regular Army in Iran in the First Half of the 19th Century. *Canadian-American Slavic Studies*. 2012. No. 46. P. 1–39.
14. Dunn P. J. Missions or mercenaries? European military advisors in Mehmed Ali’s Egypt, 1815-1848. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization 1815-2007*. Edited by Donald Stoker. Londra: Routledge, 2008. P. 11–26.
15. McGregor A. J. A military history of modern Egypt: from the Ottoman Conquest to the Ramadan War. Connecticut London: Westport, 2006. 312 p.
16. Fahmy K. All the Pasha’s Men Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt. Cairo, New York: The American University in Cairo Press, 1997. 330 p.
17. Kamissek C. Kriegslust und Fernweh: Deutsche Soldaten zwischen militärischem Internationalismus und imperialer Nation (1770-1870). Frankfurt/New York, 2018. 419 s.
18. Stein O. The Moltke Myth in German–Turkish relation. *History Compass*. 2019. Vol. 17. Issue. 7. P. 3–11.
19. Wallach J. Anatomie einer Militärhilfe. Die Preusch–deutschen Militärmissionen in der turkei 1835-1919. Dusseldorf, 1976. 326 s.

20. Erickson E., Uyar M. A Military History of the Ottomans : From Osman to Ataturk. ABC–CLIO, History. 2009. 379 p.
21. Moreau O. Une approche comparative de la réforme de l'armée entre le centre et la périphérie de l'Empire ottoman au XIXe siècle. *Outre-Mers*. 2017. 2 (N° 396–397), P. 11–29.
22. Odegard E. In search of sepoys: Indian soldiers and the Dutch East India Company in India and Sri Lanka, 1760-1795. *War in History*. 2021. P. 1–20.
23. Copestake A. Their Infantry And Guns Will Astonish You The Army of Hindustan and European Mercenaries in Maratha Service (1780-1803). Helion & Company. 2021. 218 p.
24. Гюго К. Записки об Индии. М.: Наука, 1977. 224 с.
25. Wittman W. Travels in Turkey, Asia–Minor, Syria and Across the Desert into Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801, in company with The Turkish Army and The British Military Mission. London, 1803. 426 p.
26. Yenidünya G. S. Napolyon'un Şark Politikasını İhyâ Etmek: Horace Compte Sebastiani'nin İstanbul–Mısır Seyahatleri (1801-1802) ve Raporları. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*. 2019. Yıl 17. Sayı 27. S. 89–125.
27. Belliard A.D., Boyer P. Une mission militaire française auprès de Mohamed Aly: correspondance des généraux Belliard et Boyer. Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1923. 140 p.
28. Друвиль Г. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 годах, содержащее в себе мало известные подробности о нравах, обычаях и духовных обрядах персиян; также о древнем и новом состоянии их армии и вообще о всем том, что принадлежит до регулярных и нерегулярных войск сего государства. СПб.: в тип. у Плюшара, 1826. Ч. 2. 182 с.
29. Wagner R. Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde 1837-1839. Geschichte der Sendung preussischer Offiziere nach der Türkei 1837, des Kurdenfeldzugs 1838 und des Syrischen Krieg 1839. Berlin: A. Bath, 1893. 321 s.
30. Howard M. War in European History. London: Oxford University Press, 1976. 176 p.
31. Black J. Rethinking Military History. London and New York: Routledge, 2004. 256 p.
32. Jorgensen, Ch., Pavkovic M., Rice R., Schneil F., Scott C. Fighting Techniques of the Early Modern World, AD 1500 – AD 1763: Equipment, Combat Skills and Tactics New York: Spellmount, 2005. 256 p.
33. Chandler G. D. The Campaigns of Napoleon. Simon & Schuster, 1966. 1216 p.
34. Bruce R., Dickie I., Kiley K., Pavkovic M., Schneid F. Fighting Techniques of the Napoleonic Age, 1792-1815: Equipment, Combat Skills, and Tactics. New York: Thomas Dunne Books, 2008. 256 p.
35. McNeill W. The Pursuit of Power. Technology, Armed Force and Society since A.D. 1000. The University of Chicago Press, 1982. 406 p.
36. Bertaud J.-P. The Army of the French Revolution: From Citizen-Soldiers to Instrument of Power. Princeton: Princeton University Press, 1988. 400 p.
37. Heuser B. The Evolution of Strategy: Thinking War from Antiquity to the Present. New York: Cambridge University Press, 2010. 578 p.
38. Ken A. Engineering the Revolution Arms and Enlightenment in France, 1763-1815. Princeton: University Of Chicago Press, 2010. 496 p.
39. Roucaud M. De l'opérationnel au policier: les officiers de Napoléon face à la pratique du renseignement, *Napoleonica. La Revue*. 2016. Vol. 27, No. 3. P. 62–83.
40. Paddy G. Military thought in the French army, 1815-51. New York. Manchester University Press, 1989. 237 p.
41. White C. E. Scharnhorst The Formative Years 1755-1801. Warwick: Helion & Company, 2020. 436 p.
42. Aksan V. Ottoman Military Power in the Eighteenth Century. *Warfare in Eastern Europe, 1500-1800*. Edited by Brian J. Davies. Boston: Brill, 2012. P. 315–348.

43. Aksan V. Ottoman military power and political transactions, 1750-1850. *Political Thought and Practice in the Ottoman Empire: Halcyon Days in Crete*. IX - A symposium held in Rethymno. 2015. P. 435–448.
44. Firges. P. L'expérience de la Révolution française dans l'Empire Ottoman: pratique de la culture révolutionnaire dans la communauté d'expatriés français d'Istanbul (1792-1795). *Annales historiques de la Révolution française*. 2019. 3 (№ 397). P. 151–170.
45. Avcı A. Türkiye'de Askeri Yüksek Okullar Tarihçesi. Cumhuriyet Devrine Kadar. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1963. 63 s.
46. İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz. M. Kaçar, B. Barutçu, A. Bir, C. Ozan. Ed M. Karaca. İstanbul Technical University and Our Engineering History. İstanbul: Mavi Ofset, 2012. 312 s.
47. Martykanova D. France et l'Empire ottoman (XVIIIe-XXe siècles): un regard mosaïque pour une histoire croisée. *Quaderns d'història de l'enginyeria*. 2016. Vol. XV. P. 159–182.
48. Bauer N. The Fate of Secrets in a Public Sphere: the Comte de Broglie and the Demise of the Secret du roi. University of North Carolina at Chapel Hill. 2015. Vol. 43. URL: <http://hdl.handle.net/2027/spo.0642292.0043.005>
49. Firges W. P. Gunners for the Sultan: French Revolutionary Efforts to Modernize the Ottoman Military. Well-Connected Domains. Towards an Entangled Ottoman History. Boston: Brill, 2014. P. 165–187.
50. Firges W. P. French Revolutionaries in the Ottoman Empire Political Culture, Diplomacy, and the Limits of Universal Revolution, 1792-1798. Oxford: Oxford University Press, 2017. 278 p.
51. Bostan İ. Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819). *Tarih Dergisi*. 2011. No. 35. P. 177–192.
52. Finkel C. "The clever Engineer Koehler": The Clandestine Activities of George Frederick Koehler (1758-1800) in the Ottoman Lands, 1791-93. The Ottoman Empire and its Heritage. Vol. 68. *Ottoman War and Peace*. Studies in Honor of Virginia H. Aksan. 2019. P. 327–342.
53. Rapport de Mission Frédéric Guillaume de Vaudoncourt 1806-1807. Mission de Guillaume Vodoncourt 1806-1807 en Bosnie, Albanie, et Epire. 2020. Vernicos N. 188 p.
54. Veysel S. The Grand Strategy of the Ottoman Empire, 1826-1841. (İstanbul Technical University), MA (Bilkent University). Doctor of Philosophy. McMaster University, Hamilton, Ontario, 2015. 275 p.
55. Dunn J. Conscription in Mehmed Ali's Egypt: A Napoleonic legacy. *Conscription in the Napoleonic Era. A Revolution in Military Affairs?* Ed by D. Stoker, F. Schneid, H. Blanton. London: Routledge, 2008. P. 175–187.
56. Dunn J. Khedive Ismail's Army. London: Routledge, 2005. 264 p.
57. Dunn J. Genuine diamonds or false stones? Mercenary loyalty in the Army of Muhammad Ali's Egypt. *Studia Historica Gedanensia*. 2021. Tom XII. 1. P. 274–283.
58. Dunn J. The military industry of nineteenth-century Egypt. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815-1940*. Edited by. Donald Stocker, Jr. and Jonathan A. Grant. Westport CT: Praeger, 2003. P. 1–25.
59. Ozavci O. Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864. Oxford: Oxford University Press, 2021. 401 p.
60. Das A. Defending British India against Napoleon. The Foreign Policy of Governor-General Lord Minto, 1807-13. Boydell Press, 2016. 284 p.
61. Brown C. The Tunisia of Ahmad Bey, 1837-1855. Princeton: Princeton University Press, 1975. 430 p.
62. Marty P. Histoire de la mission militaire française en Tunisie. *Revue de Tunis*. 1935. No. 22. P. 309–346.
63. Татић У. Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853–1855). *Vojno istorijski glasnik*. 2013. № 1. С. 71–80.

64. Georgescu M. () La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. *Revue historique des armées*. 2006, No. 244. URL: <http://journals.openedition.org/rha/5832>

References

1. Fal'ko, S. (2022). Diyal'ni'st' voyenno–instruktors`kikh misij yevropejs`kikh krayin i SSHa v armiyakh derzhav, shho reformovali zbrojni sili (ostannya tretina 19 – persha tretina 20 st.): problemi ta perspektivi doslidzhen`. *Problemi vsesvitn`oyi istoriyi: naukovij zhurnal*, 2 (18), pp. 41–64. [In Ukrainian].
2. Fal'ko S. (2019). Postavki zbroyi z Yevropi i SSHa v Aziyu u drugij polovini 19 – pochatku 20 st.: pori`vnyal`nij anali`z. *Voyenno–istorichnij visnik: Zbirnik naukovikh prac` Nacjonal`nogo universitetu oboroni Ukrayini*, 4 (30), pp. 19–31. [In Ukrainian].
3. Driault, E. (1904). *La politique orientale de Napoléon; Sébastiani et Gardane, 1806-1808*. Paris: F. Alcan. [In French].
4. Shaw, J.S. (1971). *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*. Massachusetts: Harvard University Press Cambridge. [In English].
5. Bostan, H. (2020). *Defending the ottoman capital against the russian threat: late eighteenth century fortifications of Istanbul*. *History*. Université Paris sciences et lettres; İstanbul Şehir Üniversitesi. [In English].
6. Aksan, V.H. (1995). *An Ottoman statesman in war and peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*. Leiden, New York, Koln: E. J. Brill. [In English].
7. Mackesy, P. (1984). *War without victory: the downfall of Pitt, 1799-1802*. New York: Clarendon Press of Oxford University Press. [In English].
8. Levy, A. (1971). Select The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39. *Middle East Study*, 2, pp. 21–39. [In English].
9. Veysel, Ş. (2014). The First “Little Mehmeds”: Conscripts for the Ottoman Army. *The Journal of Ottoman Studies*, 44, pp. 265–311. [In English].
10. Pappas, D. (2012). Grande Armée Veterans in the Egyptian Army of the Greek War of Independence 1824-1828. *The Napoleon Series: January*. [Online]. Available from: https://www.napoleon-series.org/military-info/organization/France/Miscellaneous/c_MissiontoEgypt1824.html [In English].
11. Potts, D. T. (2022). *A nook in the temple of fame. French Military Officers in Persian Service. 1807-1826*. Mage Publishers. [In English].
12. Cronin, S. (2008). Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran. *Military Missions to Qajar Iran. Comparative Studies in Society and History*, Vol. 50, Issue 1, pp. 197–226. [In English].
13. Ter–Oganov, N. (2012). Military and Foreign Policy Factors in the Establishment of a Regular Army in Iran in the First Half of the 19th Century. *Canadian-American Slavic Studies*, 46, pp. 1–39. [In English].
14. Dunn, P.J. (2008). Missions or mercenaries? European military advisors in Mehmed Ali's Egypt, 1815-1848. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization 1815-2007*. Edited by Donald Stoker. Londra: Routledge, pp. 11–26. [In English].
15. McGregor, A. J. (2006). *A military history of modern Egypt: from the Ottoman Conquest to the Ramadan War*. Connecticut London: Westport. [In English].
16. Fahmy, K. (1997). *All the Pasha's Men Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt*. Cairo, New York: The American University in Cairo Press. [In English].
17. Kamissek, C. (2018). *Kriegslust und Fernweh: Deutsche Soldaten zwischen militärischem Internationalismus und imperialer Nation (1770-1870)*. Frankfurt/New York. [In German].
18. Stein, O. (2019). The Moltke Myth in German–Turkish relation. *History Compass*, Volume 17, Issue. 7, pp. 3–11. [In English].

19. Wallach, J. (1976). *Anatomie einer Militärhilfe. Die Preussisch-deutschen Militärmissionen in der turkei 1835-1919*. Dusseldorf. [In German].
20. Erickson, E., Uyar, M. (2009) *A Military History of the Ottomans: From Osman to Ataturk*. ABC-CLIO, History. [In English].
21. Moreau, O. (2017). Une approche comparative de la réforme de l'armée entre le centre et la périphérie de l'Empire ottoman au XIXe siècle. *Outre-Mers*. 2 (N° 396-397), pp. 11-29. [In French].
22. Odegard, E. (2021). In search of sepoys: Indian soldiers and the Dutch East India Company in India and Sri Lanka, 1760-1795. *War in History*, pp. 1-20. [In English].
23. Copestake, A. (2021). *Their Infantry And Guns Will Astonish You The Army of Hindustan and European Mercenaries in Maratha Service (1780-1803)*. Helion & Company. [In English].
24. Gyugo, K. (1977). *Zapiski ob Indii*. Moskva: Nauka. [In Russian].
25. Wittman, W. (1803). *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and Across the Desert into Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801, in company with The Turkish Army and The British Military Mission*. London. [In English].
26. Yenidünya, G.S. (2019). Napolyon'un Şark Politikasını İhyâ Etmek: Horace Compte Sebastiani'nin İstanbul-Mısır Seyahatleri (1801-1802) ve Raporları. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 17, Sayı 27, ss. 89-125. [In Turkish].
27. Belliard, A.D., Boyer, P. (1923). *Une mission militaire française auprès de Mohamed Aly: correspondance des généraux Belliard et Boyer*. Caire : Institut français d'archéologie orientale. [In French].
28. Druvil', G. (1826). *Puteshestvie v Persiyu v 1812 i 1813 godakh, soderzhashhee v sebe malo izvestny'e podrobnosti o nravakh, oby'chayakh i dukhovny'kh obryadakh persiyan; takzhe o drevnem i novom sostoyanii ikh armii i voobshhe o vsem tom, chto prinadlezhit do regulyarny'kh i neregulyarny'kh vojsk sego gosudarstva*. SPb.: v tip. u Plyushara. Ch. 2. [In Russian].
29. Wagner, R. (1893). *Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde 1837-1839. Geschichte der Sendung preussischer Offiziere nach der Türkei 1837, des Kurdenfeldzugss 1838 und des Syrischen Krieg 1839*. Berlin: A. Bath. [In German].
30. Howard, M. (1979). *War in European History*. London: Oxford University Press. [In English].
31. Black, J. (2004). *Rethinking Military History*. London and New York: Routledge. 256 p. [In English].
32. Jorgensen, Ch., Pavkovic, M., Rice, R., Schneil, F., Scott, C. (2005). *Fighting Techniques of the Early Modern World, AD 1500 – AD 1763: Equipment, Combat Skills and Tactics*. New York: Spellmount. [In English].
33. Chandler, G.D. (1966). *The Campaigns of Napoleon*. Simon & Schuster. [In English].
34. Bruce, R., Dickie, I., Kiley, K., Pavkovic, M., Schneid, F. (2008). *Fighting Techniques of the Napoleonic Age, 1792-1815: Equipment, Combat Skills, and Tactics*. New York: Thomas Dunne Books. [In English].
35. McNeill, W. (1982). *The Pursuit of Power. Technology, Armed Force and Society since A.D. 1000*. The University of Chicago Press. [In English].
36. Bertaud, J.-P. (1988). *The Army of the French Revolution: From Citizen-Soldiers to Instrument of Power*. Princeton: Princeton University Press. [In English].
37. Heuser, B. (2010). *The Evolution of Strategy: Thinking War from Antiquity to the Present*. New York: Cambridge University Press. [In English].
38. Ken, A. (2010). *Engineering the Revolution Arms and Enlightenment in France, 1763-1815*. Princeton: University Of Chicago Press. [In English].
39. Roucaud, M. (2016). De l'opérationnel au policier: les officiers de Napoléon face à la pratique du renseignement, *Napoleonica. La Revue*, vol. 27, no. 3, pp. 62-83. [In French].
40. Paddy, G. (1989). *Military thought in the French army, 1815-51*. New York. Manchester University Press. [In English].

41. White, C.E. (2020). *Scharnhorst The Formative Years 1755-1801*. Warwick: Helion & Company. [In English].
42. Aksan, V. (2012). Ottoman Military Power in the Eighteenth Century. *Warfare in Eastern Europe, 1500-1800*. Edited by Brian J. Davies. Boston: Brill, pp. 315–348. [In English].
43. Aksan, V. (2015). Ottoman military power and political transactions, 1750-1850. *Political Thought and Practice in the Ottoman Empire: Halcyon Days in Crete IX* - A symposium held in Rethymno, pp. 435–448. [In English].
44. Firges, P. (2019). L'expérience de la Révolution française dans l'Empire Ottoman: pratique de la culture révolutionnaire dans la communauté d'expatriés français d'Istanbul (1792-1795). *Annales historiques de la Révolution française*. 3 (№ 397), pp. 151–170. [In French].
45. Avcı, A. (1963). *Türkiye'de Askeri Yüksek Okullar Tarihiçesi. Cumhuriyet Devrine Kadar*. Ankara: Genelkurmay Basımevi. [In Turkish].
46. İstanbul Teknik Üniversitesi Mühendislik Tarihimiz (2012). M. Kaçar, B. Barutçu, A. Bir, C. Ozan. M. Karaca İstanbul Technical University and Our Engineering History. İstanbul: Mavi Ofset. [In Turkish].
47. Martykanova, D. (2016). France et l'Empire ottoman (XVIIIe-XXe siècles): un regard mosaïque pour une histoire croisée. *Quaderns d'història de l'enginyeria*, vol. XV, pp. 159–182. [In French].
48. Bauer, N. (2015). The Fate of Secrets in a Public Sphere: the Comte de Broglie and the Demise of the Secret du roi. University of North Carolina at Chapel Hill, Vol. 43. [Online]. Available from: <http://hdl.handle.net/2027/spo.0642292.0043.005> [In English].
49. Firges, W.P. (2014). Gunners for the Sultan: French Revolutionary Efforts to Modernize the Ottoman Military. Well-Connected Domains. *Towards an Entangled Ottoman History*. Boston: Brill, pp. 165–187. [In English].
50. Firges, W.P. (2017). *French Revolutionaries in the Ottoman Empire Political Culture, Diplomacy, and the Limits of Universal Revolution, 1792-1798*. Oxford: Oxford University Press. [In English].
51. Bostan, İ. (2011). Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819). *Tarih Dergisi. Temmuz*, 35, pp. 177–192. [In Turkish].
52. Finkel, C. (2019). “The clever Engineer Koehler”: The Clandestine Activities of George Frederick Koehler (1758-1800) in the Ottoman Lands, 1791-93. The Ottoman Empire and its Heritage. Vol. 68. *Ottoman War and Peace*. Studies in Honor of Virginia H. Aksan, pp. 327–342. [In English].
53. Rapport de Mission Frédéric Guillaume de Vaudoncourt 1806-1807. Mission de Guillaume Vodoncourt 1806-1807 en Bosnie, Albanie, et Epire. (2020) Vernicos N. [In French].
54. Veysel, S. (2015). The Grand Strategy of the Ottoman Empire, 1826-1841. (Istanbul Technical University), MA (Bilkent University). Doctor of Philosophy. McMaster University, Hamilton, Ontario. [In English].
55. Dunn, J. (2008). Conscription in Mehmed Ali's Egypt: A Napoleonic legacy. *Conscription in the Napoleonic Era. A Revolution in Military Affairs?* Ed by D. Stoker, F.C. Schneid, H.D. Blanton. London: Routledge, pp. 175–187. [In English].
56. Dunn, J. (2005). *Khedive Ismail's Army*. London. Routledge. [In English].
57. Dunn, J. (2021). Genuine diamonds or false stones? Mercenary loyalty in the Army of Muhammad Ali's Egypt. *Studia Historica Gedanensia*, XII, pp. 274–283. [In English].
58. Dunn, J. (2003). The military industry of nineteenth-century Egypt. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815-1940*. Ed by D. Stocker, Jr. and Jonathan A. Grant. Westport CT: Praeger, pp. 1–25. [In English].
59. Ozavci, O. (2021). *Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864*. Oxford: Oxford University Press. [In English].
60. Das, A. (2016). *Defending British India against Napoleon. The Foreign Policy of Governor-General Lord Minto, 1807-13*. Boydell Press. [In English].

61. Brown, C. (1975). *The Tunisia of Ahmad Bey, 1837-1855*. Princeton: Princeton University Press. [In English].
62. Marty, P. (1935). Histoire de la mission militaire française en Tunisie. *Revue de Tunis*, 22, pp. 309–346. [In French].
63. Тагић, У. (2013). Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853–1855). *Vojno istorijski glasnik*, 1. С. 71–80. [In Serbian].
64. Georgescu, M. (2006). La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. *Revue historique des armées*, 244. [Online]. Available from: URL: <http://journals.openedition.org/rha/5832> [In French].

Falko S. Activities of European Military Missions in Islamic Countries of Asia and Northern Africa (Last Quarter of the 18th – First Third of the 19th Centuries).

The activities of European military missions in the Muslim countries of Asia and Northern Africa, at the end of the Enlightenment and the epoch of revolutions and Napoleonic wars that followed it, is fragmentarily represented in the historians' research works.

The study summarizes the research of the activities of official European military missions in the Ottoman Empire, Egypt and Iran at the turn of the 18th and 19th centuries. In the context of the topic, the activities of military missions in Tunisia and some states of India are mentioned. The dispatch of officers to the East at that time was the first experience of the British, French and Prussian governments in using their military missions in Muslim countries. The time this way of interaction with Eastern states appeared, namely the last third of the 18th century – the first third of the 19th century was the subject of studies by some historians on specific countries. But summarizing work on the activities of European officers in Istanbul, Tehran, Cairo and Tunisia has not yet been created. The methodology of summarizing the activities of officers and sergeants from the European armies in this region allows us to come to important conclusions about the history of military modernization in the East. The work complements the history of European colonialism in Asia.

This topic could not have been studied without the active assistance of European scholars. Literature on the topic of the study provided by colleagues and useful advice from professional historians contributed to the development of the researched problems.

The study covers the initial stage of such a complex and intricate military-political process as the use of official military missions of European states in Asia and Muslim Africa and complements the author's previous works published earlier. The study shows versatile methods of influence on Muslim countries through the activities of military mission officers of European states. Espionage, ambitious adventures, latent arms trade, hidden influence on the military reforms of Asian countries and foreign policies of these states – this is by no means a complete list of the hidden work of military instructors sent from European capitals in the late 18th – early 19th centuries to a different cultural world.

Keywords: *military missions, military trainers, Napoleonic era, military modernization, colonialism.*

НОВИТНЯ ІСТОРИЯ

УДК 94: 504.064.4 + 658.567 "1941/1943"

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-25-2>

Perga Tetyana

<https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>

RESOURCE POLICY OF THE THIRD REICH IN THE REICHSKOMMISSARIAT UKRAINE: WASTE RECYCLING IN 1941-1943

This article explores the assortment and primary methods of waste collection within the Reichskommissariat Ukraine during the occupation by Nazi forces. The Ukrainian occupational press serves as the primary source for this article. It demonstrates that the extraction of various resources and the plundering of material valuables were directed towards supporting the economic and military power of the Third Reich, with waste collection policies being one of its facets. To facilitate this activity in this realm, the Nazis utilized existing infrastructure within the territory of Ukraine, including warehouses, factories, and offices of Soyuzutyl, established on the eve of the Second World War, as well as the infrastructure of the consumer cooperative system. It is shown that the specificity of Ukraine lies in assigning waste collection duties to consumer cooperatives, which transformed into the primary suppliers of various raw materials for the needs of the Third Reich. Local administrations and individual cooperatives actively participated in this endeavor, and special associations were also established. Additionally, the occupying authorities sought to involve schoolchildren and the broader population, developing various incentive systems for this purpose, although the participation of these actors was minimal. The article examines the peculiarities of waste collection propaganda within the territory of the Reichskommissariat Ukraine, which was based on ideological motives such as gratitude for liberation from Soviet rule, as well as economic motives related to the need for waste to produce consumer goods for the local population by enterprises of the Nazi regime. It is argued that primary attention was given to collecting scrap black and colored metals, as well as bones, paper, and rags. The author suggests that the scale of economic plundering of Ukraine was much larger than commonly believed, yet acknowledges that this requires further in-depth research involving a wide range of archival sources.

Keywords: waste, secondary use, World War II, Nazi Germany, occupation press, Jews, metals, paper, rags, bones.

During the aftermath of the Second World War, Ukraine suffered significant material losses. Equipment from numerous enterprises was either destroyed or transported to Germany, millions of heads of livestock and domestic poultry were lost, and numerous cultural and historical treasures were affected. Researchers estimate the losses incurred by the Ukrainian SSR at 285 billion RUB, or 100 billion US dollars at the prevailing exchange rate at the time, emphasizing that this constituted 40% of the material losses experienced by the USSR during World War II [1]. However, the economic aspects of the German occupation of Ukraine, which lasted from 1941 to 1944, have not yet been systematically examined. Specifically, this figure does not include the value of resources gathered by Nazi Germany within

Ukrainian territory to support the economic endeavors of the Third Reich. It can be surmised that the scale of economic exploitation inflicted upon Ukraine was considerably greater. The gathering of waste resources in Ukraine during the occupation remains overlooked by researchers thus far, yet this aspect presents prospects for reevaluating the damages inflicted upon occupied territories and countries, taking it into account.

This article aims to analyze the activities of the occupying authority concerning the collection of various waste materials within the territory of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR). The research focuses on the territory of the Reichskommissariat Ukraine which was established on its territory during the Nazi occupation. We intend to reconstruct the main directions and methods of this activity based on an analysis of Ukrainian press publications from the period of occupation spanning 1941-1943, which serve as the primary source for this investigation. It is important to note that this article will present facts published in several collaborationist newspapers that have a distinctly propagandistic nature, and their verification requires further comprehensive research. This study represents the initial step in the exploration of waste utilization and recycling in the territory of Ukraine during WW II and is aimed at revealing prospective avenues for further scholarly inquiry, which can be identified based on the provided sources. The article consists of three parts. The first part briefly examines the historiography of this scientific issue, the second part discusses the policy regarding secondary waste utilization in the Third Reich, and the third part focuses on the situation within the territory of the Reichskommissariat Ukraine.

Analysis of historiography

The economic policies of the Third Reich in occupied territories have been thoroughly analyzed by both foreign scholars (R. J. Overy, T. Penter, D. Pohl, A. Tooze, Yvonne Badal, R. J. Evans, J. Richard, P. Staudenmaier, M. Harrison, R. J. Overy, C. Buchheim, J. Scherner, H.-J. Braun, G. D. Feldman, etc.) and Ukrainian scholars. The study of the Nazi occupation period began in the USSR immediately after the end of World War II and occupied a significant place in Soviet historiography. After Ukraine gained independence, this academic direction continued however it focused mostly on the territory of Ukraine. In the monograph "Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939-1945)" published in 1998 by M. Koval, Germany's policy towards Ukraine was referred to as the economic warfare of the Third Reich [2].

The analysis of the economic policies of the occupying authority has also been developed in the publications of O. Akunin, O. Zakharchenko, V. Orlyanskyi, I. Spudka, V. Naumenko, and O. Potylchakyc. Regional aspects of this policy have been examined by O.V. Tyshyn, T. Vynarchuk, V. Cherniavskyi, and others. The state of agriculture in the occupied territories is the subject of comprehensive work by O. Perehrest. The removal of cultural treasures from Ukraine by Germany and the ethno-cultural heritage have been addressed in their scholarly achievements by

V. Soloshenko and I. Muzichenko. Significant attention has also been devoted to the daily lives of Ukrainians under occupation by V. Shaikan, O. Udod, T. Vronska, D. Malakov, O. Honcharenko, and others [3].

Mainly Ukrainian researchers focus on the consequences of Nazi Germany's economic policies in Ukraine during the occupation period, crimes committed by the Nazis, the Holocaust etc. However, the issue of waste collection and secondary utilization has not been the subject of thorough investigations.

Foreign experts dedicate considerable attention to the resource policy of the Third Reich. According to Dieter Pohl, the notion of economically exploiting Ukraine was well-established among the political and military elites of Germany. Since the WWI, Ukraine has been perceived in German public opinion as the “granary” of Russia – a vital source of food supply [4]. However, the Nazis' interest in Ukraine extended beyond the agricultural sector. Similar to their approach in all other occupied territories, significant emphasis was placed on various resources, including waste, particularly metals. The preparation for war and large-scale military operations necessitated not only the establishment of a stable raw material base in the Third Reich but also its expansion. This led Nazi Germany, as early as the 1930s, to reassess the significance of many waste materials, considering them valuable raw materials for the war industry.

Foreign researchers on this topic (A. Berg, A. Tooze, H. Weber, C. Denton, R. Oldenziel, E. Vaupel, F. Preis, A. Sudrow, etc.) have extensively analyzed many aspects of waste utilization in the Third Reich. German researcher Heike Weber conceptualized this policy as a “national socialist waste exploitation regime”, which was based on the extraction of various resources and the plundering of material valuables to support the economic and military power of the Third Reich [5]. According to Adam Tooze, the Nazi vision of Germany's prosperity was closely tied to policies of expansion, war, and genocide. He argues that Hitler's delusional logic regarding the existential threat to the German race pushed Germany into war at a time when its economy was simply unable to support it [6]. Anna Berg argues that garbage and waste management practices played a central role in the politics of war and the development of genocide in the Third Reich and Nazi-occupied Europe [7]. She considers the Third Reich to be the first country in the world to set a political goal of achieving zero waste. By analyzing activities related to scrap and metal collection and the methods of the salvage industry in Germany and Nazi-occupied Europe, she argues that waste management and recycling were integral parts of the Nazi racial order and crystallized as a central strategy for managing the chaos of war. Hundreds of thousands of volunteers collected paper, bottles, scrap metal, kitchen waste, bones, and carcasses to expand the Reich's resource base and enhance the regime's capabilities for waging war [7]. However, unlike other countries worldwide that implemented supportive or mobilization measures during WWI and WWII, aiming to fully incorporate waste utilization in various sectors of the economy, Nazi Germany,

in its pursuit of resource acquisition, committed horrific crimes against humanity, including the Holocaust.

The military economy facilitated the adoption of a strategy involving the exploitation of forced labor and resource extraction through plundering, seizing “war booty”, or redirecting local production for military purposes. German forces looted not only industrial and agricultural raw materials but also waste materials. R. Oldenziel and H. Weber note that the model of development for the salvage industry was influenced by the First World War. In the eyes of the Nazi leadership, this war demonstrated numerous failures in economic management. Therefore, the Nazi regime sought to avoid repeating these mistakes at all costs and developed more efficient measures [8].

The military economy facilitated the adoption of a strategy involving the exploitation of forced labor and resource extraction through plundering, seizing “war booty”, or redirecting local production for military purposes. German forces looted not only industrial and agricultural raw materials but also waste materials. R. Oldenziel and H. Weber note that the model of development for the salvage industry was influenced by WWI. In the eyes of the Nazi leadership, this war demonstrated numerous failures in economic management. Therefore, the Nazi regime sought to avoid repeating these mistakes at all costs and developed more efficient measures [8].

They gradually displaced Jews, who had been involved in the collection of metal, scrap, and bones in the 1920s and early 1930s [9]. Upon coming to power, the Nazis began to remove Jews and other “undesirable elements” from this activity [7]. The German company “Goldschmidt” transformed during this period into one of the largest chemical companies in Germany and even imported used cans from other countries. By taking control of several smaller Jewish competitors as part of the Nazi regime’s “aryanization” process, it obtained a monopolistic position in the waste market [10].

As Jews were prohibited from engaging in scrap trading, Nazi officials replaced them with organizations affiliated with the Nazis and supported efforts to develop the waste recycling industry through a wide-ranging propaganda apparatus. Starting from the mid-1930s, the National Socialist People’s Welfare (NSV), the Hitler Youth, the League of German Girls, other Nazi organizations, as well as local branches, blocs, and district leaders initiated various actions to “rescue” household waste [7, p. 455].

Despite the removal of Jews from waste collection activities and the Holocaust that occurred in Europe, the Nazis for some time utilized those among them who had experience in this field. This not only underscores the importance of waste for the Third Reich but also highlights the high qualifications of some Jews, making them indispensable even during the Holocaust. For example, Witold Mędykowski provides evidence of Jews being used to collect metals in Poland. He asserts that there was a particular group of Jews in the country who stood out from all others – they were individuals involved in collecting salvage materials. Thousands of Jews were simultaneously hired to collect iron scrap and

non-ferrous metals, gathering a significant amount of this type of waste. For instance, in September 1940, 50,000 kg of scrap and 20,000 kg of metal were transported from one district, while 300,000 kg of scrap and 1,000 kg of metal were awaiting shipment. The importance of their work is indicated by the fact that until mid-1943, they were able to freely travel around the country; however, later they were sent to the Auschwitz concentration camp [11].

Several researchers have uncovered the specifics of waste collection and recycling in occupied territories in Western Europe. Charles Denton illustrated the situation in France from 1939 to 1945. He notes that although at the beginning of the war French propaganda mocked the attempts of the Nazis to develop the waste recycling industry as evidence of economic weakness, officials from the Ministry of Armaments followed Nazi Germany's lead by conducting salvage operations for collecting and utilizing scrap iron and paper, albeit keeping it hidden from the population [14].

These and several other studies on the resource policy of the Third Reich indicate that the Nazis' understanding of the importance of waste as additional raw material for the development of the German economy contributed to the expansion of tools for resource exploitation and extraction from occupied territories, often accompanied by repression against the population and the Holocaust.

Waste recycling in Germany before and during the WWII

Waste recycling in Germany before and during World War II was not an invention of the Nazis. The understanding of the value of various wastes (such as bones, rags, and later metals, paper, and rubber) as secondary raw materials began to develop much earlier. In the second half of the 19th century, in many countries of Europe and America, there was an active collection of rags, which were the main resource for paper production, and bones, which were used in the sugar industry as fertilizer in agriculture. This activity was mainly carried out by Jews and Roma (rag and bone pickers). In the Russian Empire, particularly in the Pale of Settlement, Jews were also involved in this activity [15]. In the 1920s, many of them worked in Soviet companies engaged in waste disposal in Right-Bank Ukraine [16].

Although waste collectors, known as peddlers, existed in Germany as far back as the 19th century, WW I propelled this activity in Germany. In the 1920s, as mentioned earlier, waste collection in Germany was predominantly in the hands of Jews. Replacing them with other actors, the Nazi leadership from the autumn of 1936 sought to systematize and structure their efforts within the framework of the Four-Year Plan. Its publication contributed to the formation of a more comprehensive approach to resources. To reintegrate waste into production as resources, many items were termed secondary materials. The war further radicalized this trend and created a context in which achieving "zero waste" became state policy. The Imperial Ministry of Economy established the Imperial Commissioner's Office for the Utilization of Secondary Resources. Hermann Göring's appointment of Wilhelm Ziegler as Reich Commissioner for Scrap Utilization in the summer of 1937 intensified this activity [5; 9, p.120].

Residents of all cities with a population of over 35,000 were required to sort household waste at landfills, collect all materials suitable for recycling, maintain statistical records of waste quantities, and report on this monthly [14]. The following year, Czigler ordered the removal of wrought iron railings both on state-owned and private properties; wide-scale metal collection campaigns were also introduced, such as the “Iron Week”. In Saar-Palatinate, wrought iron fences, garden railings, and even iron crosses from gravestones were dismantled. In 1940, the Reich Commissioner’s Office for Scrap Utilization was established within the Ministry of Economics, headed by Hans Heck [9, p. 121]. In 1942, within this Reich Commissioner’s Office, a position of special representative for the extraction of horns and hooves was established [9, p. 123]. A series of orders and directives facilitated the systematic redirection of waste streams for the needs of the wartime economy. However, in pre-war Germany, not only metals were collected.

In 1936, the future Minister of Food and Agriculture, Herbert Backe, aggressively introduced a system to collect kitchen waste for use as animal feed, particularly for pigs. In March 1937, Hitler signed a law on the use of secondary materials, which granted the Minister of the Interior the authority to demand that secondary materials, including scraps and textile products, be cleaned, disinfected, or destroyed if necessary to ensure the health protection of the nation before returning to the economic cycle [7].

The German economy, especially after the campaign in Western Europe and to a greater extent after the beginning of the war with the USSR, was cut off from the supply of many key raw materials due to the blockade. Military production required important raw materials such as non-ferrous metals, so the Germans sought ways to obtain them from scrap collected from various old and unnecessary items. However, scrap collectors gathered not only metal scrap but also paper, rags, and many other types of waste. Groups of collectors, consisting of several individuals, had horse-drawn carts at their disposal, roaming the area in search of needed items or purchasing waste at low prices, which they then sent to special depots.

Mobilization of resources during WWII encompassed not only manpower, food products, raw materials, and substitutes but also waste. Until 1940, the Nazi regime systematically sought to increase its raw material base by harnessing materials that could be used secondarily. The population was urged to donate various household items and objects. The main focus was on materials that could be useful for weapon production and the development of war-related economic sectors: iron and metal scrap, paper, and textiles.

In the pre-war period, the Reich collected 650,000 tons of paper, 55,000 tons of scrap metal, 8,000 tons of rags, 2,000 tons of bones (from canteens and the food industry), and 1,200 tons of metal scrap. The wartime economic “exploits” of secondary materials significantly exceeded the peacetime level. In total, the Reich processed 240,637 tons of secondary textiles, of which 188,336 tons were rags (mostly waste from commercial textile enterprises, requisitioned from domestic

production). In February 1944 alone, the Nazis transported 8,526 tons of various secondary materials from occupied territories to the Reich. In March 1945, a total of 63,250 tons of textiles were collected from domestic sources [7, p. 460].

In the Ukrainian press for July 1942, we found information that “in Germany, there were [possibly for the first half of 1942] collected: 5,680,145 men’s suits, jackets, vests, pants, and coats, 4,414,743 pieces of women’s dresses, skirts, blouses, etc., as well as a very large quantity of underwear and other items. In total, 51,467,400 kg of textile waste was collected, which will be recycled. This quantity is enough to clothe approximately 2,5 million men and 2 million women” [15, p. 4].

The robbing of resources from the Soviet Union was carefully planned, as indicated by the “Directives for the Administration in the Newly Occupied Territories” (the so-called “Green Folder”) by G. Göring. Although this document emphasizes the use of occupied territories to obtain agricultural products and oil, as well as the main directions for preserving certain industrial sectors, this activity also included the collection of resources for their secondary use for the needs of the German army.

As Ivan Vetrov notes, the management and exploitation of the Ukrainian economy were carried out both through military channels and civilian occupation authorities. The plundering of the occupied territories was overseen by the Ministry of National Economy of Germany, the Ministry of Armaments and Ammunition, and the Economic Staff of the Supreme Command of the Wehrmacht. From the end of 1941, numerous staffs of labor brigades and labor agencies were also included in this system to provide the military economy of Germany with sufficient labor resources. By order of G. Göring dated September 6, 1941, the position of General Inspector for the Confiscation and Utilization of Raw Materials in the occupied eastern territories was introduced [16, p. 96-100]. Although formal overall management of the economy of the occupied territory was carried out by civilian administration, it was done under the direct leadership of the military authority.

Waste collection in the occupied territories of Ukraine

Due to its developed agriculture and abundant natural resources, Ukraine was primarily seen by the Nazis as a raw material base that could supply the Wehrmacht army with food. As German researcher Dieter Pohl writes, the idea of economic exploitation of Ukraine was well known among the political and military elites of Germany. Since the WWI, Ukraine in the public opinion of Germany was imagined as the “breadbasket” of Russia - as an important source of food supply [4]. However, as sources testify, significant attention was also paid to other types of raw materials.

In June 1941, a position was created within the Third Reich for overseeing the collection and utilization of raw materials and other materials crucial for wartime needs in the occupied eastern territories. This position was known as the Commissioner for Scrap and Old Metal Extraction in the Occupied Territories. It was held by Major Shu, the commander of a special military-economic unit [17]. This initiated a systematic and large-scale operation to collect metal scrap in the occupied

territories, which was strategically important for Germany. The task was to collect metal scrap from all areas under civilian administration. The occupying authorities expected the population to demonstrate a willingness to make sacrifices, thus showing their understanding of the importance of the “European struggle against the Soviets” [18, p. 2].

The development of waste collection policies in the territory of the Reichskommissariat Ukraine relied on the use of Soviet infrastructure and mechanisms established in the USSR during the 1930s, where the main actors in this activity were the all-Union institution “Soyuzutil” and the system of consumer and industrial cooperation embodied in Vukoopspilka. Nothing is surprising about this. As Heike Weber asserts, the formation of the national socialist waste exploitation regime began, among other things, with the utilization of existing infrastructure in Germany at that time and the revival of various popular practices in imperial Germany [5].

To collect scrap materials immediately after the occupation of Ukrainian territory, the system of consumer cooperation was restored, and procurement offices were established within consumer cooperatives and district consumer cooperatives. To expedite the organizational stage, at the end of 1941 and the beginning of 1942, regional administrations transferred all property, goods, and other valuables belonging to consumer cooperatives and state trade in the Ukrainian SSR to the newly established consumer cooperation [19, p.2].

In addition to food products such as potatoes, vegetables, fruits, dried fruits, mushrooms, honey, beeswax, wild berries, acorns, medicinal plants, eggs, poultry, skins, furs, horsehair, bristles, wool, horns, hooves, down, and feathers, they were also tasked with collecting and recycling scrap materials, including rags, old rubber footwear, and other rubber products, paper, scrap of non-ferrous and ferrous metals, bones, scraps, and more [20, p. 4].

A typical example is the Poltava Oblast Consumer Cooperative Union, which was one of the largest in Ukraine. It comprised 44 district consumer cooperatives of the region, including 55 rural consumer societies. Its activities covered a territory with a population of about 2 million people, and it employed 7,180 workers and officials. To fulfill the tasks of the occupational authority, it established a network of procurement offices and collection points, along with their authorized representatives in villages, for collecting raw materials locally. The structure of such offices typically consisted of units such as an egg base, vegetable, trade, and procurement departments. The latter was responsible for collecting salvageable materials, scrap metal, and medicinal plants. For example, the Myrhorod Procurement “Zahotutil” office had a profit of 23,400 RUB as of August 14, 1942 [21, p. 2].

In the Kyiv region, the task of “immediately opening procurement points in the district center and each village for purchasing from the population” was set by Resolution No. 4 of the Kyiv Regional Administration on November 21, 1941 [20, p. 4]. In Kyiv itself, the Procurement Office for Industrial Raw Materials of the

Kyiv District Consumer Cooperative was established on December 12, 1941. It was intended to supply all enterprises, institutions, cooperatives, organizations, as well as private individuals who were legally engaged in the processing of industrial raw materials [22, p. 4]. As of February 9, 1943, the Kyiv District Consumer Cooperative already had 18 collection points for waste materials, where they purchased discarded clothing, cotton, fur, linen waste, non-ferrous metals, bottles, and pharmaceutical glassware. In return, they provided the population with salt and matches equivalent to 50% of the value of the surrendered rags and 25% of the value of the paper [23, p. 4]. To give an idea of the scale of procurement activities, let's consider the example of the Pervomaiska (May Day) office. Its annual plan for 1942 included: 1,180,130 eggs, 7 tons of cherries, 700 kilograms of rubber, and 2.5 tons of non-ferrous metal [24, p. 4].

Additionally, various procurement enterprises were established. For example, on August 28, 1942, in the capital of the Reichskommissariat Ukraine, Rivne, the Society for Procurement and Processing of Old Materials and Waste in Ukraine was established with a charter capital of 1 million RUB. It was responsible for organizing the procurement and processing of various old materials and waste in Ukraine and by enterprises operating in this field [25, p.2]. The main focus was on procurement of iron and non-ferrous metals – copper, zinc, bronze, tin, scrap, paper, and rubber. Scrap metal was transferred to Major Shu's headquarters, high-quality fabric scraps to the "Textile Industry Development Society of Bialystok", and items unsuitable for yarn production, as well as old paper, to paper mills in Ukraine [26, p. 2].

A series of articles in the occupation press allows us to conclude that the German authorities managed to reproduce in Ukraine the cycle of waste recycling – from collection and sorting to processing. For this purpose, existing pre-war infrastructure such as warehouses, shops, and processing plants of the "Soyuzutil" enterprise established in the USSR in 1932 was utilized. Procurement offices sought to engage former employees of this enterprise who, for various reasons, remained in the occupied territory, as well as anyone familiar with "the condition of secondary raw materials and willing to work in this industry" [27, p. 2]. In cities and villages, teams of waste collectors were established to serve either individual large enterprises or rural areas. They would supply the collected waste from collection points to district bases, support points, or directly to central warehouses. From there, the waste would be sent to central sorting warehouses – factories of the "Soyuzutil" enterprise in Kharkiv, Hlukhiv, Konotop, Stalino, Simferopol, and other cities. After sorting, the waste materials were sent to the respective factories for further processing; for example, bones and old paper went to Melitopol, scrap metal went to Klinty etc. [28, p. 2].

We are unable to reproduce the social portrait of waste collectors in the occupied territories, which has not yet been the subject of research. Undoubtedly, some individuals were engaged in or periodically joined this activity for ideological or economic reasons. In our view it is worth examining this issue from the perspective

of both political and economic collaboration, meticulously analyzing various socio-economic contexts.

From the first months of the occupation, there was agitation for the collection of raw materials and waste disposal. For instance, as early as October 18, the Dnipropetrovsk newspaper “Vilna Ukraina” wrote that “the collection and utilization [of waste] are of great importance. No piece of paper, glass, leather, or metal should be wasted but should be recycled. There are whole tons of works of ‘leaders’ alone. And these works and portraits would be useful; they could be raw materials for a new pen. It is necessary to establish this business now” [29, p. 2].

A typical article is “Collect Waste Materials”, in which the author pointed out that valuable raw materials – thousands of tons of colored and black metal, broken glass, and paper lying around corners without any benefit – should be collected. For this purpose, economic organizations should establish collection points for waste materials, where the city’s population could deliver them [30, p. 2]. In later publications of such articles, the authors appealed to anti-Soviet sentiments, which, in their opinion, were supposed to be present in Soviet citizens who, for various reasons, remained in the occupied territories: “By collecting all waste materials, you increase the military potential, strengthen the military-industrial might of Germany and its allies in the fight against Bolshevism, accelerate victory over it, and bring the time of peace closer. No piece of old rag, paper, or metal should be wasted in vain”. The Nazis, through the mouths of Ukrainian collaborators, declared that “Ukrainians must show their gratitude to the German command for liberation from Soviet oppression and actively participate in the metal collection”. Therefore, the population, albeit somewhat reluctantly, responded to this call and parted with items that could be dispensed with in their households but were crucial at the time for arming the German army and its allies [31, p. 4]. Accordingly, typical advertisements resembled the following: “Many residents of Kyiv have already delivered their waste of colored metal and rubber to collection points. When you also have such waste, do not keep it to yourself, but immediately hand it in!” [32, p. 2].

In the summer of 1943, a promotional campaign titled “Today – waste, tomorrow – goods!” which was held in the Ukrainian press indicated that waste materials were not only used to support the German war industry but also for the production of consumer goods such as clothing, various household items [33, p. 2], agricultural implements, tractors, and household goods [34, p. 2]. This attempt aimed to position this activity as a care for the Ukrainian population. The collaborators considered this an additional argument to encourage the population to collect waste more actively.

The Nazi authorities attempted to involve a wide range of actors in the activity of collecting scrap metal, including house wives, janitors, schools, disabled organizations, and mutual assistance committees [35, p. 4].

The occupation authorities sought to incentivize the population and organizations to engage in this activity by introducing reward vouchers. Depending on the type of raw material residents of the occupied territory delivered, a different number of

points was accrued. According to the decree of Deputy Gebietskommissar von Hemmingen, for every 10 Reichsmarks spent, the following points were accrued for the delivery of waste materials: for colored metals – 48 points; rags – 60 points; rubber – 60 points; old paper – 120 points; phonograph records – 36 points; bones – 72 points; down and feathers – 30 points; horns and hooves – 96 points; bottles – 30 points; shot – 80 points. These points, indicating the amount collected, could be used in German shops to purchase goods at fixed prices. In Dnipropetrovsk, collection points were to pay 2,5 Reichsmarks per kilogram of copper, 1,5 Reichsmarks per kilogram of brass, 2,15 Reichsmarks per kilogram of aluminum, 1,9 Reichsmarks per kilogram of German silver, and 1,2 Reichsmarks per kilogram of lead [16, p. 96-97]. Enterprises received certificates indicating the quantity of delivered raw materials, based on which their rewards were to be calculated. The money received by industrial enterprises for waste materials was intended to be used for the benefit of workers and officials, for example, for arranging communal facilities, aiding in the organization of gardens, etc. [36, p. 4].

Authors of articles in the Ukrainian collaborationist press stated: “Our schools can play a significant role in collecting waste materials. To achieve this, it is proposed that each school establish a collection point for waste materials. Students will contribute to these collection points, benefiting not only their own families but also neighboring families without school-aged children” [36, p. 4].

Furthermore, schoolchildren were expected to assist in collecting waste materials (such as paper, colored and black metals) and medicinal plants during summer vacation [37, p. 2]. This announcement reflects an aspiration to implement in Ukraine the experience of involving schoolchildren in waste collection, as practiced in Nazi Germany, where this phenomenon was widespread.

As Heike Weber and Charles Denton write, in German schools in the late 1930s, positions of waste educators were established to oversee the waste collection process and deliver them to local businesses dealing with rags and bones. In 1941, a new incentive system was introduced, rewarding points and prizes to the best-performing students and schools. German students annually collected between 22,000 and 26,500 tons of bones. It can be assumed that German students were motivated by a sense of patriotism, as these campaigns were conducted under the slogan “Germany needs resources!” [9, p. 125].

However, the motivation of Ukrainian schoolchildren was different. It was believed that “the children, in gratitude for their liberation from Bolshevik pioneer groups and the Komsomol, would gladly collect colored metals” [38, p. 4]. We have found information that in the Malovistivka district of the Kirovohrad region, on May 15, students collected 2,500 kg of colored metals [38, p. 4]. We do not have information confirming the widespread participation of Ukrainian students in such actions, apart from the publication of this fact in the newspaper “Ukrayinske Slovo”. However, it can be assumed that such cases were not widespread, as students were primarily utilized for agricultural work. For example, according to V. Hnidy, in the

village of Bilenke on the island of Khortytsia and the restored farms “Zaporozhets” and “Sich” from Zaporizhzhia, over 900 students were sent to work. Additionally, 700 students worked in household farms [39].

Within the territory of the Reichskommissariat Ukraine, primary attention was devoted to metals, which served as raw materials for weapon production. Both industrial scrap metal (metal scraps remaining at Soviet industrial enterprises) and household scrap metal were collected. Various items made of copper, nickel, tin, brass, zinc, bronze, new silver, tombac, ashtrays, wall decorations, bronze decorations, jars, boxes, plates, pitchers, cauldrons, trays, household items, especially kitchenware, bird cages, candlesticks, samovars, tableware, door plates, metal advertising signs, clasps, window locks, hooks, grilles, gates, balustrades, figures, old weapons, and so on, were collected [40, p. 2].

Massive requisitions of various metal products were also carried out. In May 1942, an author of one article wrote that “there were many different colored metals in the form of scrap, damaged utensils, tools, decorations, etc., in cities and villages. This valuable metal, mostly unnecessary for the population, is lying wastefully in closets and basements. But it is necessary for the military industry of Germany” [40, p. 2]. It can be assumed that such calls encouraged requisitions of such items.

It is worth emphasizing that in the occupied territories, popular methods of mobilizing the population and workers of the waste disposal system, such as mass campaigns (monthlies), were used, similar to those in Nazi Germany and the Soviet Union. The first large-scale campaign for collecting scrap metal unfolded in May-June 1942 on the initiative of the Reichskommissar of Ukraine. In the territory of the Reichskommissariat Ukraine, the collection of waste materials was entrusted to the existing department of industrial economy within the Third Main Department, and in the representations of the General Commissars – to the departments of industrial economy. To intensify this process, a labor commission was also established, which included deputy heads of the SS and police, the commander of the armed forces, Major Schu. Under the general and regional commissioners, labor headquarters existed to engage responsible workers from the local population in this activity. The “Soyuzutyl” store in Rivne became the place of accumulation for waste materials [41, p. 2].

In all populated areas, relatively short deadlines were announced for its implementation. For example, in the city of Kamyanske, the deadline for delivering scrap metal to enterprises and households was set from May 10 to May 30, 1942, and for the general population from May 10 to June 10, 1942 [41, p. 2]. The mayor of the city of Bila Tserkva and the Bila Tserkva district, Maykivsky, issued an order on June 28, 1942, regarding the diligent collection of colored metals. The population did not rush to comply with the orders of the occupying authorities, as he stated that if voluntary collection did not yield the desired results, house-to-house checks and forced collection of colored metals would be implemented. Village elders, and in Bila

Tserkva specifically, the Housing Department, were instructed to collect and deliver all colored metals within a week, by July 5 [42, p. 2].

In July 1942, at the direction of the Stadtkommissar in Kyiv, a large-scale collection of available waste material took place, including old iron, steel, unusable cars, canned boxes, various small broken metals, and so forth. The collected scrap metal was transported to four railway stations: Kyiv-Tovarnyi, Kyiv-Pechersk, Kyiv-Petryvka, and Kyiv-Lukyanivka, where special platforms were allocated for this purpose. All companies, institutions, district chiefs, and housing administrations participated in the collection of metal waste. According to the Stadtkommissar's order, they were required to immediately commence the transportation and delivery of waste material using their means, free of charge. In the housing administrations, building managers and precinct inspectors of the public order service were responsible for this matter. They organized the collection and transportation of metal waste to the tram tracks. Residents of each building were also required to help collect all available waste in the yards, streets, and premises. The organization of waste collection and delivery in the Municipal Administration was entrusted to the city secretary, and in the districts, to the district secretaries [43, p. 4].

In the autumn of 1942, the collection of other types of waste materials intensified in Ukraine. At the end of September and the beginning of October, a series of orders were issued by the general commissars to “all institutions, organizations, and private individuals who had cellars or other places for storing waste materials, to immediately submit announcements to the procurement and sales office and transfer all waste materials to its disposal”, [44, p. 4] indicating the low pace of voluntary submission of waste materials by the population. Companies involved in the collection of metals, as well as other types of waste materials, were also organized in 1943.

At present, we are unable to ascertain the effectiveness of these measures, the level of public participation in waste collection during the occupation, and the overall volume of their disposal. Generalized data in this area is currently lacking, and we can only imagine it based on several facts. For instance, in the Pervomaiskyi district of Mykolaiv Oblast in the first half of 1942, a plan was set to collect 52,000 kg of scrap black metals and 700 kg of colored metals. In Kyiv, from January to May 1942, 284 tons of colored metals were prepared and dispatched to corresponding factories according to work orders. Within just six days of one month, 26 tons of metals were prepared, including 7 tons in the Borodyanskyi district and 9 tons in the Makarivskyi district [45, p. 4].

Analysis of the Ukrainian press allows us to conclude that the Third Reich utilized waste materials quite extensively. Among scrap metals, the most important was the scrap of non-ferrous metals such as bronze, brass, aluminum, and their various alloys, which were used in military industry [36, p. 2]. Woolen rags were used to produce new fabrics, clothing, and threads; cotton rags were used to make paper, cardboard,

bags, and various stationery. Waste rags were used for stuffing mattresses, pillows, and wiping materials [46, p. 4].

Bones were used in the production of a wide range of goods, including soap, lubricating oil for machinery, explosives, candles, varnish and glue, insulation materials, printing inks, cosmetic products, fertilizers, feed for poultry [47, p. 3], canned broth and consumer powders [48, p. 3], bone charcoal, and bone meal for the sugar industry and agriculture. One of the bone processing plants, located between Kovel and Kostopol, processed 10 tons of bones per month, yielding 6 tons of bone charcoal [49, p. 4].

The recycled old paper was used in the production of insulation pipes, gaskets or building panels, casings, spools, paper linoleum, crates, various utensils, bicycle handles, military gearboxes, and bottles (by the end of 1942, 25 million pieces were sent to the front), hammers for the leather and rubber industry and pest control in agriculture, machine cleaning apparatuses, crepe paper for packaging and blackout purposes, and more. The majority of waste paper was utilized in the production of corrugated paper, which was used to make boxes [50, p. 3]. The collaborationist press claimed that “every 20 tons of old paper saved about 60 cubic meters of timber, which is almost a hectare of commercial forest”, thereby adding ecological arguments to the secondary use of paper.

Old rubber boots, various plastic rubber products, and vinyl records were used in the chemical industry; bottles and broken glass in the glass industry; flax waste and short fiber cotton, leather scraps, felt, pig bristles, and horsehair for textile production, leather, and haberdashery items; apricot pits were used in perfumery [35, p. 4].

Thus, the economic exploitation of Ukraine by Nazi Germany during WWII was broader than commonly believed. It included the extraction of many waste materials that were valuable raw materials for the development of various sectors of the wartime economy. Local administrations, agricultural cooperatives, various societies, enterprises, institutions, and individual citizens living in both urban and rural areas were involved in this activity. An appropriate infrastructure was created, based on the pre-war infrastructure formed in the USSR. However, questions remain unanswered regarding the motivation of the main actors involved in waste collection, the operations of enterprises in their processing within Ukraine, mechanisms for collecting various types of waste materials, and the outcomes of this activity, which could serve as prospects for further research.

Bibliography

1. Україна в Другій світовій війні. К.: Український інститут національної пам'яті, 2015. URL: <https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/userupload/broshura-ukr-sait.pdf>
2. Коваль М.В. Україні в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). К.: Видавничий дім «Альтернативи». 1999. 336 с.
3. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941-1944. К., 2010. 79 с.

4. Дітер Поль. Німецька окупація України 1941-1944 у контексті подій Другої світової війни. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>
5. Weber H. Nazi German waste recovery and the vision of a circular economy: The case of waste paper and rags. *Business History*. 2022. No. 64(5). P. 882-903. DOI: 10.1080/00076791.2021.1918105
6. Tooze A. The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy. London and New York: Allen Lane for Penguin. 2006. 800 p.
7. Berg A. The Nazi rag-pickers and their wine: the politics of waste and recycling in Nazi Germany. *Social History*. 2015. Vol. 40. No. 4. P. 446-472. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/03071022.2015.1076124>
8. Oldenziel R., Weber H. Introduction: Reconsidering Recycling. *Contemporary European History*. 2013. Vol. 22. No. 3. P. 347-70. URL: <http://www.jstor.org/stable/43299390>
9. Denton C.B. Weber, H. Bones of contention: The Nazi recycling project in Germany and France during World War. *Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II*. Springer International Publishing, 2018. P. 119-139. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-77467-1_7
10. Denton C., Weber H. Rethinking waste within business history: A transnational perspective on waste recycling in World War II. *Business History*. 2022. No. 64(5). P. 855-881. DOI: 10.1080/00076791.2021.1919092
11. Мędykowski W.W. Macht Arbeit Frei?: German Economic Policy and Forced Labor of Jews in the General Government, 1939-1943. Boston: Academic Studies Press. 2018. 418 p. URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctv75d8v5>
12. Мінц І.О. Кістки. Харків: Народний Комісаріат торгівлі УРСР. Відділ сировини. 1932. 26 с.
13. Perga T. Waste Recycling in the Early Soviet Union Period: The Success Story of Ukrutilzbir JSC. *Scientific Notes of the VDPU named after Mikhail Kotsiubinsky. Series: History*. 2022. No. 39. P. 26-31.
14. Denton C. 'Récupérez!' The German Origins of French Wartime Salvage Drives, 1939-1945. *Contemporary European History*. 2013. No. 22(3). P. 399-430. DOI:10.1017/S0960777313000210
15. Добрі наслідки збирання текстильного утилю. *Нове українське слово*. 1942. 15 липня (№ 161). С. 4.
16. Ветров І.Г. «Фінансова війна» третього рейху на окупованій території України в 1941 – 1944 рр. *ВІЖ*. 1995. № 3. С. 96 – 100.
17. Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10, Nuremberg, October 1946-April, 1949: Case 11: U.S. v. von Weizsaecker (Ministries case). U.S. Government Printing Office, 1949. Nuremberg War Crime Trials, Nuremberg, Germany, 1946-1949.
18. Металолом для боротьби з більшовизмом. *Кам'янські вісті*. 1942. 9 червня (№ 67). С. 2.
19. Постанова Київської обласної управи. *Відродження* (Тараща). 1941. 10 грудня (№ 23). С. 2.
20. Постанова Київської обласної управи №4. *Українське слово* (Київ). 1941. 21 листопада (№ 63). С. 4.
21. Контора «Заготутиль». *Відродження* (Миргород). 1942. 14 серпня (№ 84). С. 2.
22. Заготовча контора промислової сировини. *Нове українське слово*. 1941. 19 грудня (№ 5). С. 4.
23. Реклама. *Нове українське слово*. 1943. 9 лютого (№ 33). С. 4.
24. Первوماйська райконтора із заготівель та збуту. *Нове життя* (Первوماйськ). 1941. 23 серпня (№ 18). С. 4.
25. Товариство для заготівлі та переробки старих матеріалів і відходів на Україні. *Світанок*. 1943. 25 березня (№ 12). С. 2.

26. Текстильні підприємства Білостоку. *Вінницькі вісті*. 1943. 10 січня (№ 3). С. 2.
27. Полтавська облспоживспілка. *Голос Полтавщини*. 1943. 17 червня (№ 239). С. 2.
28. Сьогодні-утиль, завтра-крам! *Голос Дніпра*. 1943. 20 липня (№ 87). С. 2.
29. Звернемо й на це увагу. *Вільна Україна* (Дніпропетровськ). 1941. 18 жовтня (№ 11). С. 2.
30. Збирати утильсировину! *Дніпропетровська газета*. 1942. 15 січня (№ 12). С. 2.
31. Збирайте утильсировину! *Вірним шляхом*. 1943. 29 червня (№ 25). С. 4.
32. Реклама. *Кам'янські вісті*. 1942. 12 травня (№ 55). С. 2.
33. Реклама. *Нове українське слово*. 1942. 28 травня (№ 120) С. 2.
34. Збирання старих речей. *Новий час* (Вознесенськ). 1943. 30 червня (№ 52). С. 2.
35. Сьогодні – утиль. Завтра – крам. *Хабнівські вісті*. 1943. 18 липня (№ 53). С. 4.
36. Сьогодні-утиль, завтра-крам! *Голос Дніпра*. 1943. 20 липня (№ 87). С. 2.
37. У школах міста Запоріжжя закінчується учбовий рік. *Нове Запоріжжя*. 1943. 24 липня (№ 59). С. 2.
38. Учні збирають металевий брухт. *Нове українське слово*. 1942. 14 липня (№ 160). С. 4.
39. Гніда В. Культура освіта і фронт під час окупації. Розділ 3. По інший бік фронту. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/23.pdf>
40. Металолом для боротьби з більшовизмом. *Кам'янські вісті*. 1942. 9 червня (№ 67). С. 2.
41. Реклама. *Кам'янські вісті*. 1942. 12 травня (№ 55). С. 2.
42. Оголошення. *Дзвін* (Біла Церква). 1942. 28 червня (№ 33). С. 2.
43. Збір металевого утилю. *Нове українське слово*. 1943. 2 липня (№ 153). С. 4.
44. Подолянин. *Кам'янець-Подільський*. 1942. 4 жовтня (№ 81). С. 4.
45. Кольорові метали. *Нове українське слово*. 1942. 9 травня (№ 105). С. 4.
46. По Україні. Заготівля відходів. *Наше слово*. 1942. 24 грудня (№ 51). С. 4.
47. Роздрібнені кістки – на корм птахам. *Павлоградська газета. Обласні вісті*. 1943. 26 травня (№ 20). С. 3.
48. Для вигоди господині! Кістки на юшку й споживчі порошки. *Львівські вісті*. 1942. 11 грудня (№ 282). 1942. С. 3.
49. Кістка – важлива сировина. *Дунаєвецькі вісті*. 1943. 2 грудня (№ 94). С. 4.
50. За війни й старий папір що велике господарське значення. *Голос Волині*. 1942. 31 грудня (№ 1114). С. 3.

References

1. Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni. (2015). Kyiv: Ukrayins'kyi instytut natsional'noyi pam'yati. [Online]. Available from: <https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/userupload/broshura-ukrsait.pdf> [In Ukrainian].
2. Koval', M.V. (1999). *Ukrayina v Druhiy svitoviy i Velykiy vitchyznyaniy viynakh (1939-1945 rr.)*. Kyiv: Vydavnychyy dim "Al'ternatyvy". [In Ukrainian].
3. Shaykan, V. (2010). *Povsyudzhennya ukraintsiv u roky nimets'koyi okupatsiyi. 1941-1944 roky*. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Diter Pol'. Nimets'ka okupatsiya Ukrayiny 1941-1944 u konteksti podiy Druhoi svitovoi viyny. [Online]. Available from: <https://www.historians.in.ua/index.php/uk/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny> [In Ukrainian].
5. Weber, H. (2022). Nazi German waste recovery and the vision of a circular economy: The case of waste paper and rags. *Business History*, 64(5), pp. 882-903. [Online]. Available from: DOI: 10.1080/00076791.2021.1918105 [In English].
6. Tooze, A. (2006). *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*. London and New York: Allen Lane for Penguin. [In English].
7. Berg, A. (2015). The Nazi rag-pickers and their wine: the politics of waste and recycling in Nazi Germany. *Social History*, 40(4), pp. 446–472. [Online]. Available from: DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/03071022.2015.1076124> [In English].

8. Oldenziel, R., Weber, H. (2013). Introduction: Reconsidering Recycling. *Contemporary European History*, 22(3), pp. 347–70. [Online]. Available from: <http://www.jstor.org/stable/43299390> [In English].
9. Denton, C.B. Weber, H. (2018). Bones of contention: The Nazi recycling project in Germany and France during World War. *Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II*. Springer International Publishing. [Online]. Available from: https://doi.org/10.1007/978-3-319-77467-1_7 [In English].
10. Denton, C., Weber, H. (2022). Rethinking waste within business history: A transnational perspective on waste recycling in World War II. *Business History*, 64(5), pp. 855-881. [Online]. Available from: DOI: 10.1080/00076791.2021.1919092 [In English].
11. Mędykowski, W.W. (2018). *Macht Arbeit Frei?: German Economic Policy and Forced Labor of Jews in the General Government, 1939-1943*. Boston: Academic Studies Press. [Online]. Available from: <https://doi.org/10.2307/j.ctv75d8v5> [In English].
12. Mints, I.O. (1932). *Kistky*. Kharkiv: NarodnyyKomisariatrorhivli URSR. [In Ukrainian].
13. Perga, T. (2022). Waste Recycling in the Early Soviet Union Period: The Success Story of Ukrutilzbir JSC. *Scientific Notes of the VDPU named after Mikhail Kotsiubinsky. Series: History*, 39, pp. 26-31. [In Ukrainian].
14. Denton, C. (2013). ‘Récupérez!’ The German Origins of French Wartime Salvage Drives, 1939–1945. *Contemporary European History*, 22 (3), pp.399-430. [Online]. Available from: DOI:10.1017/S0960777313000210. [In English].
15. Dobri naslidkyzibrannyatekstovohoutylyu. (1942). *Nove ukrayins'ke slovo*, 161. S. 4. [In Ukrainian].
16. Vyetrov, I.H. (1995). “Finansova viyna” tret’oho reykhу na okupovaniy terytoriyi Ukrayiny v 1941 – 1944 rr. *UIZH*, 3, pp. 96–100. [In Ukrainian].
17. Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10, Nuremberg, October 1946-April (1949). Case 11: U.S. v. von Weizsaecker (Ministries case). U.S. Government Printing Office, 1949. Nuremberg War Crime Trials, Nuremberg, Germany, 1946-1949. [In English].
18. Metalolom dlya borot’by z bil’shovizmom. (1942). *Kam’yans’ki visti*, 67. S. 2. [In Ukrainian].
19. Postanova Kyyivs’koyi oblasnoyi upravy. (1941). *Vidrodzhennya (Tarashcha)*, 23. S. 2. [In Ukrainian].
20. Postanova Kyyivs’koyi oblasnoyi upravy №4. (1941). *Ukrayins’ke slovo (Kyyiv)*, 63. S. 4. [In Ukrainian].
21. Kontora “Zahotutil”. (1942). *Vidrodzhennya (Myrhorod)*, 84. S. 2. [In Ukrainian].
22. Zahotovka kontora promyslovoyi syrovyny. (1941). *Nove ukrayins’ke slovo*, 5. S. 4. [In Ukrainian].
23. Reklama. (1943). *Nove ukrayins’ke slovo*, 33. S. 4. [In Ukrainian].
24. Pervomays’ka raykontora iz zahotivel’ ta zbutu. (1941). *Novezhyttya (Pervomays’k)*, 18. S. 4. [In Ukrainian].
25. Tovarystvo dlya zahotivli ta pererobky starykh materialiv i vidkhodiv na Ukrayini. (1943). *Svitnok*, 12. S. 2. [In Ukrainian].
26. Tekstyl’ni pidpryyemstva Bilostoku. (1943). *Vinnyts’ki visti*, 3. S. 2. [In Ukrainian].
27. Poltavsk’ka oblspozhyvspilka. (1943). *Holos Poltavshchyny*, 239. S. 2. [In Ukrainian].
28. S’ohodni-utyl’, zavtra-kram! (1943). *Holos Dnipra*, 87. S. 2. [In Ukrainian].
29. Zvernemo y na tse uvahu. (1941). *Vil’na Ukrayina (Dnipropetrovs’k)*, 11. S. 2. [In Ukrainian].
30. Zbyraty utyl’syrovynu! (1942). *Dnipropetrovs’ka hazeta*. 12. S. 2. [In Ukrainian].
31. Zbyrayte utyl’syrovynu! (1943). *Virnym shlyakhom*. 25. S. 4. [In Ukrainian].
32. Reklama. (1942). *Kam’yans’ki visti*, 55. S. 2. [In Ukrainian].
33. Reklama. (1942). *Nove ukrayins’ke slovo*, 120. S. 2. [In Ukrainian].
34. Zbyrannya starykh rechey. (1943). *Novyy chas (Voznesens’k)*, 52. S. 2. [In Ukrainian].

35. S'ohodni – utyl'. Zavtra – kram. (1943). *Khabnivs'ki visti*, 53. S. 4. [In Ukrainian].
36. S'ohodni-utyl', zavtra-kram! (1943). *HolosDnipra*, 87. S. 2. [In Ukrainian].
37. U shkolakh mista Zaporizhzhya zakinchuyet'sya navchal'nyy rik. (1943). *Nove Zaporizhzhya*, 59. S. 2. [In Ukrainian].
38. Uchni zbyrayut' metalevyvy brukht. (1942). *Nove ukrayins'ke slovo*, 160. S. 4. [In Ukrainian].
39. Hnida, V. *Kul'tura osvity i front pidchas okupatsiyi*. Rozdil 3. Po inshyy bik frontu. [Online]. Available from: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/23.pdf> [In Ukrainian].
40. Metalolom dlya borot'by z bil'shovizmom. (1942). *Kam'yans'ki visti*, 67. S. 2. [In Ukrainian].
41. Reklama. (1942). *Kam'yans'ki visti*, 55. S. 2. [In Ukrainian].
42. Oholoshennya. (1942). *Dzvin (Bila Tserkva)*, 33. S. 2. [In Ukrainian].
43. Zbir metalevoho utylyu. (1943). *Nove ukrayins'ke slovo*, 153. S. 4. [In Ukrainian].
44. Podolyanyn. (1942). *Kam'yanets'-Podil's'kyu*, 81. S. 4. [In Ukrainian].
45. Kol'orovi metaly. (1942). *Nove ukrayins'ke slovo*, 105. S. 4. [In Ukrainian].
46. Po Ukrayini. Zahativlya vidkhodiv. (1942). *Nashe slovo*, 51. S. 4. [In Ukrainian].
47. Rozdribneni kistky – na korm ptakham. (1943). *Pavlohrads'ka hazeta. Oblasni visti*, 20. S. 3. [In Ukrainian].
48. Dlya vyhody hospodyn! Kistky na yushku y spozhyvchi poroshky. (1942). *L'vivs'ki visti*, 282. S. 3. [In Ukrainian].
49. Kistka – vazhlyva syrovyna. (1943). *Dunayevets'ki visti*, 94. S. 4. [In Ukrainian].
50. Za viynu y staryy papir shcho velyke hospodars'ke znachennya. (1942). *Holos Volyni*, 1114. S.3. [In Ukrainian].

Перга Т.Ю. Ресурсна політика Третього Рейху в Райхскомісаріаті «Україна»: вторинне використання відходів у 1941-1943 рр.

Ця стаття досліджує асортимент і головні методи збирання відходів на території Рейхскомісаріату «Україна» під час окупації нацистськими військами. Джерельною базою статті є українська окупаційна преса. У статті показано, що видобуток різноманітних ресурсів і розкрадання матеріальних цінностей був спрямований на підтримку економічної та військової могутності Третього рейху, а політика збирання відходів була одним з її напрямів. Для налагодження цієї діяльності в цій царині нацисти використали існуючу на території України інфраструктуру – склади, фабрики та офіси «Союзутиля», створені напередодні Другої світової війни, а також інфраструктуру системи споживчої кооперації. Продемонстровано, що специфікою України є покладання обов'язків збирання відходів на споживчі товариства, які перетворились на основних акторів постачання різної сировини для потреб Третього Рейху. До цієї справи активно долучалися місцеві адміністрації та окремі кооперативи, також створювалися спеціальні товариства. Також окупаційна влада намагалась залучити школярів і широкі верстви населення, розробляючи для цього різні системи заохочення, однак участь цих акторів була незначною. Розглянуто особливості пропаганди збирання відходів на території Рейхскомісаріату «Україна», яка полягала в ідеологічних мотивах – вдячності за визволення від радянської влади, та економічних – потребі відходів для виробництва підприємствами нацистського режиму товарів народного споживання для місцевого населення. Стверджується, що головну увагу було приділено збиранню брухту чорних і кольорових металів, а також кісткам, паперу та ганчіркам. Автор припускає, що масштаби економічного пограбування України були набагато більшими ніж прийнято вважати, однак визнає, що це потребує подальших глибоких досліджень із залученням широкого кола архівних джерел.

Ключові слова: відходи, вторинне використання, Друга світова війна, нацистська Німеччина, окупаційна преса, євреї, метали, папір, ганчір'я, кістки.

УДК 94+339.5(450+47+57):351.862.4(4)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-25-3>

Дьомін О.Б.

<https://orcid.org/0000-0001-5842-6926>

Самофатов М.І.

<https://orcid.org/0000-0002-1519-371X>

ІТАЛІЙСЬКО-РАДЯНСЬКА НАФТОВА УГОДА 1960 Р. У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ

11 жовтня 1960 р. між італійською державною енергетичною компанією *Ente Nazionale Idrocarburi* (ЕНІ) та радянським «Союзнафтоекспортом» було укладено угоду про експорт до Італії партії нафти на 100 млн. дол. США в обмін на труби великого діаметру, машинне устаткування, шини та технічну допомогу. Ця угода, незважаючи на свій суто економічний характер, суттєво вплинула на міжнародну політичну обстановку свого часу.

По-перше, ця угода продемонструвала небезпечну тенденцію до встановлення економічної співпраці між країнами Європейської економічної спільноти та СРСР, незважаючи на приналежність до ворогуючих таборів «холодної війни». Невдовзі після її підписання Європейська економічна спільнота була змушена переглянути свою політику в енергетичній сфері та вперше ввести поняття «енергетична безпека» до офіційних документів.

По-друге, угода між ЕНІ та «Союзнафтоекспортом», в якій ціна нафти була нижче за загальносвітову, слугувала приводом для НАТО заявити про існування радянського плану *Soviet Oil Offensive*. Згідно тогочасних звітів, СРСР планував експортувати величезні обсяги до країн Західної Європи в обмін на зміну їх політичної позиції на більш нейтральну. В результаті проведених досліджень Економічний комітет НАТО та Конгрес США обмежились виданням рекомендацій щодо продовження вивчення планів СРСР з розширення торгівлі із країнами Західної Європи та встановлення лімітів на імпорт радянської нафти.

По-третє, непрямим наслідком підписання цієї угоди стало утворення Організації країн-експортерів нафти, яка побоювалася демпінгу ціни на нафту через появу нового конкурента. В 1960 р. заснування цієї організації лишилося непоміченим, однак в подальшому вона значно вплинула на розвиток історії останньої третини ХХ ст.

Таким чином, дослідження обставин підписання італійсько-радянської нафтової угоди 1960 р. дозволяє простежити формування проблеми європейської енергетичної безпеки, яка є актуальною для країн Європейського Союзу і в наш час.

Ключові слова: інтеграція, Європейський Союз, Італія, СРСР, НАТО, США, нафта

Проблема енергетичної безпеки Європейського Союзу в останні роки тільки загострюється. Природньо, що в останні роки тільки збільшується кількість досліджень, які розглядають її з різних підходів, переважно економічного та політологічного. Історичний підхід, проте, теж є важливим, оскільки проблема енергетичної безпеки стояла перед європейськими інтеграційними структурами на протязі усього часу їх існування. Власне кажучи, дана проблема стала одним із поштовхів до початку самого процесу європейської інтеграції. Остаточне усвідомлення важливості енергетичної безпеки та необхідності пошуку її забезпечення прийшло до країн-учасниць Європейської економічної спільноти на початку 1960-х рр.

Одним із епізодів, який змусив країни «шістки»: ФРН, Францію, Італію, Нідерланди, Бельгію, Люксембург сформулювати наміри щодо проведення спільної політики в енергетичній сфері, стало підписання угоди між італійською державною компанією Ente Nazionale Idrocarburi (ЕНІ) та радянським «Союзнафтоекспортом» 11 жовтня 1960 р. Ця угода стала однією з ключових подій у процесі перетворення СРСР на вагомого експортера нафти до країн Європи. Ця ж угода спонукала країни ЄС та НАТО замислитися щодо можливих наслідків торгівлі енергоресурсами з СРСР та шукати шляхи протидії.

Найбільш ґрунтовно обставини підписання угоди 1960 р. між ЕНІ та «Союзнафтоекспортом» висвітлені у праці італійської дослідниці Бруно Баньято «Спроби остполітік» [1]. Автор вперше опрацювала низку джерел з відповідних фондів архіву компанії ЕНІ, низки інших італійських компаній, а також дипломатичних джерел, і реконструювала усі обставини підписання контракту. Б. Баньято відома і як дослідниця інших напрямків діяльності ЕНІ, зокрема, вона досліджувала зв'язки компанії із алжирськими повстанцями під час Алжирської війни за незалежність [2]. Пізніше до вивчення обставин підписання контракту звертались такі італійські вчені, як Роберто Кантоні [3] та Алессандро Салаконе [4]. Загалом діяльності компанії ЕНІ та її першого очільника – Енріко Маттеї – приділена доволі велика увага у сучасній італійській історіографії. Наявні дослідження цієї тематики були підсумовані у праці Джузеппе Оддо та Ріккардо Антоніані «Італія у нафті: Маттеї, Чефіс, Пазоліні і розбита мрія енергетичної незалежності», яка вийшла у 2022 р. [5]. Проте, для них характерне прагнення, певним чином, виокремити угоду із загальноєвропейського політичного і економічного процесів. В українській історіографії це питання практично не розроблене.

Література, присвячена проблемі енергетичної безпеки ЄС та його попередника, ЄЕС, є доволі обширною. Однією з перших праць на цю тему є «Довідник з Європейської економічної спільноти», виданий у 1965 р. під редакцією Гордона Віла [6]. У нашому дослідженні також були використані: робота Деніела Єргіна «Великий куш» [7], присвячена історії нафтогазової промисловості; стаття Грегорі Папанікоса, яка підсумувала наявну дискусію щодо проблеми енергетичної безпеки [8]; стаття Джонатана Фішбейна, в якій виділено етапи еволюції політики ЄЕС в енергетичній сфері [9]. Значним проривом у дослідженні даної проблематики стала стаття «Історичні показники енергетичної безпеки в країнах ЄС», яка вийшла у 2018 р. за співавторства Кенічі Макамото, Мікаліса Думпоса та Костаса Андрісопулоса [10]. Автори обробили величезний масив даних економічної статистики та проаналізували зміну різноманітних показників енергетичної безпеки у країнах ЄС впродовж останніх десятиліть.

У широкому контексті боротьба Італії за енергетичну безпеку представлена у праці Антоніо Варсорі «Від Ренесансу до занепаду. Міжнародна історія

республіканської Італії» [11], яка є найбільш сучасним і ґрунтовним дослідженням міжнародної історії Італії з 1945 р. Проблематика внутрішнього розвитку Італії цих років подана в класичній праці британського історика Пола Гінсборга «Історія Італії від післявоєнного часу до сьогодення» [12]. Загалом, вищезазначені автори не вважають, що зближення Італії з СРСР загрозувало євроатлантичному вектору зовнішньої політики Італії. Радше, ці відносини розглядаються як спосіб підвищення міжнародного престижу країни, яка бачила себе в якості посередника між США та СРСР з європейських питань. Також, деякі питання розвитку Італії 1960-х рр. висвітлювались авторами у попередніх дослідженнях [13; 14]. Для висвітлення історії італійсько-радянських відносин також була залучена праця американського історика Джея Кларка, присвячена спробам зближення між фашистською Італією та СРСР у 1930-ті рр. [15].

В якості джерельної бази нашого дослідження були використані кілька груп документів. По-перше, були проаналізовані офіційні документи ЄЕС, що визначали її політику в енергетичній сфері наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. [16; 17]. По-друге, були залучені матеріали з історичного архіву італійського енергетичної компанії ЕНІ, які дають можливість чітко встановити обставини підписання контракту 1960 р. між ЕНІ та «Союзнафтоекспортом» [18; 19; 20; 21]. Третю групу документів складають опубліковані джерела із зовнішньої політики США [22; 23], СРСР та Італії [24]. Ще одним важливим джерелом для оцінки впливу угоди на міжнародні відносини став звіт «Радянська нафта у Холодній війні» [25], заслуханий у 1961 р. у конгресі США. Додатково була залучена економічна статистика [26; 27], а також мемуари посла Італії в СРСР Луки Пьетромаркі [29], видані завдяки Б. Баньято.

Наше дослідження продовжує роботу, започатковану італійськими дослідниками даної проблематики, і вводить угоду 1960 р. у контекст європейської енергетичної безпеки, зокрема, залучаючи офіційні документи ЄЕС, які раніше ігнорувалися через розгляд проблеми виключно у парадигмі «холодної війни».

Нині в науковій спільноті не досягли консенсусу щодо визначення того, чим є енергетична безпека. Грецький дослідник Г. Папанікос на основі аналізу більш ніж ста статей за даною тематикою виділив наступні складові енергетичної безпеки:

- наявність енергії;
- інфраструктура;
- ціни на енергію;
- соціальні ефекти;
- вплив на навколишнє середовище;
- управління;
- енергоефективність [8].

Принаймні перші чотири пункти були важливими для європейських країн ще з початку XIX ст., а особливо після завершення Другої світової війни, коли постало завдання відновлення економіки цілого континенту. Перша європейська інтеграційна структура – Європейське об'єднання вугілля і сталі – виникла в результаті врегулювання суперечок між Францією та Німеччиною щодо певних прикордонних територій, зокрема багатого вугіллям Саарського басейну, який був бажаним призом під час двох світових воєн. Таким чином, проблема енергетики була в центрі євроінтеграції з самого початку цього процесу. Сама поява організації типу ЄОВС свідчила про значні історичні зміни. Починаючи з XVIII ст., Європа була важливим виробником найкращого на той час джерела енергії – кам'яного вугілля. Це було значною перевагою континенту під час промислової революції. Тепер, у середині XX ст., Європа вперше за довгий час зіткнулася з усвідомленням того, що, як мінімум, в найближчі десятиліття їй доведеться існувати в умовах постійного дефіциту енергоносіїв.

Політика Європейської економічної спільноти в енергетичній сфері наприкінці 1950-х рр.

Незабаром, у 1957 р., на основі ЄОВС виникла нова євроінтеграційна структура – Європейська економічна спільнота (ЄЕС), яка поставила собі за мету досягти утворення спільного європейського ринку на основі вже досягнутого рівня взаємодії. Важливим джерелом для вивчення питання енергетичної безпеки в цій організації є Протокол про засоби забезпечення узгодженої політики у сфері енергетики, підписаний 8 жовтня 1957 р. Радою Міністрів ЄЕС та Вищим органом ЄЕС (попередником сучасної Європейської комісії). Протокол складається із преамбули, п'яти статей та додатку [16].

У преамбулі викладені причини підписання протоколу. Автори документу зазначають, що навіть якщо станом на 1957 р. між країнами-учасницями ЄЕС не існує єдиного ринку, потреба в узгодженні політики у сфері енергетики є нагальною, адже нерівноправність у забезпеченні енергією є перешкодою, яку дуже важко подолати, і в подальшому ця нерівноправність буде тільки зростати, оскільки потреби європейських країн в енергії будуть зростати швидше, аніж видобуток внутрішніх енергетичних ресурсів. Інвестиції у енергетичний сектор є дорогими і повертаються через довгий час; спроба самостійно забезпечити свою енергетичну безпеку може ускладнити економічне становище будь-якої європейської держави [16].

Далі у преамбулі відзначається складність ведення енергетичної політики, яка приховує у собі кілька фундаментальних варіантів дій: надання переваги надійності постачання або більш низькій ціні; зосередження на покритті поточних потреб або покриття потреб з урахуванням майбутнього попиту; як забезпечити попит у надзвичайних ситуаціях. Враховуючи все перелічене, були запропоновані наступні міри:

- оцінити перспективні резерви енергії та розробити прогноз щодо майбутніх потреб;
- встановлення умов, за яких інвестиції у енергетичний сектор та підприємства можуть здійснюватися у найбільш економний спосіб;
- координація енергетичної політики, включаючи торгівлю з третіми країнами, та із загальною економічною політикою кожної країни [16]

Серед статей Протоколу особливу увагу в рамках нашого дослідження звертає на себе стаття 5. «Без шкоди для роботи, що проводиться в рамках Ради асоціації з Великою Британією, і відносин з країнами, що не є членами Співтовариства в рамках Організації європейської економічної кооперації, за взаємною згодою може бути вирішено, а також для вивчення конкретних проблем запросити представників країн, які не є членами ЄЕС, брати участь у засіданнях зі Спільним комітетом або в спеціальних сесіях за участю Вищого органу та Ради міністрів» [16]. Таким чином, цей протокол мав би сприяти консолідації зовнішньої політики країн «шістки» (ФРН, Франція, Італія, Нідерланди, Бельгія і Люксембург) у енергетичних питаннях.

Італія, яка була членом ЄЕС та інших євроінтеграційних утворень, теж формально взяла на себе зобов'язання, перелічені у протоколі. На відміну від інших членів асоціації, ця країна ніколи не мала власних значних покладів вугілля. З моменту здобуття незалежності Італія завжди була імпортером енергоресурсів, тому проблема енергетичної безпеки для цієї країни не була новою, а енергетичний сектор напряму керувався державою ще з часів диктатури Беніто Муссоліні. Після Другої світової війни союзники планували ліквідувати низку державних підприємств, зокрема і державне підприємство *Aziende Generale Petrole Italiana* (АДЖП). Проте, голова ліквідаційної комісії – командир партизанського загону християнських демократів, Енріко Маттеї, який мав чималий досвід роботи на хімічних підприємствах, виступив проти ліквідації АДЖПу. Е. Маттеї вдалося відстояти перед урядом власну точку зору, а зрештою і очолити АДЖП [12, р. 218-219].

Спираючись на дані геологічної розвідки, АДЖП ще у 1945 р. розпочав видобуток нового на той час джерела енергії – метану – у долині річки По. За кілька років обсяги видобутку метану значно збільшились, а сам метан посів вагоме місце у забезпеченні енергією промислових підприємств Північної Італії. В 1953 р. в Італії на базі АДЖП було створено державне енергетичне підприємство ЕНІ, яке повинно було займатися питанням пошуку джерел енергії для зростаючих потреб італійської економіки [12, р. 219-221]. У пошуках нафти ЕНІ почала активну діяльність в різних країнах Північної Африки і Близького Сходу [2], а в підсумку дісталася і до СРСР – нового великого експортера на світовому ринку нафти. Відомий італійський письменник, поет і режисер П'єр Паоло Пазоліні так охарактеризував цю компанію: «Однак ЕНІ була не лише компанією, вона була топосом влади, і про

це всі надто добре знають, аби мені про це розповідати» [30, с. 108]. До початку розгляду обставин підписання угоди між ЕНІ і СРСР доцільно окреслити загальний контекст італійсько-радянських торгівельних відносин.

Передумови до відновлення італійсько-радянської торгівлі

Історія італійсько-радянської торгівлі бере свій початок з 20-х рр. ХХ ст. У 1920 р. глава італійського уряду Франческо Нітті оголосив про готовність Італії визнати СРСР, а 26 грудня 1921 р. в Римі було підписано попередню російсько-італійську угоду про фактичне визнання Італією СРСР і відновлення радянсько-італійських торговельних відносин [24, с. 24]. У 1922 р. було створено російсько-італійську торговельну асоціацію [24, с. 35], а в 1924 р. укладено угоду про торгівлю та мореплавання [24, с. 41]. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. СРСР та Італія мали особливо тісні політичні та економічні відносини. Цей період докладно висвітлено в дослідженнях британського історика Джея Кларка [15], але з середини 1930-х рр. співпраця між країнами зійшла нанівець.

Протягом двох з половиною десятиліть до підписання угоди з ЕНІ торговельні контакти між СРСР та Італією були мінімальними. Це пов'язано з ворожими відносинами між країнами, особливо під час Другої світової війни, коли в СРСР воював Італійський експедиційний корпус в Росії (АРМІР). Після закінчення війни, незважаючи на підписання мирного договору в 1947 р. і договору про торгівлю і мореплавство в 1948 р., торговельні відносини залишалися незначними. Цьому сприяла економічна автаркія СРСР, вороже ставлення до нього Італії і навіть громіздка процедура узгодження будь-яких торговельних угод між країнами. Посольства країн заздалегідь домовилися про перелік і кількість товарів, які можна продати один одному. До того ж розрахунки за товарами здійснювалися в процедурі клірингу, тобто вартість товарів, що ввозилися СРСР, повинна була дорівнювати кількості товарів, що вивозилися ним, що сильно обмежувало товарообіг [1, р. 52-53].

У контексті історії «холодної війни» ключовим питанням є те, як країни з ворогуючих політичних таборів прийшли до необхідності інтенсивного розвитку двосторонніх економічних відносин. Можливий ключ до вирішення цього питання міститься в праці французького філософа Жана Бодріяра «Симулякри і симуляція»: «Ніяка стратегія вже неможлива, а будь-яка ескалація – це лише дитяча забавка, залишена для військових. Політична мета мертва, залишаються лише симулякри конфліктів і чітко окреслені цілі. «Космічні перегони» зіграли таку ж роль, як і ядерна ескалація. Саме тому космонавтика так легко змогла змінити його в 60-х рр. (Кеннеді / Хрущов) і паралельно розвиватися у вигляді «мирного співіснування» [29, с. 70]. Твердження філософа про смерть політики і стратегії в контексті сучасного світу є хибним, але цю тезу можна застосувати відносно до європейських міжнародних відносин кінця 1950-х – початку 1960-х рр.

Однак, необхідно зазначити, що правових інструментів для легальної торгівлі між західними країнами та СРСР не існувало. Країни НАТО і Варшавського блоку продовжували бачити один в одному головних ворогів. СРСР, хоч і декларував політику «мирного співіснування», не мав налагоджених механізмів розширення торгівлі із західними країнами; Західні країни, в свою чергу, обмежили співпрацю з СРСР у зв'язку з наявністю санкцій проти нього з боку Ко-Кому. Це стосувалося і Італії, внутрішня і зовнішня політика якої визначалася «холодною війною» [11, р. 75-77].

Дещо окремою була зовнішня політика ЕНІ, яка в цей час набула статусу «держави в державі». Головною метою цієї компанії було досягнення енергетичної незалежності Італії. Оскільки Італія практично не має власних джерел викопного палива, для досягнення своєї мети ЕНІ вступає в конкуренцію за місце на міжнародному ринку нафти [5, р. 51-70]. На початку 1950-х рр. ЕНІ вступила в боротьбу з картелем «Сім сестер» (термін, придуманий Е. Маттеї) – неформальним об'єднанням найбільших американських і європейських нафтових компаній, до якого додавалася восьма, французька компанія «Evian» в країнах Північної Африки і Близького Сходу. Е. Маттеї запропонував новий принцип розподілу прибутку від видобутку нафти – 25% для ЕНІ, 75% для держави, яка володіє родовищем, – що підірвало традиційний принцип розподілу прибутку 50/50 і нажило багато ворогів [7, р. 523-529]. Е. Маттеї не соромився порушувати існуючу міжнародну рівновагу, а в необхідних випадках навіть постачав повстанським рухам зброю і гроші, як це сталося в Алжирі [2, р. 23-27]. Тому він був цілком рішуче налаштований на налагодження торговельних відносин з СРСР, хоча офіційно Італія не могла мати ніяких відносин з СРСР без узгодження з іншими країнами-учасницями НАТО.

Політичне становище як всередині СРСР, так і всередині Італії сприяло зближенню. У 1956 р перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов висунув концепцію мирного співіснування двох систем, що означало готовність СРСР до значного розширення торговельного і наукового співробітництва з капіталістичними країнами. Для підвищення продуктивності радянської економіки СРСР необхідно було закуповувати нове обладнання для заводів за кордоном. Разом з тим, концепція мирного співіснування не знімала проблему протистояння між двома системами, хоча і заперечувала можливість війни між ними. Акцент у протистоянні змістився на мирні методи, економічну конкуренцію між капіталістичними і соціалістичними країнами [4, р. 2-5].

«Лівий поворот» почався в політичній сфері Італії в 1958 р. Правляча Християнсько-демократична партія вступила в коаліцію з Соціалістичною партією. До цього християнські демократи 5 років правили в коаліції з неофашистською партією Італійського соціального руху, а до 1953 р. мали незалежну парламентську більшість. Об'єднання християнських демократів і соціалістів стало можливим після розпаду союзу соціалістів і комуністів

[12, р. 356]. Багато в чому розрив був викликаний наслідками рішення XX з'їзду ЦК КПРС про розвінчання культу особи Йосипа Сталіна, що сильно вплинуло на популярність лівих партій в Італії [12, р. 275]. Водночас соціалісти були налаштовані на співпрацю з СРСР і зуміли нав'язати італійському уряду свою точку зору.

Е. Маттеї уважно стежив за розвитком міжнародної обстановки, а також за ситуацією всередині СРСР. У 1950-х рр. в Західному Сибіру були відкриті нові нафтові родовища, і глава ЕНІ вивчав можливість закупівлі радянської нафти. В історичному архіві компанії «ЕНІ» зберігається номер «Правди» від 14 жовтня 1958 р. (№ 318), в якому були опубліковані основні тези М. Хрущова на XXI з'їзді ЦК КПРС. Однією з головних тем, піднятих Хрущовим, була необхідність радикальної зміни паливного балансу країни для побудови сучасної економіки [18, f. 2-3]. Більш докладні дані можна знайти в журналі «Планова економіка», що видавався Держпланом СРСР. У 1955 р. питома вага нафти в загальному паливному балансі країни становила 23,7%, а газу – всього 2,6%. При цьому частка вугілля становила 68,5% [27, с. 43].

Підписання угоди 1960 р.

Глава ЕНІ зміг зрозуміти перспективи, які відкрилися перед ним. Радянська нафта повинна була бути дешевшою за близькосхідну через те, що в СРСР видобутком нафти займалася держава, яка не повинна була платити собі роялті. Крім того, збільшення обсягів видобутку нафти неминуче знизило її ціну на світовому ринку. Зі свого боку, СРСР потребував допомоги західних компаній для розробки нових родовищ і прокладання системи нафтопроводів по всій країні. Тому наприкінці 1958 р. Е. Маттеї здійснив короткий візит до СРСР. Візит проходив таємно, про нього знали лише італійські політики найвищого рангу [1, р. 342].

Візиту передувала дипломатична робота. У 1958 р. Італія змінила свого посла в СРСР – замість Маріо ді Стефано був призначений Лука П'єстромаркі. Це призначення свідчило про серйозні зміни в радянсько-італійських відносинах. М. ді Стефано був бездіяльним послом. За 7 років перебування послом в СРСР він так і не вивчив російську мову, а коло його спілкування в основному складалося з дипломатів однієї з їхніх країн. Однак М. ді Стефано був не єдиним, хто був винен у слабкому розвитку відносин між країнами: під час передачі справ Л. П'єстромаркі він говорив, що його головним завданням під час призначення було спостереження за американо-радянськими відносинами [1, р. 31]. Л. П'єстромаркі, навпаки, був енергійним послом. У своїх мемуарах пише, що він, як член Християнсько-демократичної партії, завжди був антикомуністом, але йому стало цікаво на власні очі побачити, як комуністичні ідеї втілюються на практиці [28, р. 9]. Але, незважаючи на негативне враження про СРСР, Л. П'єстромаркі активно допомагав італійським компаніям проникати на радянський ринок.

Поїздка делегації ЕНІ в СРСР в грудні 1958 р. була лише короткою зупинкою на шляху до Китаю, з яким ЕНІ також вела переговори. Але навіть до короткої зупинки Е. Маттеї готувався серйозно. Раніше за допомогою Л. П'єстромаркі він зміг включити ЕНІ в річний торговий план на 1958 і 1959 рр., а в угоді 1959 року вже йшлося про серйозну партію нафти – 800 тис. тонн. Для Е. Маттеї було підготовлено документ з чернеткою промови, яка мала переконати радянську сторону збільшити експорт нафти до Італії. Промова мала починатися зі слів: «Я належу до світу праці, а не до політики». Далі Е. Маттеї мав згадати, що між італійським капіталізмом і радянським соціалізмом немає гострого антагонізму, оскільки в Італії державі належала значна частка підприємств, особливо у важкій промисловості та інфраструктурі. Також держава побудувала розвинену систему соціальних виплат. Компанія ЕНІ також перебувала у державній власності, і її метою був не максимальний прибуток, а підтримка суспільства. ЕНІ хотіла закупити набагато більше нафти, а оскільки платежі з СРСР здійснювалися не грошима, а товарами, Е. Маттеї пропонував в обмін допомогу в проектуванні і будівництві нафтопроводів, допомогу у виробництві нафтопродуктів, а також синтетичного каучуку [19, f. 1-4].

Після цього італійська делегація вирушила до Китаю, а після повернення з Китаю один із заступників Е. Маттеї Джузеппе Ратті продовжив переговори разом з інженером Франческо Салімбені. Перш за все, вони зустрілися з директором «Союзнафтоекспорту» Е. Гуровим і подарували давньоримську монету. Дж. Ратті дізнався про можливість додаткових поставок нафти, а Гуров відповів, що можна поставити 200-300 тисяч тон нафти за ціною 10,85 дол. за 1 тонну або меншу кількість за ціною 10,88 дол. за 1 тонну. Також італійська делегація зустрілася з представниками компаній «Разноімпорт» і «Машинекспорт», щоб переконати їх закупити додаткові італійські товари на суму передбачуваної додаткової закупівлі нафти [21, р. 343-344].

Незважаючи на те, що візит делегації ЕНІ в СРСР і Китай проходив таємно, чутки про нього швидко поширилися по всьому діловому світу. Візит Е. Маттеї до двох могутніх комуністичних країн став надзвичайною подією. Вже 23 грудня 1958 р. посол США в Італії Джеймс Целлербах зустрівся з прем'єр-міністром Італії Амінторе Фанфані. Поїздка Е. Маттеї була однією з головних тем розмови. Дж. Целлербах сказав, що ця поїздка викликає серйозне занепокоєння. У відповідь А. Фанфані сказав, що Е. Маттеї, ймовірно, хотів нашкодити американським нафтовим компаніям. Тоді Дж. Целлербах зазначив, що американські нафтові компанії можуть розібратися самі, і його турбує політичний сенс поїздки. Дуже дивно, продовжив Дж. Целлербах, що така поїздка була дозволена, і відбувалася вона одночасно з важливими зустрічами НАТО. А. Фанфані став виправдовуватися тим, що Е. Маттеї попередив його лише за добу до від'їзду, та й взагалі цілі його поїздки були виключно комерційними, на що Дж. Целлербах заявив, що американський бізнесмен, який хоче вести справи з комуністами, матиме великі проблеми з урядом. Крім того,

це не приватне підприємство, а державна компанія. Дж. Целлербах побажав, щоб ЕНІ прислала до нього свого представника для координації подальших поїздок. Остання частина розмови про поїздку Е. Маттеї залишалася засекреченою [23, d. 232].

Е. Маттеї не зважив на тиск з боку США, і вже влітку 1959 р. його заступник Дж. Ратті знову вирушив до Москви. Протягом 3-х днів, з 2 по 4 липня, Дж. Ратті знову зустрічався з представниками «Союзнафтоекспорту», «Разноімпорту» і «Техмашекспорту» щодо можливості закупівлі ще більшої партії нафти. Заступник директора «Союзнафтоекспорту» В. Меркулов прийняв Дж. Ратті і заявив про готовність поставити в 1960 р. не менше 1 млн т нафти, що на той час було дуже великою партією нафти. З Самотлорського і Красноярського родовищ в Західному Сибіру можна було поставити по 200 000 тонн нафти, а з Туймазинського і Мухановського родовищ необмежену кількість нафти. Але під час переговорів з «Разноімпортом» і «Техмашекспортом» виникли непорозуміння. Керівник «Разноімпорту» Дробясько був дуже обережний і сказав, що був би радий отримати велику партію синтетичного каучуку, але нічого не зможе з ним зробити і розподілити належним чином, тому що через бюрократію нічого не можна зробити. Лебедев, представник «Техмашімпорту», намагався продемонструвати, що СРСР не потрібно нічому вчитися і нічого купувати в Італії. Зацікавити його вдалося лише тим, що Італія хоче купувати нафту в СРСР, а тому СРСР повинен отримати натомість техніку. В цілому амбіції ЕНІ були задоволені [20, f. 1-7].

Навесні 1960 р. почалися нові переговори між ЕНІ і «Союзнафтоекспортом». На цей раз мова йшла вже не про включення ЕНІ в загальний річний план торгівлі між Італією і СРСР, а про окремий контракт безпосередньо з фірмою. Переговори вели одні й ті ж особи: з боку ЕНІ – Дж. Ратті, а також інженер Саккі, з боку СРСР родовищ – представники «Союзнафтоекспорту», «Різноімпорту», «Техмашекспорту» і «Союзхімекспорту». Активну участь у переговорах взяв і посол Л. П'єтромаркі. Важлива деталь: з італійської сторони в переговорах брали участь не тільки ЕНІ, а й інші італійські фірми, такі як ФІАТ, Nuovo Pignone і Chatillon [21, f. 1-2].

З'ясування умов майбутнього контракту тривало протягом весни і літа 1960 року. Його умови вражали одночасно двома особливостями: дуже великою на той момент партією нафти і навіть неймовірно низькою ціною. Йшлося про 12 млн тонн нафти, яка мала бути експортована до Італії протягом 4,5 років. Що стосується ціни, то представники ЕНІ запропонували дуже низьку ціну – 1,10 дол. за барель, а представники «Союзнафтоекспорту» – 1,45 дол. за барель, що все ще було нижчим за світову ціну на нафту, яка в 1960 р. становила близько 1,60 дол. В результаті в контракті була прописана ціна 1,26 дол. за барель, який згодом знизився до 1,25 дол. Остаточна ціна, очевидно, виглядає як компроміс між радянською та італійською пропозицією [1, p. 368]. Загальна

вартість всієї партії нафти склала 100 млн. дол. обладнання для заводів вартістю понад 30 млн. дол. [1, р. 365].

Переговори були завершені 3 жовтня, після чого представники «Союзнафтоекспорту» попросили главу ЄІС якнайшвидше прилетіти для підписання контракту. Е. Маттеї приїхав через тиждень, 10 жовтня, а вже 11 жовтня контракт був підписаний. З радянського боку свої підписи поставили керівник «Союзнафтоекспорту» Є. Гуров і керівник «Машиноімпорту» Б. Мартинов. Того дня Хрущов був за кордоном, але був добре поінформований про переговори. Після повернення в країну він зустрівся з Л. П'єстромаркі і сказав йому, що угода піде на користь СРСР, тільки він шкодує, що не зміг зустрітися з Е. Маттеї особисто [28, р. 434].

Реакція НАТО та інших міжнародних акторів

Міжнародна реакція на підписання договору була дуже гострою. Насамперед це виявилось в період переговорів, коли країни-експортери нафти Близького Сходу вирішили об'єднатися для захисту своїх економічних інтересів. США, основний покупець близькосхідної нафти, оголосила про намір знизити ціни на нафту, оскільки СРСР збирався експортувати нафту за ціною, набагато нижчою від ринкової. 14 вересня, за місяць до підписання контракту між ЕНІ і СРСР, представники Іраку, Ірану, Саудівської Аравії, Кувейту, а також Венесуели домовилися в Багдаді про створення ОПЕК, яка повинна регулювати обсяги видобутку нафти в країнах-членах організації з метою підтримки ринкової ціни [1, р. 522-523].

Підписання контракту викликало обурення з боку США та НАТО. Представники Держдепу вважали, що контракт був частиною радянського плану «Нафтовий наступ», згідно з яким СРСР планував економічно прив'язати до себе країни Західної Європи, а потім відірвати їх від НАТО. Були підозри в існуванні плану. По-перше, ціна на нафту була нижчою за ринкову. По-друге, в тому ж 1960 р. була підписана аналогічна італійській угода з Німеччиною. У зовнішньополітичних документах США можна зустріти згадку про те, що в 1960 р. «Союзнафтоекспорт» проводив переговори з Royal Dutch Shell, проте сторони не змогли дійти згоди. Незважаючи на те, що переговори проходили таємно, співробітники Держдепартаменту були добре про них обізнані, про що повідомили керівництву компанії «Шелл» [12, d. 312]. Пізніше спеціальний посол США В. Гарріман прилетів до Італії, де поспілкувався з представниками італійського уряду, політиками, а також з самим Е. Маттеї щодо неприпустимості торгівлі з СРСР [3, р. 187].

Через кілька тижнів після підписання контракту між ЕНІ і СРСР Економічний комітет НАТО створив робочу групу з вивчення ступеня впливу СРСР на країни Західної Європи за допомогою нафти. Група вивчала це питання протягом шести місяців і опублікувала звіт у травні 1961 р. З'ясувалося, що країни Західної Європи почали закуповувати радянську нафту як через її низьку ціну; таким чином вони також продавали надлишки

промислової продукції, яку не могли продати на європейському ринку. Також з'ясувалося, що експорт радянської нафти в країни Західної Європи за кілька років значно зріс. Робоча група склала таблицю з розрахунками залежності кожної країни НАТО від радянської нафти. Один з найвищих показників був в Італії: 14% всього імпорту нафти становила радянська нафта, при цьому 20% внутрішніх потреб покривалося радянською нафтою. Завдяки новому контракту ЕНІ найближчим часом ці показники мали зрости. Робоча група розробила рекомендації щодо зменшення радянського впливу в Європі: заборона країнам НАТО збільшувати існуючу частку радянської нафти в імпорті країни, заборона продажу труб великого діаметру в СРСР, перенаправлення експорту СРСР в інші регіони світу. Ці рекомендації були включені до звіту, але не були виконані всіма європейськими країнами НАТО [1, р. 380-383].

Пізніше, в червні 1961 р., Конгрес США розглянув звіт «Радянська нафта в холодній війні», підготовлений Хелфордом Хоскінсом і Леоном Германом [25]. У звіті збільшення радянського експорту в Європу та інші частини світу розглядалося як частина агресивного маркетингового плану, спрямованого на витіснення інших виробників з ринку. Зокрема, у доповіді особливу увагу було приділено італійсько-радянській угоді, адже завдяки їй Італія стала найбільшим покупцем радянської нафти серед країн Західної Європи. Автори виділили три основні небезпеки угоди:

1) Умови, запропоновані СРСР, не можуть бути виконані іншими постачальниками нафти. Ціна на нафту за цим контрактом становила лише 62,5% близькосхідної нафти.

2) Радянська сира нафта, яка переробляється на італійських НПЗ, отримує статус продукту, виробленого в країнах Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) і може бути перепродана в інші європейські країни. Таким чином, Італія стає майданчиком для збільшення частки радянської нафти на Європейському спільному ринку.

3) Залежність будь-якого члена альянсу НАТО від радянської нафти послаблює його позиції Західного світу і може призвести до серйозної кризи [25, р. 5-6].

Італійсько-радянська угода викликала різкий протест також з боку Великої Британії і Франції. Велика Британія побачила в ЕНІ загрозу для британської Royal Dutch Shell через агресивну експансіоністську політику італійської компанії, і навіть не дозволила ЕНІ вийти на британський ринок. Франція, зі свого боку, була продавцем і переробником північноафриканської нафти і виступала проти небажаної конкуренції. Західна Німеччина і Нідерланди, в свою чергу, прихильно ставилися до співпраці з СРСР в нафтовій сфері [3, р. 189-190].

Так, серед країн ЄС виникла дискусія щодо перегляду принципів енергетичної політики суб'єкта. Результатом дискусії стало прийняття в червні 1962 р. меморандуму про енергетичну політику. У доповіді відзначено швидкі

зміни, що відбулися в енергетичному балансі ЄЕС з 1950 р. Якщо в 1950 р. 70% всіх енергетичних проблем ЄЕС покривалося вугіллям, і лише 10% – за рахунок нафти, то в 1960 р. частка вугілля знизилася до 52%, а нафти і нафтопродуктів зросла до 30%. Прогнозувалося, що в 1970 р. частка нафти зросте до більш ніж 50%, а вугілля впаде до менш ніж 35%. Разом з тим, абсолютна потреба країн ЄС у джерелах енергії лише зростала завдяки стійкому економічному розвитку, особливо у сфері промисловості. Таким чином, країнам доведеться докласти спільних зусиль для забезпечення безперебійного постачання нафти в необхідних об'ємах [15, р. 11-14].

Статті 19-26 Меморандуму присвячені питанню енергетичної безпеки. У контексті нашого дослідження найцікавішою статтею є стаття 26, в якій йшлося про імпорт нафти з СРСР та країн комуністичного блоку, які в тексті опосередковано називалися «східними країнами» [15, р. 17].

Стаття 26. «Проблема поставок зі східних країн тісно пов'язана з безпекою поставок. Співтовариство не може ігнорувати небезпеку, яку для його постачання може становити припинення цього імпорту. Зараз світ перебуває в періоді енергетичного перенасичення, і рівень, якого зараз досягають за рахунок імпорту зі Сходу, не ставить Співтовариство в небезпечний стан залежності. Але ця ситуація може змінитися, якщо не будуть узгоджені певні загальні правила. Держави-члени вже проводять регулярні консультації щодо кількості нафти, яку вони включають у торговельні угоди з цими країнами. В рамках положень Римського договору, що стосуються встановлення спільної політики, яка, з огляду на умови торговельних відносин з країнами Сходу, передбачає контроль на рівні Співтовариства за допомогою квот, повинні бути зроблені заходи для того, щоб загальна квота для Співтовариства могла бути зафіксована» [17, р. 17]. Фактично, італійсько-радянська угода стала однією із позицій енергетичної політики Європи.

Висновки

Підсумовуючи, можна сказати, що італійсько-радянська нафтова угода мала значний вплив на європейську енергетичну безпеку, враховуючи значний обсяг контракту та його умови.

По-перше, це була одна з перших угод, яка дозволила СРСР у 1960-х рр. заявити про себе як про значного експортера нафти, здатного конкурувати з іншими великими постачальниками нафти, такими як країни Близького Сходу, Венесуела чи США. Маркетингова стратегія поставок великих обсягів нафти за зниженими цінами дозволила СРСР зайняти значну частину європейських та італійського ринків зокрема. Зі свого боку, Венесуела і країни Близького Сходу вступили в ОПЕК, побоюючись, зокрема, конкуренції з боку СРСР.

По-друге, італійське керівництво, погодившись на контракт ЕНІ з «Союзнафтоекспортом», створило прецедент, який згодом дозволив іншим італійським компаніям вийти на радянський ринок. За допомогою радянського ринку Італія сподівалася продати надлишки продукції в обмін на дешеві

енергоресурси, щоб підтримувати високі темпи економічного зростання. Така стратегія мала економічні вигоди для Італії за умови, що ціни на нафту і газ залишалися низькими. Починаючи з 1960-х рр., Італія перетворилася на одного з найбільших торгівельних партнерів СРСР і залишалася ним аж до розпаду останнього [26].

З політичної точки зору, найважливішим аспектом нафтової угоди була можливість використання СРСР нафти і газу як інструменту впливу на країни НАТО в Європі. Стрімке зростання продажів радянської нафти в Європі дозволило говорити про радянську нафтову наступальну стратегію. Італійсько-радянська нафтова угода розглядалася як один з яскравих прикладів реалізації цієї стратегії. З огляду на популярність Комуністичної партії Італії, посилення впливу СРСР потенційно може призвести до виходу Італії з НАТО, або навіть до переходу країни до блоку комуністичних країн.

Зрештою, країни ЄЕС були змушені переглянути свою спільну енергетичну політику в умовах недостатності власних джерел сучасних видів енергії. В оновленому меморандумі про енергетичну стратегію ЄС з'явився окремий розділ про енергетичну безпеку, який, серед іншого, містив положення про відмову від подальшого збільшення імпорту енергоносіїв з СРСР та інших країн комуністичного блоку.

Список використаних джерел та літератури

1. Bagnato B. Prove di Ostpolitik. Politica ed economia nella strategia italiana verso l'Unione Sovietica. 1958–1963. Firenze: Leo S. Olschki editore, 2003. 634 p. URL: <http://www.byterfly.eu/islandora/object/librib%3A229185#mode/2up>
2. Bagnato B. L'Italia e la guerra d'Algeria: il governo, i partiti, le forze sociali e l'Eni di Mattei. *Enrico Mattei e l'Algeria durante la Guerra di Liberazione Nazionale*. Algeri: Istituto Italiano di Cultura di Algeri, 2010. P. 23–40. URL: https://baldi.diplomacy.edu/diplo/texts/cantini_Mattei_IT.pdf
3. Cantoni R. Breach of faith? Italian-Soviet Cold War Trading and ENI's International "Oil Scandal". *Quaestio Rossica*. 2015. P.180–198. URL: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01264554/document>
4. Salacone A. Le relazioni italo-sovietiche nel decennio 1958-1968. *Storicamente*. 2013. No. 5. P. 1-11. URL: <https://doi.org/10.1473/stor434>.
5. Oddo G., Antoniani R. L'Italia nel petrolio: Mattei, Cefis, Pasolini e il sogno infranto dell'indipendenza energetica. Feltrinelli, 2022. 544 p.
6. A Handbook on the European Economic Community. / Weil, G. (ed.). New York, Washington, London: Praeger. 1965. 479 p. URL: <https://aei.pitt.edu/3216/1/3216.pdf>.
7. Yergin D. The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power. Simon&Schuster, 1991. 912 p. URL: <https://rb.gy/wr5a1x>
8. Papanikos G. T. Energy security, the European Energy Union and the Mediterranean countries. *Athens Journal of Mediterranean Studies*. 2015. No. 3. P. 341-354. URL: <https://rb.gy/jb6vvx>
9. Fishbane, J.D. The Troubled Evolution of Energy Policy in the EEC: A Discordant Note in the Harmonization Process. *Akron Law Review*. 1994. Vol. 27: Iss. 3, Article 2 .URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/232682362.pdf>
10. Matsumoto K., Doumpos M., Andriosopoulos K. Historical energy security performance in EU countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 2018. Issue 82.P.1737–1748. URL: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2017.06.058>

11. Varsori A. Dalla rinascita al declino: Storia internazionale dell'Italia repubblicana. Bologna: Il Mulino, 2022. 768 p.
12. Ginsborg P. Storia d'Italia dal dopoguerra a oggi. Torino: Einaudi, 1989. 622 p.
13. Самофатов М. Італійський вектор політики США у період президентства Джона Кеннеді. *Американська історія та політика*. 2023. № 16. С. 70-79. URL: <http://dx.doi.org/10.17721/2521-1706.2023.16.6>
14. Самофатов М. «Золотий вік»: інтеграція італійської економіки у європейський ринок (1951-1973 рр.). *Європейські історичні студії*. 2023. № 15. С. 6-17. URL: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2023.25.1>
15. Clarke J.C. Russia and Italy against Hitler: The Bolshevik-Fascist Rapprochement of the 1930s. Westport, CT: Greenwood Press, 1991. 240 p.
16. Protocole sur les moyens d'assurer une politique coordonnée dans le domaine de l'énergie, intervenu entre le Conseil de Ministres et la Haute Autorité lors de la 45e session du Conseil tenue le 8 octobre 1957. *EUR-Lex*. 7.12.1957. P.574-578. URL: <https://rb.gy/u0uzwe>
17. Memorandum on the energy policy. *Bulletin of the European Coal and Steel Community*. 1962. 2nd special issue. P. 1-35. URL: <https://aei.pitt.edu/40589/>
18. Archivio storico ENI. Busta 4 (Consigliere economico. URSS e altri). Fascicolo 4883. Numero della Pravda dell'anno 1958. 10 f.
19. Archivio storico ENI. Busta 36 (Viaggio URSS e Cina 14–26 dicembre 1958). Fascicolo 312. Promemoria per l'ing. Mattei. Questioni da trattare con il Sig. Salimowsky. 4 f.
20. Archivio storico ENI. Busta 36 (Viaggio URSS e Cina 14–26 dicembre 1958). Fascicolo 312. Relazione al Dott. Cefis: colloqui a Mosca del 24 luglio 1959. 7 f.
21. Archivio storico ENI. Busta 264 (Russia 1960–1968). Fascicolo 482E. Missione a Mosca (8–17 marzo 1960). 5 f.
22. Foreign Relations of United States, 1958–1960, Foreign Economic Policy, Volume IV / ed. Glenn W. LaFantasie. Washington: U.S. Government Printing Office, 1972. 350 d. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v04>
23. Foreign Relations of United States, 1958–1960, Western Europe, Part 2 / ed. Glenn W. LaFantasie. Washington: U.S. Government Printing Office, 1993. 392 d. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v07p2>
24. СССР – Италия. Страницы истории, 1917–1984: Документы и материалы / М-во иностр. дел СССР, М-во иностр. дел Италии. М.: Политиздат, 1985. 293 с.
25. Hoskins H.L. Soviet Oil in the Cold War. Washington: U.S. Government Printing Office, 1961. 32 p. URL: <https://hdl.handle.net/2027/uc1.a0000447979>
26. Внешние экономические связи СССР в 1989 г. / М-во внешних экономических связей СССР, Госкомстат СССР. М.: Финансы и статистика, 1990. 288 с.: ил.
27. Ноткин Д. Перестройка топливного баланса. *Плановое хозяйство*. 1959. № 1. С. 42-53.
28. I diari di Luca Pietromarchi. Ambasciatore italiano a Mosca (1958–1961). / A cura di B. Bagnato. Firenze: Leo Olshki, 2002. 506 p. URL: <http://www.byterfly.eu/islandora/object/librib:228177#mode/2up>
29. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ: Основи, 2004. 230 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Jean_Baudrillard/Symuliakry_i_symuliatsiia.pdf
30. Пазоліні П.П. Нафта: роман. / Пер. з іт. Ю.В. Григоренко. Харків: Фоліо, 2014. 700 с.

References

1. Bagnato, B. (2003). *Prove di ostpolitik: Politica ed economia nella strategia italiana verso l'Unione Sovietica: 1958-1963*. [Online]. Firenze: Leo S. Olshki editore. Available from: <http://www.byterfly.eu/islandora/object/librib%3A229185#mode/2up> [In Italian].
2. Bagnato, B. (2010). L'Italia e la guerra d'Algeria : il governo, i partiti, le forze sociali e l'Eni di Mattei. *Enrico Mattei e l'Algeria durante la Guerra di Liberazione Nazionale* (pp.23-40).

- [Online]. Algeri: Istituto Italiano di Cultura di Algeri. Available from: https://baldi.diplomacy.edu/diplo/texts/cantini_Mattei_IT.pdf [In Italian].
3. Cantoni, R. (2015). Breach of faith? Italian-Soviet Cold War Trading and ENI's International "Oil Scandal". *Quaestio Rossica*. [Online]. Vol. 4, pp. 180–198. Available from: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01264554/document> [In English].
 4. Salacone, A. (2013). Le relazioni italo-sovietiche nel decennio 1958-1968. *Storicamente*. [Online]. Vol. 5, pp. 1-11. Available from: <https://doi.org/10.1473/stor434> [In Italian].
 5. Oddo, G., Antoniani, R. (2022). *L'Italia nel petrolio: Mattei, Cefis, Pasolini e il sogno infranto dell'indipendenza energetica*. Feltrinelli, 2022 [In Italian].
 6. Weil, G. (Ed.) (1965). *A Handbook on the European Economic Community*. New York, Washington, London: Praeger. [Online]. Available from: <https://aei.pitt.edu/3216/1/3216.pdf> [In English].
 7. Yergin, D. (1991). *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*. [Online]. Simon&Schuster. Available from: <https://rb.gy/wr5a1x> [In English].
 8. Papanikos, G. T. (2015). Energy security, the European Energy Union and the Mediterranean countries. *Athens Journal of Mediterranean Studies*. [Online]. Vol. 3, pp. 341-354. Available from: <https://rb.gy/jb6vxx> [In English].
 9. Fishbane, J.D. (1994). The Troubled Evolution of Energy Policy in the EEC: A Discordant Note in the Harmonization Process. *Akron Law Review*. [Online]. Vol. 27: Iss. 3, Article 2, pp. 301-354. Available from: <https://core.ac.uk/download/pdf/232682362.pdf> [In English].
 10. Matsumoto, K., Doumpos, M., & Andriosopoulos, K. (2018). Historical energy security performance in EU countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. [Online]. Issue 82, pp. 1737–1748. Available from: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2017.06.058> [In English].
 11. Varsori, A. (2022). *Dalla rinascita al declino: Storia internazionale dell'Italia repubblicana*. Bologna: Il Mulino [In Italian].
 12. Ginsborg, P. (1989). *Storia d'Italia dal dopoguerra a oggi*. Torino: Einaudi [In Italian].
 13. Samofatov, M. (2023). Italijs"kyj vektor polityky SShA u period prezydenstva Dzhona Kennedi. *Amerykans"ka istoriya ta polityka*, 16, pp. 70-79. [Online]. Available from: <http://dx.doi.org/10.17721/2521-1706.2023.16.6> [In Ukrainian].
 14. Samofatov, M. (2023). "Zolotyj vik": intehraciya italijs"kyi ekonomiky u yevropejs"kyj rynok (1951-1973 rr.). *Yevropejs"ki istorychni studiyi*, 15, pp. 6-17. [Online]. Available from: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2023.25.1> [In Ukrainian].
 15. Clarke, J.C. (1991). *Russia and Italy against Hitler: The Bolshevik-Fascist Rapprochement of the 1930s*. Westport, CT: Greenwood Press. [In English].
 16. Protocole sur les moyens d'assurer une politique coordonnée dans le domaine de l'énergie, intervenu entre le Conseil de Ministres et la Haute Autorité lors de la 45e session du Conseil tenue le 8 octobre 1957. *EUR-Lex*. [Online] 7.12.1957. pp. 574-578. Available from: <https://rb.gy/u0uzwe> [In Dutch, German, French, Italian].
 17. Memorandum on the energy policy (1962). *Bulletin of the European Coal and Steel Community*. [Online]. 2nd special issue, pp. 1-35. Available from: <https://aei.pitt.edu/40589/> [In French].
 18. Numero della Pravda dell'anno 1958. *Archivio storico ENI*. Busta 4 (Consigliere economico. URSS e altri). Fascicolo 4883. 10 f. [In Russian].
 19. Promemoria per l'ing. Mattei. Questioni da trattare con il Sig. Salimowsky. *Archivio storico ENI*. Busta 36 (Viaggio URSS e Cina 14–26 dicembre 1958). Fascicolo 312. 4 f. [In Italian].
 20. Relazione al Dott. Cefis: colloqui a Mosca del 24 luglio 1959. *Archivio storico ENI*. Busta 36 (Viaggio URSS e Cina 14–26 dicembre 1958). Fascicolo 312. 7 f. [In Italian].
 21. Missione a Mosca (8–17 marzo 1960). *Archivio storico ENI*. Busta 264 (Russia 1960–1968). Fascicolo 482E. 5 f. [In Italian].
 22. LaFantasie, G.W. (Ed.) (1972). *Foreign Relations of United States, 1958–1960, Foreign Economic Policy, Volume IV*. Washington: U.S. Government Printing Office. [Online]. Available from: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v04> [In English].

23. LaFantasie, G.W. (Ed.) (1993). *Foreign Relations of United States, 1958–1960, Western Europe, Part 2*. [Online]. Washington: U.S. Government Printing Office. Available from: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v07p2> [In English].
24. SSSR – *Italija. Stranicystorii, 1917–1984: Dokumenty i materialy* (1985). Moscow: Politizdat, 1985. [In Russian].
25. Hoskins, H.L. (1961). *Soviet Oil in the Cold War*. Washington: U.S. Government Printing Office. [Online]. Available from: <https://hdl.handle.net/2027/uc1.a0000447979> [In English].
26. *Vneshnie ekonomicheskie svyazi SSSR v 1989 g.* (1990). Moscow: Finansy i statistika [In Russian].
27. Notkin D. Perestrojka toplivnogo balansu (1959). *Planovoe hozjajstvo*. № 1, pp. 42–53. [In Russian].
28. Bagnato, B. (ed.) (2002). *I diari di Luca Pietromarchi. Ambasciatore italiano a Mosca (1958–1961)*. Firenze: Leo Olshki. [Online]. Available online: <http://www.byterfly.eu/islandora/object/librib:228177#mode/2up> [In Italian].
29. Bodriyar, Zh. (2004). Symulyakry i symuliyaciya. Kyiv: Osnovy. [Online]. Available from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Jean_Baudrillard/Symuliakry_i_symuliyaciya.pdf [In Ukrainian].
30. Pasolini, P.P. (2014). *Nafta: roman*. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].

Domin O., Samofatov M. The Italian-Soviet Oil Agreement of 1960 in the Context of European Energy Security.

On October 11, 1960, an agreement was made between the Italian state energy company Ente Nazionale Idrocarburi (ENI) and the Soviet “Soyuznefteexport” for the export to Italy of a batch of oil worth 100 million US dollars in exchange for large-diameter pipes, machinery, tires, and technical assistance. This agreement, despite its purely economic nature, significantly influenced the international political situation of its time.

Firstly, this agreement demonstrated a dangerous trend towards establishing economic cooperation between the countries of the European Economic Community and the USSR, despite belonging to opposing camps of the Cold War. Shortly after its signing, the European Economic Community was forced to review its policy in the energy sector and for the first time introduce the concept of “energy security” into official documents.

Secondly, the agreement between ENI and “Soyuznefteexport”, in which the price of oil was lower than the global average, served as a pretext for NATO to declare the existence of the Soviet plan “Soviet Oil Offensive”. According to reports of the time, the USSR planned to export large volumes to Western European countries in exchange for a change in their political position to a more neutral one. As a result of the research conducted, the NATO Economic Committee and the US Congress limited themselves to issuing recommendations on continuing to study the USSR’s plans to expand trade with Western European countries and to establish quotas on the import of Soviet oil.

Thirdly, an indirect consequence of signing this agreement was the formation of the Organization of Petroleum Exporting Countries, which feared a dumping of oil prices due to the emergence of a new competitor. In 1960, the founding of this organization went unnoticed, but in the future, it significantly influenced the development of the history of the last third of the 20th century.

Thus, studying the circumstances of the signing of the Italian-Soviet oil agreement of 1960 allows us to trace the formation of the problem of European energy security, which poses a serious problem for the countries of the European nowadays.

Keywords: *integration, European Union, Italy, USSR, NATO, USA, oil*

УДК94(439):321.7/321.64

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-25-4>

Ткач Д.І

<https://orcid.org/0000-0002-6947-2036>

СУЧАСНА УГОРЩИНА – ШЛЯХ ВІД ДЕМОКРАТІЇ ДО АВТОРАТИРИЗМУ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

У кінці 1980-х рр., внаслідок оксамитових революцій, політичні системи більшості країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) пройшли значні зміни. Цей процес також зачіпив Угорську Республіку, де зміна суспільного устрою пройшла інтенсивніше і успішніше, ніж у багатьох інших країнах ЦСЄ.

Угорщина, завдяки цим процесам, відзначилася як лідер серед країн ЦСЄ, які досягли значних досягнень у сфері політичної та економічної трансформації. Політична система суспільства зазнала значних змін. Однопартійний режим було замінено плюралістичною політичною системою, яка базувалася на Конституції, зміненій у 1989 р. Була впроваджена парламентсько-президентська система влади, яка надала уряду широкі повноваження і зобов'язала його забезпечувати умови для економічного і демократичного розвитку країни. Також була проведена реформа судової системи, і створений Конституційний Суд.

З 1990 року до 2010 року відбулася значна лібералізація суспільства, але досягнення цих років мали суперечливий та неоднозначний характер. Комерціалізація всіх сфер життя суттєво змінила загальнокультурний контекст, призвела до нових напруженостей у відносинах між різними соціальними групами і різними поколіннями, і певною мірою загострила проблему міжнаціональних відносин.

Все змінилося в 2010 р., коли на виборах в Державні збори до влади прийшла коаліція ФІДЕС-УГП-ХДНП, отримавши конституційну більшість голосів. Ця правоконсервативна коаліція успішно впроваджувала консервативну ідеологію, вміло маніпулювала громадською свідомістю, здійснювала ефективні економічні реформи, посилювала державне управління та реформувала державний сектор, спрямовуючи його к централізації і відновленню консервативних традицій угорської держави. Це також супроводжувалося згортанням демократичних принципів правління та посиленням авторитарних тенденцій.

Внаслідок цих дій, правоконсервативна коаліція зуміла перемогти на виборах до Державних зборів у 2014, 2018 та 2022 роках. Це призвело до того, що багатопартійна система, створена як протипава однопартійному тоталітарному режиму, стала двополюсною з домінуючою роллю коаліції ФІДЕС-УГП-ХДНП.

Таким чином країна із усталеними демократичними традиціями перетворилася на державу з авторитарним урядом на чолі із прем'єр-міністром В.Орбаном, якого багато хто в ЄС називає диктатором.

Ключові слова: Угорщина, країни ЦСЄ, коаліція ФІДЕС-УГП-ХДНП, Державні збори, демократичні традиції, авторитарний уряд, В. Орбан.

Постановка проблеми. У статті зроблена спроба відповісти на запитання: яким чином Угорщина, відзначаючись розвинутою демократичною системою в 1990-х рр. після падіння комуністичного режиму, зазнала політичних трансформацій, що призвели до посилення авторитарних тенденцій у країні в більш пізній період? Для розуміння цієї проблеми, можна врахувати наступні аспекти: історичний контекст, демократичний період розвитку країни, зміна

політичного курсу коаліцією ФІДЕС-УГП-ХДНП, авторитарні тенденції, міжнаціональні відносини та суспільна напруженість, міжнародний вплив.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Даний напрям досліджували українські вчені, зокрема О. Андрусенко, М. Піскотін, М. Держалюк, Д. Ткач, А. Колодій, В. Копейчиков С. Лисенкова та Е. Кіш. Більш докладно ця проблематика розглядалася в Угорщині наступними вченими: Т. Фріц, Ж. Енеді, А. Корошені, Л. Кері, Г.М. Біхарі, Zs. Enyedi, A. Kőrösényi, T. Fricz, L. Lengyel, E. Jenne, L. Palata, L. Tókéczki.

В українській історичній та політологічній науковій літературі недосліджувалося яким чином Угорщина, відзначаючись розвинутою демократичною системою в 1990-х рр. після падіння комуністичного режиму, зазнала політичних трансформацій, що призвели до посилення авторитарних тенденцій у країні в більш пізній період.

Формулювання цілей статті. Метою статті є проведення історичного аналізу політичного розвитку Угорщини, починаючи з періоду після Другої світової війни до сучасних авторитарних тенденцій. У статті розглядаються демократичні трансформації, авторитарні зміни, соціально-економічні аспекти, роль зовнішніх факторів, можливі шляхи подальшого розвитку Угорщини.

Виклад основного матеріалу. Сучасна Угорщина дійсно пройшла складний шлях від демократії до авторитаризму, і ця історична ретроспектива включає в себе різні події та етапи. Розпочнемо із самого першого етапу, а саме кінець комуністичної ери. Угорщина, подібно до інших країн Варшавського договору, пережила революційні події на початку 1990-х рр., що призвели до кінця комуністичного режиму та відновлення демократії.

У загальному контексті 1988 рік в Угорщині відзначився як час відродження багатопартійної системи. Більшість політичних партій на початку цього року, до прийняття закону про громадські організації у листопаді 1989 р., утримувалися від використання терміну «партія», але це не завадило їм активно діяти і виступати в якості відкритої опозиції до влади.

На передній план вийшли так звані історичні партії, які функціонували в Угорщині після закінчення Другої світової війни, такі як Незалежна партія дрібних господарів (НПДГ) і Соціал-демократична партія (СДП). НПДГ очолив Й. Тордян, політик правонаціоналістичного спрямування, який активно виступав проти політики Чаушеску стосовно угорської національної меншини в Румунії. Він ініціював акції протесту, включаючи демонстрацію 23 жовтня, яка мала символічне значення, пов'язане з подіями 1956 р. Інші політичні партії та рухи підтримали ці акції.

Також у цей час організаційно сформувалися Союз вільних демократів (СВД), який був започаткований за моделлю «Хартії-77» з Празі і відзначався ліберально-демократичними поглядами. Також з'явився Союз молодих демократів (СМД), який в основному поділяв ідеологічні цінності СВД. Ці дві

партії, які стали досить впливовими в майбутньому, відразу висловили свою антикомуністичну та антисоціалістичну позиції і вступили у відкриту конфронтацію з існуючим режимом.

Керівництво Угорської Соціалістичної Робітничої Партії (УСРП) було не готове до такого різкого змінного моменту. Новий генеральний секретар Центрального Комітету партії, К. Грос, який прийшов на заміну Я. Кадару, парипустився кількох важливих помилок у своїх виступах, які викликали гнів серед громадськості. Наприклад, в одному з його виступів він висловив можливість термідору як альтернативи «анархії та хаосу». Це лише підвищило недовіру до партії, відштовхнуло від неї тих, хто ще коливався, і об'єднало табір супротивників.

Угорська опозиція, відмінно від польської, не була такою масовою і популярною. Проте заява К. Гроса стала каталізатором її об'єднання на платформі протистояння УСРП, яку сприймали як перешкоду для реформ. Тому всі наступні ініціативи партії щодо реформ, включаючи признання багатопартійності, були приписані не партії, а опозиції, яка змогла переконати громадську думку в тому, що процес демократизації у країні відбувається під тиском знизу, і тому влада мусить робити поступки.

Проте у самому Угорській Соціалістичній Робітничій Партії (УСРП) було чимало реформаторів, які зсередини докладали зусиль для трансформації партії зі соціалістичної в соціал-демократичну орієнтацію. Важливим етапом в цьому процесі стало оприлюднення 28 січня 1989 р. висновків спеціальної комісії ЦК УСРП (ініціатором якої був І. Пожгаї) щодо переоцінки подій 1956 р. Відповідно до цих висновків, події 1956 р. були не контрреволюцією, а «народним повстанням, що боролось за національну незалежність». Ця переоцінка призвела до закінчення ролі УСРП як партії авангардного типу, яка мала значні державні повноваження. Під тиском громадськості партія була змушена заявити 11 лютого 1989 р. на своєму пленумі про підтримку багатопартійної системи та вільних виборів, а також про готовність брати участь у конкурентних виборах [1, о. 227].

Ці кроки соціалістів-реформаторів, спрямовані на демократизацію суспільства, відіграли важливу роль у руху до повалення тоталітарного режиму, ще раз підтвердивши, що ідеологія соціалізму в Угорщині була насильно нав'язана за допомогою Радянської армії. Навіть всередині УСРП більшість членів партії не підтримувала соціалістичну ідею. Декілька років після цих подій Д. Хорн, один із лідерів партії та пізніше керівник Угорської соціалістичної партії, визнає: «Зміна системи була відомим процесом, в якому відіграли роль і економічна реформа 1968 року, і факт, що Угорщина була єдиною країною-членом Варшавського договору, яка підтримувала відкриті стосунки з Заходом і Європейським Співтовариством» [2].

У жовтні 1989 р. відбувся XIV з'їзд Угорської Соціалістичної Робітничої Партії (УСРП), який був першим серед комуністичних партій Центрально-

Східної Європи (ЦСЄ), що оголосив про свій розпуск як комуністичної організації і про створення соціалістичної партії європейського стандарту – Угорської соціалістичної партії (УСП). У своїй програмі УСП визначила себе як частину руху за демократичний соціалізм та політичну організацію, що захищає інтереси найманих працівників. Партія також підтримувала концепцію Соцінтерну.

У березні 1990 р., коли відбулися перші демократичні вибори до Державних Зборів Угорщини, на політичній арені була чітко структурована опозиція. Соціалісти та інші ліві сили виглядали менш впевнено в цій ситуації. Це призвело до того, що перемогу на виборах отримала Угорська Демократична Форумна Партія, здобувши 42,75% голосів, в той час як УСП отримала лише 8,55% голосів. Інші ліві партії не змогли пройти до парламенту [3].

Отже, на початковому етапі становлення демократичного суспільства в Угорщині (1989-1990) було створено 65 партій, які відображали практично весь політичний спектр. Серед них можна виділити такі напрями: консервативно-лівий, соціалістичний, соціал-демократичний, соціал-ліберальний, радикально-демократичний, правоцентристський, народно-демократичний та консервативно-правий, християнський [4].

Демократична Угорщина спадкувала від колишніх авторитарних режимів не лише партії-спадкоємниці, але і глибокий конфлікт між «західництвом» і «популізмом» – ідейними напрями, які складно вписуються у традиційний «право-лівий» політичний спектр.

З 1990 по 2010 роки угорська політична палітра мала наступний вигляд.

Національно-консервативні сили. Консерватизм в Угорщині є невіддільним від національної ідеї і відіграє важливу роль в політичному житті країни. Під час зміни режиму в 1990 р., основною силою консервативної групи був Угорський демократичний форум (УДФ). УДФ вдалося створити імідж «спокійної сили» та здобути перемогу на виборах до Державних зборів Угорщини. Проте, вже на наступних виборах в 1994 р., партія не змогла повторити свій успіх і не здобула навіть половини голосів, порівняно з попередніми виборами. УДФ втратив свою популярність і досі перебуває на периферії політичного життя.

Водночас, невеликі праві партії боролися між собою за голоси виборців. Під прапором об'єднання правих сил була створена і зростала партія ФІДЕС, яка пізніше додала до своєї назви «Угорська громадянська партія» (УГС). Використовуючи політичний момент, ФІДЕС зміг привернути до себе голоси виборців християнсько-консервативних сил, які були незадоволені роз'єднаністю своїх партій. Також до ФІДЕС приєдналися голоси виборців Союзу вільних демократів, які були незадоволені участю своєї партії в попередній урядовій коаліції під керівництвом соціалістів. У 1998 р. ФІДЕС став основною партією урядової коаліції та обійняв посаду прем'єр-міністра.

Цей період в історії Угорщини відзначався зміною політичної сцени, витісненням УДФ і зростанням ФІДЕС як основної сили консервативного спрямування в країні.

Керівництво ФІДЕС-УГС активно працювало над політикою об'єднання різних правих партій в одну сильну політичну силу, оскільки розрізнені партії правого спрямування поступово втрачали свій вплив. Їх стратегія виявилася успішною, і на виборах у 2010 р. ФІДЕС-УГС здобув 262 мандати із 386 в Державних Зборах, отримавши таким чином конституційну більшість. Далі молоді демократи ще тричі під час виборів до ДЗ повторили цей успіх. Про це буде більш докладно сказано у подальшому.

Партії політичного католицизму. Християнсько-демократична народна партія (ХДНП). Ця партія представляє політичний католицизм в Угорщині. Починаючи з 1990 р., вона була представлена в парламенті та брала участь у роботі коаліційного уряду. Однак протягом певних парламентських циклів вона також була позапарламентською партією. На виборах 2010 р. ХДНП об'єдналася з ФІДЕС–УГС і знову вийшла в парламент.

Угруповання аграрних партій. Незалежна партія дрібних господарів (НПДГ): Ця партія представляє аграрні інтереси та здобула популярність завдяки своїй підтримці від селянства, особливо тих, хто бажав володіти власною землею. У 1998 р. НПДГ отримала високий виборчий результат, здобувши майже 14% голосів. Однак її участь в коаліційному уряді та внутрішні конфлікти призвели до зниження її популярності, і на виборах 2002 р. партія показала найгірший результат. Нині ця партія знаходиться на узбіччі політичного життя країни.

Угруповання ліберальних партій. Союз вільних демократів (СВД). Ось деяка історія та динаміка цієї партії: На початку 1990-х рр. Союз вільних демократів (СВД) вийшов на політичну сцену Угорщини як радикальна партія з метою провести кардинальні зміни в існуючому режимі. На початку своєї діяльності СВД вдалося завершити виборчі перегони на другому місці, здобувши близько 20% голосів на перших вільних виборах.

У 1990 р. головну роль грали радикальні програми та антикомуністична риторика. Проте, після виборів 1994 р. СВД увійшла до урядової коаліції разом із Соціалістичною партією Угорщини (УСП). Це спричинило значний впадок популярності СВД, і вона втратила близько 2/3 виборців на виборах 1998 р. Головною «гріх» СВД був спільний уряд з УСП, що робило її непопулярною серед своїх прихильників. На виборах 2002 р. партія мала лише 5% голосів, а на виборах 2010 р. СВД не змогла пройти до ДЗ.

Політичні партії лівого спрямування в Угорщині пройшли складну еволюцію протягом останніх десятиліть. Ось кілька важливих моментів у їхній історії:

Угорська соціалістична робітничка партія (УСРП) перетворилася на Угорську соціалістичну партію (УСП) в 1989 р. На початку своєї діяльності УСП зазнала

невеликої популярності, отримавши лише 8,54% голосів на перших вільних виборах.

Проте, у 1994 р. УСП здобула більше половини голосів виборців і перемогла на виборах. Її успіх в 2002 р., коли партія отримала 42% голосів, свідчив про її здатність привертати виборців, які бажали змін у владі.

УСП перебувала при владі протягом двох парламентських циклів у 2002 та 2006 рр. Проте, грубі помилки внутрішньої політики та незадовільна робота уряду Ференца Дюрчані призвели до гучної поразки партії на виборах 2010 р.

На виборах 2010 р. УСП отримала лише 59 мандатів, що втричі менше, ніж у 2006 р. Це свідчило про те, що політичний ландшафт Угорщини піддавався змінам, і виборці виразили своє незадоволення роботою УСП на той час.

Таким чином, ліві політичні партії в Угорщині пережили періоди як успіхів, так і провалів у своїй історії. Вони продовжують брати участь у політичному процесі країни, і їхні позиції можуть знову змінюватися у майбутньому відповідно до політичних обставин.

Крайні праві партійне угруповання. Партія «Йоббик» є крайньоправою партією в Угорщині, яка була створена в 2003 р. Її ідеологія характеризується радикальним націоналізмом і консерватизмом. Основним гаслом партії є «Угорщина належить угорцям», що вказує на їхнє націоналістичне спрямування.

Партія «Йоббик» використовує антициганську, антисемітську і антиімігрантську риторику. Вона нерідко стикається зі звинуваченнями у расизмі та ксенофобії.

У 2009 р. «Йоббик» пройшла до Європарламенту, отримавши понад 15% голосів і вибравши трьох своїх представників. На парламентських виборах 2010 р. партія також досягла успіху, отримавши 47 мандатів і зайнявши третє місце.

Партія «Йоббик» є контроверсійною угорською політичною силою, і її ідеологія та риторика викликають обурення і осуд в багатьох країнах та серед міжнародних спостерігачів. Вона продовжує брати участь у політичному процесі Угорщини і впливати на політичний ландшафт країни [5].

До правого табору потрібно віднести і партію «Наша Батьківщина»: це правонаціональна партія, яка була заснована в 2018 р. Вона часто асоціюється з ультраправими поглядами та націоналістичними позиціями.

Після 2010 р. виникли ще декілька нових партій. Рух «Моментум»: ця партія була створена в 2017 р. і визначає себе як прогресивну та молодіжну силу. Вона активно виступає за захист демократії та прав людини.

Партія Угорського Пса з двома хвостами: це гумористична партія, яка з'явилася в 2014 р. та відома своєю нестандартною кампанією та гаслами.

Партія Діалог для Угорщини: ця партія була заснована в 2013 р. і акцентується на питаннях екології та соціальної справедливості.

Партія Трудящих: ця ліворадикальна партія була оновлена у 2013 р. та відстоює соціалістичні та комуністичні ідеї.

Протягом трансформаційного періоду в країні відбувся перехід від однопартійної до багатопартійної системи. Процес політичної структуризації суспільства пішов по непередбачуваній траєкторії, коаліція ФІДЕС – УГС, ХДНП на протязі останніх виборчих перегонів до ДЗ отримала конституційну більшість у головному законодавчому органу країни. Таким чином, фактично відбувся перехід до диктатури більшості в Державних зборах Угорщини. До чого це призвело в політичній, економічній, соціальній та гуманітарній сфері життя в країні розглянемо далі.

Після приходу до влади партії Фідес – УГП 29 травня 2010 р. Віктор Орбан знову обійняв посаду прем'єр-міністра Угорщини. Протягом часу, коли він перебував у опозиції, відбулися певні зміни в його характері та ставленні до політики. Розуміючи важливість своєї ролі, він став більш зрілим і розсудливим політиком. Проте, за моделлю статусу політичного лідера, яку запропонував український політолог М. Головатий і яка включає функціональну, професійну, морально-етичну та самооцінкову складові, можна визначити, що ці характеристики відповідають індивідуальному розвитку Орбана. Ця еволюція відбулася протягом понад десяти років його політичної кар'єри, проте популярність партії та її лідера залишається на високому рівні. Ця підтримка виражається у перемогах партії на чотирьох останніх виборчих кампаніях.

Нині день в Угорщині виконавча, законодавча і судова влада поступово сплітаються і підтримують політичну силу, яку очолює Віктор Орбан. Гілки влади, які повинні функціонувати незалежно, тепер часто підтримують одна одну, і Фідес іноді робить це відкрито, іноді менш помітно. Сам Орбан називає це «системою національної співпраці», але відкрито говорить про «неліберальну демократію». Це призвело до того, що Угорщина перетворилася на щось, що нагадує однопартійну державу. Цей процес відбувся без застосування насильства і при мінімальній громадській підтримці. Однак це досягнення має негативний вплив на свободу Угорщини та її довгострокові перспективи.

18 квітня 2011 р. Державні збори 262 голосами представників коаліційної більшості ухвалили новий Основний Закон країни. 25 квітня 2011 р. президент республіки Пал Шмідт підписав цей документ (який офіційно дістав назву Основного Закону Угорщини), що згідно з п. 1 Заключних положень набув чинності 1 січня 2012 р. [6].

Низка положень цього документу вступала в протиріччя з ліберальним основам Європейського Союзу. Він розпочинається із Національного Кредо у якому сказано про те, що ми визнаємо роль християнства у збереженні нації. У Стаття D говориться про те, що Угорщина, з урахуванням єдності всієї угорської нації, відповідає за долю угорців, які живуть за її межами, сприяє збереженню та розвитку їх спільнот, підтримує їх прагнення, спрямовані на

збереження угорського ідентитету, здійснення індивідуальних та колективних прав, створення громадських органів самоврядування, благополуччя на батьківщині, а також сприяє їх співпраці один з одним та з Угорщиною.

У Статті L сказано про те, що Угорщина захищає інститут шлюбу як добровільно встановлені подружні відносини між чоловіком та жінкою, а також сім'ю, як основу збереження нації.

У Статті II право на захист життя з моменту зачаття.

Нова Конституція Угорщини практично закріплює переважне положення однієї з релігій, прерогативу угорської національної меншини, яка проживає за кордоном вимагати надання їм колективних прав, нетерпимості до одностатевих шлюбів, сумнівів у праві на аборт.

Гостру критику з боку Брюсселю викликали ті положення Основного Закону, які встановлювали контроль з боку уряду за Центробанком, створення ради при телебаченні та радіо, посилення повноважень уряду під час призначення суддів Конституційного суду Угорщини.

Новий Основний Закон суттєво збільшив роль держави у житті угорського суспільства, дозволив створити цілу низку конституційних законів, які отримали статусу конституційних, що практично унеможливило їх зміну при зміні розкладу політичних сил у Державних зборах, тому що для відміни цих положень в Основному Законі, потрібно дві третини голосів.

Проведені реформи значно скоротили повноваження Конституційного суду, який нині має право відмінити або домагатися перегляду Основного закону або поправок до нього лише з точки зору відповідності процедурним нормам процесів їх створення, прийняття та оприлюднення. Що стосується змісту цього документу то ця функція виключена зі сфери компетенції КС [7].

Водночас за КС залишилося право вето щодо законів про бюджет та податки, але з оговоркою, якщо вони порушують право на життя та людську гідність, право на захист персональних даних, свободу думки, совісті та релігії [8]. Нова конституція не забезпечує континуїтету, і 20-річна судова практика КС, яка спиралася на попередню конституцію, більше не може бути використана як прецедент: «Рішення КС, прийняті до набуття чинності новою Конституцією, втрачають свою силу. Ця норма не стосується наслідків, викликаних цими рішеннями» [9]. Згідно з Основним законом та іншими законодавчими актами, вік виходу на пенсію працівників юстиції був знижений з 70 до 62 років [10]. Ця норма була направлена на те, щоб змінити голів Конституційного та Верховного судів, Національної ради юстиції, а також суттєво замінити суддівський склад цих інститутів, за рахунок представників чинної влади.

Відразу після вступу у дію Конституції Євросоюз робив спроби переконати Будапешт у зміні тих її положень, які вступали у протиріччя із законодавством Спільноти. З цією метою були здійснені неодноразові візити до столиці Угорщини канцлера Німеччини Ангела Меркель, керівника Єврокомісії Жозе

Мануел Баррозу. В. Орбан пішов на частину поступок, але головні положення про які вже йшла мова вище залишилися в силі.

З того часу протиріччя між Будапештом в Брюсселем тільки загострювалися. Особлива тема відношення уряду В. Орбана до проблеми біженців. У 2015 р. угорці у категоричній формі відмовилися приймати біженців і навіть опоясали кордони Угорщини колючим дротом. Більш того в листопаді 2021 р. Орбан запропонував мігрантам і біженцям відкрити коридори до Європи через його країну, «якщо Захід того забажає» [11].

15 червня 2021 р. Державні збори Угорщини прийняли Закон, в якому йдеться про те, що шкільна діяльність, пов'язана з сексуальністю, не повинна сприяти зміні статі або гомосексуалізму. До того ж держава повинна захищати право дитини на гендерну ідентичність при народженні. Закон забороняє доступ до порнографічних матеріалів особам молодше 18 років, а також особам, які пропагують зміну статі при народженні та гомосексуальність.

У зв'язку з цим, президентка Європейської комісії Урсула фон дер Ляєн попередила Угорщину, що вона має скасувати дискримінаційний закон, інакше їй загрожують серйозні санкції. Законодавство, внесене Орбаном, різко критикували й інші лідери ЄС на саміті в липні 2021 р. Прем'єр-міністр Нідерландів Марк Рютте закликав Будапешт поважати цінності толерантності ЄС або вийти з блоку.

Реагуючи на цю критику В. Орбан ініціював проведення в країні референдуму про «захист дітей від ЛГБТ-ідеології», який відбувся 3 квітня 2022 р.

Угорщина уже сьогодні активно шукає альтернативу співпраці із ЄС та пішла на укріплення відносин з Росією, Китаєм та Туреччиною. Чого варта лише відмова Угорщини від транзиту російського газу через Україну. Виступи Орбана проти антиросійських санкцій посилили недовіру щодо нього серед керівництва більшості країн Євроспільноти.

Такі дії Будапешта викликають гостру критику з боку керівництва провідних держав ЄС та й самого керівництва Співдружності. На початку вересня 2021 р. у Євросоюзі було прийнято рішення не виділяти гроші Угорщині на відновлення економіки після COVID-19, а це 7,2 млрд. євро. За оцінкою ЄС, Будапешт не дотримується загальноєвропейських принципів і підриває ідею верховенства закону.

У самій Угорщині вже лунають заклики вийти із ЄС. Так в серпні 2022 р. угорська проурядова газета Magyar Nemzet у своїй статті: «Настав час поговорити про Huxit (Hungarn Exit – за аналогією з Brexit) – вихід Угорщини з Євросоюзу» написала: «Зараз ми повинні, нарешті, серйозно подумати про наш можливий вихід із союзу держав, який спливає кров'ю, маючи тисячі ран, але при цьому демонструє імперські симптоми і поводить себе зневажливо та зарозуміло зі своїми країнами-членами у Східній та Центральній Європі» [12].

Незважаючи на свої інституційні переваги, Фідес не зміг би залишитися при владі, якби не був настільки популярним. У стратегії агітації партії використовувався економічний популізм, представлений як місцева «орбаноміка», яка, за вваженнями, перевершує передбачуваний глобальний неоліберальний консенсус. Орбан був обраний незабаром після фінансової кризи, коли економіка Угорщини була в складному стані. Падіння форинта – місцевої валюти, викликане кризою, означало, що багато угорців, які брали іпотечні кредити в швейцарських франках за низькими процентними ставками, не могли відшкодувати свої борги. Орбан змусив банки перерахувати заставні суми в форинтах за вигідними ставками.

Орбаноміка також добре підходить для авторитарного інструментарію. Дослідження, проведене Угорською академією наук, показує, що в багатьох селах практично всі голоси були віддані в підтримку ФІДЕС.

Політолог і колишній Міністр освіти Угорщини, Балінт Мадяр, стверджує, що уряд, керований Фідес, використовує державу для захоплення економіки та розподілу прибутків серед своїх союзників. Мадяр також описує Угорщину як «мафіозну державу» [13, с. 122].

У 61 параграфі нової Конституції Угорщини, яка набула чинності 1 січня 2012 р., були визначені основні принципи діяльності ЗМІ. Також були проаналізовані Закони, прийняті 22 липня 2010 р., що регулюють засоби масової інформації та комунікації, а також Закон про свободу преси та захист медіаконтенту, який отримав назву «медіаконституція». Ці правові акти повністю змінили медіапростір і суттєво збільшили контроль держави над ЗМІ.

Водночас «Фідес» не вдається до типових для авторитарних режимів методів широкої адміністративної цензури, але він також не застосовує підходу, характерного для м'яких диктатур, який полягає в ручному управлінні засобами масової інформації на принципах «підтримуємо – терпимо – забороняємо». Ця стратегія працювала в основному тоді, коли держава контролювала медіа власністю. У той час виключенням були незалежні видання демократичної опозиції, публікації яких досягали лише кількох тисяч читачів. Після зміни режиму в медіа сфері утворилася структура змішаної власності, яку наразі контролює партія «Фідес» за допомогою різних репресивних методів.

Засоби масової інформації, які перебувають у власності держави, були підпорядковані партії шляхом безпосереднього втручання владних структур (призначення комісарів, видача прямих директив, введення цензури). Великі телеканали, такі як RTL Klub і TV2, були зняті з політичного впливу (за допомогою загроз застосування податку на рекламу та інших санкцій). Незалежні ЗМІ з критичною позицією стосовно влади були втиснуті в «гетто» (залякування з боку влади та відлякування рекламодавців). У той час, політична сім'я використовувала державну підтримку та нелегітимний примус для створення власної медіаімперії, що базується на приватних ЗМІ.

Перший керівник Ради у справах ЗМІ та Національної ради з питань ЗМІ та комунікацій (НРСК), створеної відповідно до нового Закону про ЗМІ у 2011 р., була довірена особа Віктора Орбана, а його наступником став сімейний юрист, який прихильний до ЗМІ, пов'язаних з партією. Ці органи регулюють розподіл обмежених ресурсів, таких як частоти мовлення, концесії та дозволи, визначають правила функціонування медіаринку, класифікацію програм і обмеження щодо реклами. За допомогою системи преференцій та покарань, що ґрунтуються на гнучких нормах, вони можуть стимулювати чи, навпаки, покарати будь-якого учасника медіаринку, включаючи вилучення частот мовлення, виключення з тендерів та накладення значних грошових штрафів. За допомогою Фонду підтримки ЗМІ та управління активами (ФПЗМІУ), який також перебуває у власності держави, держава виступає як гравець на ринку ЗМІ і навіть найбільший, особливо за обсягами бюджетних коштів (у 2019 р. було виділено 80 мільярдів форинтів) для державних ЗМІ, таких як національне інформаційне агентство, радіо і телебачення [14].

Новий режим взяв під свій контроль некомерційні ЗМІ та Угорське телеграфне агентство (УТА), не лише конфіскуючи їхню власність, але й маніпулюючи створюваним контентом. Їхнє майно та персонал були переведені до фонду, що підпорядкований Раді у справах ЗМІ, де ввели строгу цензуру. Після загального очищення некомерційних ЗМІ в них були введені службовці, віддані режиму, іноді навіть з праворадикальних ЗМІ. Шляхом надання безкоштовних державних інформаційних послуг був підірваний і фактично ліквідований ринок незалежних інформаційних агентств, і таким чином, держава впливає на зміст інформаційних програм приватних ЗМІ [15].

Під час урядового циклу 2010-2014 рр. керівники партії «Фідес» виявили сильний інтерес до значного розширення свого медіа-портфоліо, яке перебувало в безпосередньому володінні партії через близьких олігархів. Їхні зусилля були спрямовані на отримання можливості впливати на ЗМІ, не обмежуючись лише виданням державних рекламних замовлень. Це стало необхідним, оскільки ЗМІ, які належали партії (наприклад, видання *Magyar Nemzet*, *Magyar Hírlap*, *Heti Válasz*, *Helyi Téma*, *Metropol*, а також телеканали *Hír TV*, *Echo TV* і *Lánchíd Rádió*), мали обмежену аудиторію. Єдиним винятком була щотижнева рекламна газета *Helyi Téma*, яка розповсюджувалася безкоштовно по всій країні.

Перемога «Фідес» на виборах 2014 р. дозволила партії зберегти необмежену владу, і Віктор Орбан отримав можливість стати єдиним лідером. Створення Національного комунікаційного управління (НКУ) у жовтні 2014 р. призвело до централізації управління в двох напрямках. З одного боку, управління об'єднало та монополізувало комунікаційні завдання всіх державних і урядових органів, а також фірм, які частково або повністю належать державі. З іншого боку, воно стало втручатися у ринкові угоди й замовлення. Ця установа

намагається контролювати не тільки зміст комунікації, але й процес комунікації, а також надавати пільги різним гравцям медіасфери.

Ця концентрація управління комунікаційними ресурсами, які фінансуються державою, у руках Орбана, призвела до постійної виборчої кампанії, яка перетворила державну комунікацію в інструмент політичної маніпуляції. Це також обмежило автономію державних установ і піддало їх діяльність контролю.

З початку 2015 р. партія «Фідес» активно зосереджувала увагу на експансії державних ЗМІ в Угорщині. Бюджетні субсидії для державних ЗМІ і інформаційних агентств зростали і становили 80 млрд. форинтів, що є значним збільшенням порівняно з 2010 р. (47 млрд. форинтів). Деякі телеканали, як от M1, були перетворені на інформаційні, інші, як M2, стали розважальними каналами для дітей і молоді [16].

Особливо важливою була спроба придбання та контролювання телеканалів. Наприклад, канал TV2 був придбаний, а надалі держава намагалася витіснити інших великих комерційних телеканалів, таких як RTL Klub, з ринку, навіть за допомогою державного тиску.

Основна зміна в порівнянні з попереднім урядовим циклом полягала в тому, що державні ЗМІ були перетворені в медіа з необмеженим бюджетом, які надавали медійні послуги у всіх жанрах та для всіх вікових груп аудиторії безпосередньо та безпосередньо керувалися владою. Деякі приватні медіа-імперії були скасовані, і керівництво над ними перейшло в руки В. Орбана.

Закони, про які йшлося вище і які набули чинності в Угорщині 1 січня 2011 р., викликали різку критику в Європейському Союзі та інших міжнародних організаціях. Великі європейські періодичні видання та міжнародні інститути, такі як ООН, Рада Європи і ОБСЄ, висловили серйозне занепокоєння щодо цих законів та їх впливу на свободу ЗМІ в Угорщині. Багато видань вживали терміни, такі як «шовіністичний», для опису цих законів.

Ці закони надали уряду змогу безпосередньо контролювати ЗМІ та впливати на їх зміст. Деякі визначення в законах були невизначеними, що призвело до різних інтерпретацій і можливості різних тлумачень. Наприклад, влада може стягувати великі штрафи (до 900 000 доларів для радіо і телебачення) за «незбалансоване висвітлення подій», що може бути використано для тиску на ЗМІ.

Уряд Віктора Орбана також розширив свій контроль на некомерційні ЗМІ та Угорське телеграфне агентство (MTI), що дозволило йому впливати на створюваний ними контент. Зміни у власності та керівництві цими медійними інституціями дозволили уряду контролювати зміст і розповсюдження інформації. Були звільнені журналісти, які були неприйнятні для влади, і їх місця були заповнені прибічниками «Фідес». Уряд також ввів безоплатні державні інформаційні послуги, що призвело до знищення ринку незалежних

інформаційних агентств і дало владі можливість опосередковано регулювати зміст інформації, що розповсюджується приватними ЗМІ.

За таких обставин, суспільство може бути позбавлене об'єктивної інформації та можливості критичного обговорення політичних, економічних і гуманітарних питань. Пропаганда уряду може збільшити кількість громадян, лояльних до влади, і зменшити кількість критично налаштованих громадян.

Зазвичай такі практики можуть мати вплив на політичну ситуацію в країні та на результати виборів, сприяючи партіям, які контролюють медіа та інформаційний простір. Чи не у цьому причина електорального успіху урядової коаліції на протязі чотирьох виборів до Державних Зборів Угорщини?

Політичний контроль над ЗМІ і обмеження свободи преси можуть суттєво впливати на баланс між провладними, опозиційними та незалежними виданнями та каналами. У випадку Угорщини, за даними міжнародної організації «Репортери без кордонів», індекс свободи преси дійсно погіршився після приходу до влади Віктора Орбана та партії «Фідес» у 2010 р. Усього за кілька років Угорщина спустилася з 23-го (2010 р.) на 85-те (2022 р.) місце і продовжує падіння [17].

Це свідчить про те, що уряд Угорщини вживає різні заходи для обмеження свободи преси та впливу на ЗМІ, що призводить до зменшення балансу між провладними та опозиційними ЗМІ та обмеження можливостей незалежних медіа. Падіння Угорщини у рейтингу свободи преси є показником того, що ситуація зі свободою ЗМІ в країні стає все більш обтяжливою і тривожною.

Це також може мати важливий вплив на інформаційний простір та виборчі процеси в Угорщині, оскільки контроль над ЗМІ може сприяти впливу однієї сторони на публічну думку та призводити до нерівності в доступі до інформації для громадян.

Таким чином, Віктор Орбан продовжує монополізувати угорські медіа і спрямовує їх на підтримку свого політичного режиму. Це є однією з характерних рис «неліберальної демократії», де ЗМІ переважно використовуються як інструмент влади, а не як незалежні органи, які контролюють дії уряду і влади. [18].

Логічним продовженням такої політики В. Орбана стала позиція угорського уряду щодо російської агресії в Україні. Це ще тому дивно, що в історичній пам'яті угорського суспільства назавжди залишилися переживання та травми від подавлення революції 1948 року російськими козаками, розгрому революції 1956 року радянськими танками та окупації країни, яка за цим запанувала. Тому ще дивніше, що угорський уряд, який мав би бути відданим цим історичним пам'яттям та антиросійським настроям суспільства, займає таку пасивну позицію щодо російської агресії в Україні та відмовляється вживати ефективних заходів для підтримки України у цьому конфлікті.

Голова угорського уряду, Віктор Орбан, неодноразово заявляв, що Володимир Путін є для нього політичним взірцем. Навіть при всіх відомих

подіях, таких як незаконне анексування Криму Росією, окупація Донбасу, і воєнні злочини Росії в Сирії, Орбан не змінив своєї позиції.

Повномасштабна війна в Україні, ініційована Росією, також не призвела до зміни підходу Орбана. Офіційний Будапешт блокував наміри України щодо вступу до НАТО та ЄС протягом років, але після агресії Росії проти України, Орбан підтримав швидке членство України в ЄС та підтримав міжнародні санкції проти Росії.

Проте варто зазначити, що Орбан утримується від будь-якої критики Володимира Путіна, і його політика спрямована на забезпечення дешевих поставок російського газу для Угорщини. Він також уникає військової підтримки України в її зусиллях захистити себе від агресії Росії.

Прем'єр-міністр Угорщини, Віктор Орбан, застеріг, що може вжити «ручного гальма» щодо надання фінансової допомоги Україні. Це сталося після того, як він поставив вето на пакет допомоги Європейського Союзу у розмірі 50 млрд. євро, призначеного для підтримки України протягом наступних трьох років.

Орбан не вперше виступає проти спільних зусиль європейських країн щодо надання допомоги Україні, яка переживає повномасштабну війну з Росією.

Керівник уряду Угорщини стверджує, що Україна не може перемогти у війні, і тому її союзники повинні переконати її домагатися негайного припинення вогню та проведення переговорів. Він виступає проти санкцій ЄС щодо російської нафти та газу, а також відмовляється надавати військову допомогу Україні з боку ЄС чи НАТО, стверджуючи, що постачання зброї Києву лише продовжує агонію.

Лідер Угорщини прийняв рішення накладити вето на останній пакет економічної допомоги Україні, оскільки, на його думку, ці гроші не повинні йти проти інтересів угорських платників податків. Він переконаний, що членство України в ЄС було б катастрофою для Євросоюзу, зокрема, для угорських фермерів, і забере кошти з фонду гуртування в угорців та інших.

Орбан розглядає Україну не як майбутнього члена Євросоюзу, а як буферну зону між ЄС і Росією. Ця позиція схожа на погляди Володимира Путіна щодо «нейтральної, демілітаризованої» України.

17 жовтня Орбан зустрівся з Путіним в Пекіні, вперше за час повномасштабної війни та мав дружню розмову.

У жорсткій манері Орбан заблокував засідання комісії Україна-НАТО.

Відносини між Угорщиною та Україною перебувають у кризі ще з часу ухвалення українським парламентом освітнього закону у вересні 2017 р. Цей закон був сприйнятий в Будапешті як порушення прав угорської національної меншини на Закарпатті. Уряд Угорщини 7 вересня 2017 р. висловив протест проти цього закону, оскільки вони вважали, що він грубо порушував права національних меншин, зокрема угорців. Цей закон позбавляв національні меншини, включаючи приблизно 150 тисяч угорців на Закарпатті, можливості

навчатися рідною мовою і ставив під загрозу їхнє виживання на рідній землі [19].

Конфлікт між країнами наростав протягом 2017-2018 рр., і навіть під керівництвом Володимира Зеленського відносини суттєво не покращилися. Україна декілька разів забороняла в'їзд угорським політикам, а Угорщина в 2021 р. уклала угоду з Росією щодо постачання газу обхідом України.

Повномасштабна російсько-українська війна поглибила цей конфлікт, оскільки Угорщина періодично гальмує деякі санкції проти Росії.

24 лютого Віктор Орбан осудив напад Росії на Україну і визначив свою позицію щодо підтримки жертв агресії:

Угорщина не буде втягуватися в цей військовий конфлікт.

Угорщина не буде надавати військову допомогу Україні.

Угорщина не буде підтримувати енергетичні санкції проти Росії [20].

Він пообіцяв надавати гуманітарну допомогу Україні, і ця допомога надходила як від угорської держави, так і від різних угорських неурядових організацій. Угорщина також відкрила кордон для переселенців з України та прийняла сотні тисяч українців.

Так дії угорського уряду різко критикуються в Європейському парламенті. 18 січня 2024 р., Європейський парламент ухвалив резолюцію, у якій засуджує навмисні, постійні й систематичні зусилля угорського уряду щодо підриву основних цінностей ЄС. Члени Європарламенту висловлюють серйозне занепокоєння щодо «подальшої ерозії демократії, верховенства закону й основних прав» в Угорщині, зокрема через нещодавно ухвалений так званий національний суверенітет. Його порівнюють із сумнозвісним російським законом «про іноземних агентів».

Серед провідних країн ЄС все частіше лунають пропозиції позбавити Угорщину права голосу в провідних інституціях ЄС. І цілком природньо, що рани чи пізно це станеться.

Висновки

У статті розглянуто еволюцію політичного режиму в Угорщині, починаючи з демократичних змін 1990-х рр. і закінчуючи теперішнім авторитарним правлінням Віктора Орбана. Прийшовши до влади уряд Орбана поступово обмежував свободу ЗМІ, призводив до монополізації медіа, інструменталізував їх у власних інтересах і зменшував демократичні цінності в країні. Це спричинило зниження свободи преси, систематичну критику з боку міжнародних організацій і спростовує демократичний характер режиму.

Орбан також, неодноразово виражав підтримку Росії та В. Путіна, та практично підтримав російську владу в її агресії щодо України та інших регіональних конфліктах. Це створює напруженість в відносинах Угорщини з ЄС і призводить до конфліктів з Україною.

Таким чином, Угорщина пережила значний зсув у напрямку авторитаризму під керівництвом Орбана, що підірвало демократичні цінності, які були впроваджені в країні після зміни режиму у 1990 р.

Список використаних джерел та літератури

1. Hernádi T. 1956 igaz története. Baja: Szerző, 2000. 304 o.
2. Valuch T. A magyartársadalomszerkezetiváltozásai, 1945–1990. Bp.: Rubikon, 2001. 228 o.
3. Tőkéczi L Magyar konzervativizmus – hagyomány és a jelenkor. Bp.: Battyáni Alapítvány, 1994. 359 o.
4. Fricz T. A magyarországi pártrendszer 1987–1995. Bp.: Cserépfalvi, 1966. 318 o.
5. Ткач Д.І. Влада та опозиція в Угорщині—зміна облич чи зміна курсу? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України*. № 2. 2014. С. 75-90.
6. Основний закон Угорщини. URL: https://nemzetikonyvtar.kormany.hu/download/3/00/50000/ogrosznyomda_jav%C3%ADtott.pdf
7. Magyarország Alaptörvénye. 24. cikk, (5) bekezdés. URL: http://www.njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=140968#foot_41_place
8. Magyarország Alaptörvénye. 37. cikk, (4) bekezdés. URL: http://www.njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=140968#foot_41_place
9. Magyarország Alaptörvénye. Záró és egyes rendelkezések. URL: http://www.njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=140968#foot_41_place
10. 2013. évi XX. törvény. Az egyes igazságügyi jogviszonyokban alkalmazandó felső korhatárral kapcsolatos törvénymódosításokról. URL: <http://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a1300020.TV>
11. "Якщо вам це потрібно": Орбан запропонував біженцям коридор до ЄС через Угорщину. URL: <https://tsn.ua/svit/yakscho-zahid-cogo-hoche-orban-zaproponuvav-bizhencyam-koridor-u-yes-cherez-ugorschinu-1902991.html>
12. Ткач Д. Право-консервативна ідеологія уряду Віктора Орбана – головна причина системного конфлікту ЄС та Угорщини. *Зовнішні справи*. 2022. Т. 32, № 1. С. 9–15.
13. Мадяр Б., Мадловіч Б. Посткомуністичні режими: актори, інституції та динаміка. *Короткий путівник / пер. з англ. Олександр Тирон*. Бостон: Academic Studies Press, 2023. 248 с.
14. Szirmai É. A digitális identitás titkos jelei. In: Balázs G., Minya K., Pölcz Á. (szerk.) *A titok szemiotikája*. Budapest: MagyarSzemiotikai Társaság, 2019. P. 301-312.
15. Vásárhelyi M. A médiapolip működése – agy – és pénzmósoda. In: *Magyar polip – A posztkommunista maffi aállam*. Szerk.: Magyar Bálint és Vásárhelyi Júlia. Budapest: Noran Libro, 2013.
16. Itt vannak a számok így befolyasolják orbanek a mediat. URL: http://magyarinfo.blog.hu/2015/02/05/itt_vannak_a_szamok_igy_befolyasoljak_orbanek_a_mediat
17. Magyarországon a harmadik legrosszabb a sajtószabadság helyzete az uniós tagállamok közül. URL: <https://hu.euronews.com/2022/05/03/magyarorszagon-a-harmadik-legrosszabb-a-sajtószabadsag-helyzete-az-unios-tagallamok-kozul>
18. Тужанський Д. Вартові режиму Віктора Орбана. URL: <https://medialab.online/news/magyarorszag/>
19. Держалюк М. Активізація діяльності Угорщини у регіоні та Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 1. С. 48-56.
20. Що Орбан має проти України? URL: <https://bbc.com/ukrainian/articles/c972eyn67emo>

References

1. Hernádi, T. (2000). *1956 igaz története*. Baja: Szerző. [In Hungarian].
2. Valuch, T. (2001). *A magyar társadalom szerkezeti változásai, 1945–1990*. Bp.: Rubikon. [In Hungarian].
3. Tőkéczi, L. (1994). *Magyar konzervatizmus – hagyomány és a jelenkor*. Bp.: Battyáni Alapítvány. [In Hungarian].
4. Fricz, T. (1966). *A magyarországi pártrendszer 1987–1995*. Bp.: Cserépfalvi. [In Hungarian].
5. Tkach, D.I. (2014). Vlada ta opoziciya v Ugorshhini–zmina oblich chi zmina kursu? *Naukovi zapiski Institutu politichnih i etnonacionalnih doslidzhen im. IF Kurasa NAN Ukrayini*, 2, pp. 75-90. [In Ukrainian].
6. Osnovnoj zakon Vengrii. [Online]. Available from: https://nemzetikonyvtar.kormany.hu/download/3/00/50000/orosznyomda_jav%C3%ADtott.pdf [In Russian].
7. Magyarország Alaptörvénye. 24. cikk, (5) bekezdés. [Online]. Available from: http://www.njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=140968#foot_41_place [In Hungarian].
8. Magyarország Alaptörvénye. 37. cikk, (4) bekezdés. [Online]. Available from: http://www.njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=140968#foot_41_place [In Hungarian].
9. Magyarország Alaptörvénye. Záró és egyes rendelkezések. [Online]. Available from: http://www.njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=140968#foot_41_place [In Hungarian].
10. 2013. évi XX. törvény. Az egyes igazságügyi jogviszonyokban alkalmazandó felső korhatárral kapcsolatos törvénymódosításokról. [Online]. Available from: <http://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a1300020.TV> [In Hungarian].
11. “Yakshho vam ce potribno”: Orban zaproponuvav bizhencyam koridor do YeS cherez Ugorshhinu. [Online]. Available from: <https://tsn.ua/svit/yakscho-zahid-cogo-hoche-orban-zaproponuvav-bizhencyam-koridor-u-yes-cherez-ugorschinu-1902991.html> [In Ukrainian].
12. Tkach, D. (2022). Pravo-konservativna ideologiya uryadu Viktora Orbana – golovna prichina sistemnogo konfliktu YeS ta Ugorshhini. *Zovnishni spravi*, (32), 1. pp. 9–15. [In Ukrainian].
13. Madyar, B., Madlovich, B. (2023). *Postkomunistichni rezhimi: aktori, instituciyyi ta dinamika. Korotkij putivnik*. Boston: Academic Studies Press. [In Ukrainian].
14. Szirmai, É. (2019). A digitális identitás titkos jelei. In: Balázs G., Mínya K., Pölcz Á. (szerk.) *A titok szemiotikája*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, P. 301-312. [In Hungarian].
15. Vásárhelyi M. (2013). A médiapolip működése – agy – és pénzmosoda. In: *Magyar polip – A posztkommunista maffi aállam*. Szerk.: Magyar Bálint és Vásárhelyi Júlia. Budapest: Noran Libro. [In Hungarian].
16. Itt vannak a számok így befolyaso ljak orbanek a mediat. [Online]. Available from: http://magyarinfo.blog.hu/2015/02/05/itt_vannak_a_szamok_igy_befolyaso_ljak_orbanek_a_mediat [In Hungarian].
17. Magyarországon a harmadik legrosszabb a sajtószabadság helyzete az uniós tagállamok közül. [Online]. Available from: <https://hu.euronews.com/2022/05/03/magyarorszag-a-harmadik-legrosszabb-a-sajtoszabadsag-helyzete-az-unios-tagallamok-kozul> [In Hungarian].
18. Tuzhanskij, D. Vartovi rezhimu Viktora Orbana. [Online]. Available from: <https://medialab.online/news/magyarorszag/> [In Ukrainian].
19. Derzhalyuk, M. (2018). Aktivizaciya diyalnosti Ugorshhini u regioni ta Ukrayini. *Strategichni prioriteti*, 1, pp. 48-56.
20. Sho Orban maye proti Ukrayini? [Online]. Available from: <https://bbc.com/ukrainian/articles/c972eyn67emo> [In Ukrainian].

Tkach D. Modern Hungary – the Road from Democracy to Authoritarianism: a Historical Retrospective.

In the late 1980s, as a result of the Velvet Revolutions, the political systems of most Central and Eastern European (CEE) countries underwent significant changes. This process also affected the Hungarian Republic, where the change in the social system was more intense and successful than in many other CEE countries.

Hungary, thanks to these processes, distinguished itself as a leader among the CEE countries in achieving significant accomplishments in political and economic transformation. The political system of society underwent significant changes. The one-party regime was replaced with a pluralistic political system based on the Constitution, amended in 1989. A parliamentary-presidential system of governance was introduced, granting the government broad powers and obligating it to ensure conditions for the country's economic and democratic development. A reform of the judicial system was also carried out, and a Constitutional Court was established.

From 1990 to 2010, there was significant liberalization of society, but the achievements of these years were controversial and ambiguous. The commercialization of all spheres of life significantly changed the general cultural context, led to new tensions in relations between different social groups and generations, and to some extent exacerbated the problem of interethnic relations.

Everything changed in 2010 when the FIDESZ-KDNP coalition came to power in the parliamentary elections, gaining a constitutional majority of votes. This right-conservative coalition successfully implemented conservative ideology, skillfully manipulated public consciousness, carried out effective economic reforms, strengthened state administration, and reformed the public sector, directing it towards centralization and the restoration of conservative traditions in the Hungarian state. This was also accompanied by a rollback of democratic governance principles and an intensification of authoritarian tendencies.

As a result of these actions, the right-conservative coalition managed to win the parliamentary elections in 2014, 2018, and 2022. This led to the multiparty system, created as a counterbalance to the one-party totalitarian regime, becoming bipolar with the dominant role of the FIDESZ-KDNP coalition.

Thus, the country with established democratic traditions transformed into a state with an authoritarian government headed by Prime Minister V. Orban, who many in the EU call a dictator.

Keywords: Hungary, CEE countries, FIDESZ-KDNP coalition, National Assembly, democratic traditions, authoritarian government, V. Orban.

УДК 94: 321.64

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-25-5>

Цанко О.М.

<https://orcid.org/0000-0002-7169-0139>

ЯВИЩЕ СПАДКОВОГО АВТОРИТАРИЗМУ В СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМАХ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена розкриттю сутності, змісту та варіантам практичної реалізації явища спадкового авторитаризму в політичній практиці сучасних країн з авторитарною формою правління. Актуальність зазначеної теми пояснюється нинішніми кардинальними геополітичними змінами, які пов'язані з посиленням впливу країн з недемократичною формою державного управління на сучасну світову політику. Автор статті зокрема зазначає, що за своєю сутністю спадковий авторитаризм виходить з самої природи авторитарних політичних режимів і є результатом їхньої трансформації. В даному випадку в розумінні спадкового авторитаризму, ключовою виступає категорія передавання у спадок персоніфікованої політичної влади від авторитарного правителя своєму наступнику.

У статті також доводиться, що спадковий авторитаризм, не є еволюційною формою розвитку держави, оскільки він не забезпечує якісну спадкоємність влади. Однак, при цьому, спадковий авторитаризм ми не можемо й вважати спонтанним етапом розвитку держави, оскільки він є логічним наслідком суспільно-політичних процесів, які відбуваються в країні, коли політична система потребує змін, однак ці зміни відбуваються під впливом політичної еліти, а не суспільства.

В умовах сучасних політичних систем, спадковий авторитаризм був реалізований в Сирії, Азербайджані, Туркменістані. Так виникнення спадкового авторитаризму у Сирії пояснюється необхідністю збереження в цій країні складної владної конструкції, що поєднувала в собі міжобщинні, кланові та сімейні відносини на основі міжособистісних взаємних зобов'язань. В умовах Азербайджану спадковий авторитаризм існує, у формі у «спадкової республіки», основу якій заклав перший президент країни Г. Алієв. Щодо спадкового авторитаризму в Туркменістані, то його особливістю є та, що в країні була сформована двовладна система державного управління.

Окрім вищезазначених країн, тенденція спадкового авторитаризму також прослідковується у політичній практиці цілої низки країн пострадянського простору, зокрема в Казахстані, Узбекистані, Таджикистані, Білорусі.

На завершення, автор статті, зважаючи на те, що спадковий авторитаризм є новим поняттям в сучасній науці, накреслив напрями його подальшого вивчення та осмислення.

Ключова слова: *спадковий авторитаризм, держава, корупція, політична система, політична влада, суспільство, політичні еліти.*

Актуальність теми статті пояснюється нинішніми кардинальними геополітичними змінами, які пов'язані з посиленням впливу країн з недемократичною формою державного управління на сучасну світову політику. За даними організації «Freedom House» у 2022 р. лише 88 країн світу (45% від загальної кількості країн) належить до категорії країн з вільними (демократичними) режимами, тоді як решта 107 (55%) до категорії невольних або частково вільних [1]. Нині стає цілком очевидним те, що нинішня

українсько-російська війна, спричинила дедалі більш глобальні процеси, перетворившись із війни між двома країнами у геополітичне протистояння авторитаризму і демократії.

Проти України і демократичних країн, що її підтримують, Росія сформувала «вісь зла», основу якої складають країни з авторитарною та тоталітарною формою державного правління, зокрема Китай, Іран, Північна Корея. До цього об'єднання нинішня російська правляча верхівка прагне залучити і більшість авторитарних режимів країн т. зв. «колективного Півдня». Задля досягнення цієї мети, Росія і її союзники пропонують світовій спільноті власне бачення майбутнього світового порядку і розуміння справедливого світоустрою, які загалом носять антизахідне спрямування.

Нині дедалі більше прослідковується тенденція згортання демократії та зміцнення авторитарних режимів, яка в свою чергу супроводжується урізноманітненням шляхів їхньої трансформації, з метою пристосування до нових геополітичних реалій. Елементи авторитаризму також поширюються і в низці нинішніх демократичних країн ЄС, зокрема Угорщині та Словаччині про що неодноразово наголошувалося у рішеннях Європарламенту.

Все це спонукає науковців, по новому підійти до вивчення авторитаризму, як суспільно-політичного та історичного явища, дослідити його нові форми, тенденції та шляхи еволюції. До таких нових тенденцій відноситься і явище **спадкового авторитаризму**, який у ХХІ ст. набирає дедалі більшого поширення.

Ступінь дослідження проблеми. Проблемі дослідження авторитаризму, як одного з видів політичного режиму присвячена значна кількість як вітчизняних так і зарубіжних досліджень. Серед вітчизняних праць виділяємо перш за все дослідження В. Литвина [2], М. Рябчука [3], Ю. Моцієвського [4], М. Михальченка [5], Ф. Рудича [6], Т. Лященко [7] тощо. В зазначених наукових працях досліджуються загальні риси авторитаризму, як окремого виду політичного режиму, визначаються його відмінності від режимів демократичних, з'ясовується рівень демократичних свобод тощо.

В контексті досліджуваних нами питань особливу увагу привертають дослідження Ф. Рудича та Н. Лященко. Так, Ф. Рудич у своїй статті «Політичний режим і народовладдя: спроба політологічного аналізу», намагається виокремити основні риси авторитаризму, зазначаючи, що авторитаризм є режимом перехідним від тоталітаризму до демократії [6, с. 7]. В свою чергу, Н. Лященко приділила увагу дослідженню особливостей авторитарних режимів в країнах Центральної Азії.

Серед закордонних досліджень, звертають на себе праці Х. Лінц [8], М. Альбертса та В. Менальдо [9], Н. Езроу [10], Дж. Ганді та Б. Нобла [11]. У вищезазначених роботах, їхні автори намагалися дослідити сучасні авторитарні режими з усіма їхніми проявами та формами, тенденціями розвитку, враховуючи й елементи їхньої гібридності. Ключовим аспектом в цих роботах є

акцент на дослідження перш за все публічно-політичних особливостей авторитаризму, що в свою чергу сприяло виробленню чітких методологічних засад класифікації сучасних авторитарних режимів, з максимальним урахуванням історико-політичних обставин їхнього виникнення.

Однак, незважаючи на значні наукові напрацювання, які стосуються сучасних авторитарних режимів, з проблем спадкового авторитаризму нині відсутні повноцінні наукові дослідження.

Виходячи із зазначеного, **автор статті поставив собі за мету**, дослідити явище спадкового авторитаризму у сучасних політичних системах, визначивши його особливості та варіанти реалізації у політичній практиці. Задля виконання поставленої мети вважаємо за необхідне вирішити наступні завдання:

- визначити поняття та теоретико-методологічні засади спадкового авторитаризму, як недемократичного явища;
- охарактеризувати основні історичні та суспільно-політичні умови формування спадкового авторитаризму;
- дослідити особливості реалізації спадкового авторитаризму на прикладі Сирії, Азербайджану та Туркменістану;
- визначити основні тенденції формування спадкового авторитаризму в пострадянських країнах.

Виклад основного матеріалу. За своєю сутністю спадковий авторитаризм виходить з самої природи авторитарних політичних режимів і є результатом їхньої трансформації. Сама ж спадковість у владі має глибокі історичні коріння і сягає початків виникнення перших державних утворень, коли влада вождя з виборної поступово трансформувалася у владу, яка передавалася по спадковості (від правителя до дітей чи найближчих родичів), сформувавши тим самим монархічну форму правління. В тогочасних умовах, успадкування влади було історично виправданим, оскільки сприяло збереженню стабільності та упорядкованості тогочасних етнічних груп, їхній консолідації навколо монархічних династій, виникненню держав, а згодом і сучасних націй.

В період XIX – XX ст., коли під впливом буржуазних революцій та реформ, відбувалася подальша демократизація європейських суспільств і виникли держави з республіканською формою правління, спадковість у владі перетворилася у своєрідний архаїзм, який не відповідає демократичним принципам організації влади. Існуючі монархії в сучасних демократичних країнах, зокрема у Великій Британії, Швеції, Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі, Іспанії, Монако, Ліхтенштейні, є радше національними символами та проявом історичної традиції, володіючи при цьому досить обмеженими і чітко визначеними конституціями цих країн владними повноваженнями.

Однак, на початку XXI ст. в країнах з авторитарним політичним режимом ми помічаємо, що процес успадкування влади набирає дедалі більшого поширення. Спочатку це відбулося в Сирії у 2000 р., коли місце померлого президента

країни Хафеса Асада (1971-2000 рр.) заступив його син Башар Асад. Згодом, у 2003 р. в Азербайджані, нинішній президент Азербайджану Ільхам Алієв був обраний президентом країни після смерті його батька президента Гейдара Алієва (1993-2003 рр.). У березні 2022 р. в Туркменістані відбулися дострокові президентські вибори, в результаті яких відбулася передача влади від діючого президента Гурбангули Бердимухамедова (2007-2022 рр.) його сину Сирдару Бердимухамедову.

Тенденція спадкового авторитаризму також намітилася і в інших пострадянських країнах з авторитарною формою правління.

Все це загалом, дає нам підстави визначити спадковий авторитаризм, як нове явище в сучасній політиці.

Розкриваючи основні теоретико-методологічні засади спадкового авторитаризму, необхідно звернути перш за все увагу на понятійно-термінологічні складності, які виникають в розумінні самого терміну авторитаризм в сучасній політичній науці. Як показує аналіз опрацьованої наукової літератури, найбільшу проблему складає питання чіткого розмежування понять авторитаризм і тоталітаризм. В контексті досліджуваної нами теми, це розмежування є особливо важливим, оскільки сприятиме відмежуванню явища спадкового авторитаризму від спадкового тоталітаризму, який нині присутній в Північній Кореї, де з 1948 р. править династія Кім та на Кубі, де з 1959 р. при владі перебуває родина Кастро.

Проблема визначення чітких відмінностей між авторитаризмом і тоталітаризмом ускладнюється тим, що між ними існує багато спільних рис. Зокрема, під час своєї трансформації, авторитарні режими часто перебирали на себе елементи тоталітаризму. В свою чергу тоталітарні режими набували характеристик, які притаманні режимам авторитарним.

Зважаючи на це, дослідники в різні періоди намагалися вирішити цю проблему. Так зокрема, німецько-американська дослідниця Х. Арендт у своїй праці «Джерела тоталітаризму», зазначає що політичні режими з авторитарною формою правління передбачають для підвладних рівність політичних умов, однак для тоталітарного правління таке порівняння є недостатнім, оскільки не зачіпає неполітичних суспільних зв'язків між підвладними [12]. В свою чергу, М. Драхт вказував, що тоталітарні диктатури, на відміну від авторитарних, намагаються впровадити у суспільстві радикально нову систему цінностей [13]. М. Кертіс вбачав принципову рису тоталітаризму у його спроможності «тримати населення під контролем за допомогою різноманітних засобів, особливо терору» [13]. Стосовно самого ж авторитаризму, то на думку цього дослідника, характерними рисами його є «елітистське управління, довільне використання політичної влади, зведення до мінімуму особистих прав індивідів, ієрархічні інститути» [13]. Я. Корнаї у праці «Соціалістична система» вказує на однопартійність як визначальну рису тоталітарного правління [14]. Р. Арон у роботі «Демократія та тоталітаризм» також писав про наявність

монопольного права партії на політичну діяльність [15], як основну рису тоталітаризму.

В свою чергу, американські політологи К. Фрідріх і З. Бжезинський у праці «Тоталітарна диктатура і автократія» зазначали, що вирішальну роль у становленні тоталітаризму, відіграє його масова підтримка. При цьому, сама наявність масового суспільства виступає однією з передумов його тоталітарності, і тим самим призводить до появи харизматичного лідера або лідера, який згодом стає харизматичним. Для тоталітаризму, притаманна також наявність єдиної масової партії, яку, зазвичай, очолює одна людина і до складу якої входить відносно невелика частина населення. Така партія зазвичай організована за ієрархічним принципом, і або стоїть над бюрократичною державною організацією, або ж тісно з нею пов'язана [16].

Натомість, як наголошують вищезазначені дослідники, становлення авторитарного правління відбувається внаслідок деполітизації мас, нейтрального або ворожого їх ставлення до влади.

Таким чином, необхідно зазначити, що однією з найсуттєвіших особливостей тоталітарного режиму, яка виступає його метою і водночас засобом функціонування, є встановлення тотального контролю над усіма сферами суспільства. Авторитарне ж правління не претендує на таку монополію. Йому притаманне обмежене адміністративне втручання, збереження автономності особистості та суспільства у неполітичних сферах.

Окрім того, на противагу принципу заборони створення інших партій при тоталітаризмі, за авторитарних режимів можлива багатопартійність, але реальної конкуренції між партіями у боротьбі за владу немає. При цьому допускається обмежений плюралізм, існування формальної, підконтрольної владі опозиції, навіть формальна боротьба за владу [17, с. 99-100]. Проте діяльність такої опозиції не може загрожувати основам системи. Реальна конкуренція у боротьбі за політичну владу не допускається.

Що стосується громадянського суспільства, то його скасування тоталітарною державою з метою усунення впливу різних суспільних груп, які потенційно можуть чинити опір режимові, призводить до порушення соціальних зв'язків (між індивідами, суспільними групами, зв'язків з державою). Натомість у авторитарній державі зазвичай є елементи громадянського суспільства, які не повністю поглинаються державою.

Загалом, на підставі вищезазначеного, ми можемо виокремити основні відмінності авторитарного політичного режиму від режиму тоталітарного, які полягають у наступному:

- авторитаризм не претендує на політичний контроль усіх сфер суспільного життя (характерне роздержавлення, деєтатизація економіки, культури та соціальної сфери). Забезпечуючи будь-яким шляхом, зокрема і прямим насильством, політичну владу, авторитарний режим не втручається у сфери, що не пов'язані безпосередньо з політикою. Для нього характерне роздержавлення

економіки, культури, соціальної сфери. І хоча держава може активно впливати на стратегію економічного розвитку і проводити досить активну соціальну політику, механізми ринкового саморегулювання при цьому не руйнуються;

- при авторитаризмі відсутня єдина ідеологічна база, «надія», чи вона досить розмита. Тому авторитарні режими є більш «прагматичними диктатурами» на відміну від «ідеологічних» у тоталітаризмі;

- авторитарний режим більш гнучкий і здатний до трансформації і модернізації;

- тоталітарні режими спираються на масові рухи, партії, вожді яких, як заведено, не належать до старих структур влади, а авторитарні режими завжди користуються підтримкою традиційних сил порядку – армії, бюрократичного апарату, релігії;

- тоталітарний терор загрожує всьому населенню, а авторитарний – лише супротивникам режиму як такого.

Все вищезазначене, загалом впливає і на розуміння спадковості влади в умовах авторитарного і тоталітарного політичних режимів.

Говорячи про сам термін, «спадковий авторитаризм», ми вважаємо, що з політологічної точки зору буде не зовсім коректним прив'язувати його до характеристики всієї соціально-політичної системи, оскільки тоді може виникнути хибне уявлення про те, що процедура передавання влади спадкоємцю є традиційною (як при монархіях). Однак, сучасна наука ще не володіє достатніми фактами, які б підтверджували вищезазначене.

Тому, нині мова може йти лише про розуміння спадкового авторитаризму як політичного явища. При такому розумінні, ключовою виступає категорія передавання у спадок персоніфікованої політичної влади від авторитарного правителя своєму наступнику. В цьому відношенні український науковець М. Шабанов слушно звертає увагу на персональну владу, як характерну особливість будь-якого авторитарного режиму, зазначаючи при цьому, що «харизма як джерело легітимності стосується, передусім, політичних лідерів патримоніального володіння». При цьому, як зазначає цей дослідник, «харизматичний лідер стає легітимованим» лише за умови, коли «його образ активно підтримується агітаційними та пропагандистськими методами» [18, с. 162].

Такі лідери, зазвичай приймають політичні рішення без будь-яких правових підстав.

Все це робить авторитарну владу непідконтрольною з боку суспільства. Як показує політична практика, таке правління часто супроводжується концентрацією і централізацією влади, в руках певної особистості, групи людей або декількох тісно взаємопов'язаних державних (або партійних) органів, рішення яких повинні виконуватися беззаперечно.

Таким чином, **спадковий авторитаризм – це різновид авторитарного правління, основу якого становить диктаторський, не обмежений законом**

тип влади, яка передається спадково до його нащадків, з метою її збереження в межах однієї сім'ї (клану) і яка здійснюється відповідно до «політичного заповіту» чи волі самої особи (вужької групи осіб), зазвичай шляхом імітації всенародного волевиявлення з формальним використанням чи фальсифікацією електоральних процедур.

За своєю сутністю, спадковий авторитаризм характеризується наявністю ознак, які на сучасному етапі розвитку можуть сформуватися лише в окремих архаїчних суспільствах. Зазвичай у таких суспільствах модель державно-політичних відносин опираються на історично складені традиції, а не на сучасні надбання. Окрім того, в державах із спадковим авторитаризмом процес формування національної ідентичності ще не є до кінця завершеним.

Говорячи про спадковий авторитаризм, варто зазначити, що він має певні спільні риси із спадковою монархією. Однак, на відміну від спадкової монархії, при якій влада передається в рамках однієї династії автоматично, у відповідності до порядку престолонаслідування, при спадковому авторитаризмі перехід влади здійснюється за умови формального дотримання демократичних процедур, на кшталт проведення президентських виборів і перемоги в них. При цьому, роль представницьких органів влади зводиться тут лише до рівня виконавців волі вищих органів державної влади[19, с. 80-81].

Для країн такого типу правління притаманні наступні загальні особливості:

- розуміння у масовій свідомості їхніх громадян, влади як частини сакрального;
- надзвичайний вплив на перебіг політичних і соціальних процесів національної та релігійної ідентичності;
- визнання безальтернативності політики, яку проводить правляча верхівка країни;
- усвідомлення спадковості у владі, як своєрідного гаранта стабільності держави і збереження існування правлячого режиму.

Для політичних систем країн із спадковим авторитаризмом характерними також є: нерозвиненість демократичних інститутів і плюралістичних традицій; наявність стійких усталених зв'язків «панування-підкорення»; порівняно низький соціально-економічний, політичний та матеріально-культурний рівень розвитку цих країн, що призводить до дедалі більшої поляризації їхніх суспільств та домінування популістської риторики в офіційній пропаганді.

Характеризуючи спадковий авторитаризм, як різновид авторитарного типу правління, необхідно зазначити, що він є не лише засобом збереження влади у руках одного правлячого угруповання через систему її успадкування по родинній лінії, а й певним механізмом уникнення попереднього диктатора від відповідальності за негативні наслідки політики, яку він проводив (як це ми бачимо на прикладі нинішнього Туркменістану). Також, спадковий авторитаризм є одним зі способів збереження і уникнення перерозподілу накопичених за час авторитарного правління активів (грошей та власності).

За таких умов, особливо важливим є наявність лідерського контролю (безпосереднього чи опосередкованого, одноосібного чи колегіального) за процесом передачі владних повноважень глави держави своєму наперед визначеному наступнику/спадкоємцю.

В цьому контексті зазначимо, що спадковий авторитаризм, на відміну від спадкового тоталітаризму, не виключає окремі елементи та інститути, які притаманні демократичним суспільствам, а саме вибори, плюралізм (обмежений), боротьбу політичних партій у парламенті тощо. Однак демократичні інститути існують та функціонують лише декларативно.

За такої організації, як влучно зазначали К. Фрідріх і З. Бжезінський, ані «конституції ані структура урядів не мають ніякого значення», а «життєво важливі для ліберальної демократії інституції» є в умовах авторитаризму «звичайними муляжами, порожньою формою без змісту» [16]. Відповідно, таке правління супроводжується грубим порушенням прав людини, корупцією, несправедливою системою розподілу матеріальних благ, поляризацією авторитарних суспільств, їхньою політичною нестабільністю тощо.

Практичну реалізацію спадкового авторитаризму в сучасній політичній практиці, ми бачимо на прикладі Сирії, Азербайджану і Туркменістану.

Так зокрема, в Сирії після смерті Х. Асада президентом країни в 2000 р. став Б. Асад. Сам Х. Асад, як зазначає його біограф, англійський дослідник П. Сіла, пояснював необхідність передачі влади синові після своєї смерті необхідністю збереження створеної ним «складної владної конструкції, основу якої складало складне поєднання міжобщинних, кланових та сімейних відносин, які були побудовані на міжособистісних взаємних зобов'язаннях» [20, с. 162]. Ця система призвела до значного укріплення соціально-політичних позицій алавітської общини, яка була шіїтського віросповідання і становив лише 12% населення країни, однак її представники займали лідируючі соціальні позиції. Основним гарантом існування такої конструкції була персоніфікована авторитарна влада Х. Асада, якого, як зазначає П. Сіла, називали «Королем-Левом» (в перекладі з арабської «Асад» означає Лев) та «Бісмарком Близького Сходу», що досконало оволодів політичним талантом Макіавеллі [20, с. 164]. При цьому, сам диктатор відзначався жорстокістю. Так, коли у 1982 р. суніти підняли повстання проти Хафеза у м. Хамі, він зрівняв цілі його райони з землею.

В 1994 р. Х. Асад розпочав процес підготовки свого молодшого сина Б. Асада, як свого майбутнього наступника. Офіційна версія говорить, що стати спадковим диктатором Сирії Башара змусила несподівана смерть в автомобільній катастрофі його старшого брата «крон-принца» – Баселя Асада, якого Хафез бачив своїм наступником. Після загибелі Баселя, Башар, за наказом батька, повернувся з Англії, де він навчався, до Сирії.

Починаючи з цього моменту, практично всі важливі рішення Х. Асада були присвячені вирішенню проблеми успадкування влади. Однак, процес

просування Б. Асада до вершини владної піраміди Сирії на початку виявився досить складним. Справа в тім, що проти успадкування влади виступили представники сирійського генералітету і державної безпеки. Вони вважали, що Асад-молодший, на відміну від батька є слабким політиком, який недостатньо підготовлений для того, щоб обійняти найвищу посаду. Тільки завдяки вольовим зусиллям Х. Асаду вдалося приборкати генеральську опозицію. Одночасно, в сирійському суспільстві була проведена велика компанія з формування культу особи Башара, як молодого і енергійного політика-реформатора, який глибоко розуміє проблеми Сирії і спроможний їх вирішувати. Офіційна пропаганда також робила акцент на особистих здібностях Б. Асада, як «інтелектуала з аналітичним складом розуму, високою самоорганізацією та дисципліною [21]. Також необхідно зазначити, що в тогочасних умовах сирійського авторитаризму, була відсутня будь-яка дієва опозиційна сила чи потужний лідер, який би був спроможний скласти альтернативу тогочасній правлячій владі.

Все це створило передумови безболісного переходу влади до Б. Асада. Відразу після смерті 10 червня 2000 р. президента Х. Асада, сирійський парламент змінив конституцію, знизивши мінімальний вік кандидата в президенти з 40 до 34 років, спеціально для обрання на цю посаду Б. Асада. 10 липня 2000 р. на президентських виборах, які проходили на безальтернативній основі, Б. Асад набрав 97,54% голосів [22]. 17 липня 2000 р. він офіційно вступив на посаду президента країни.

Початковий період правління Б. Асада, більшість дослідників називають періодом «Дамаської весни». В цей час Б. Асад розширив демократичні свободи, звільнив політичних в'язнів, дозволив сирійцям користуватись мобільними телефонами [23] тощо. В цей період у Дамаску почали збиратися політичні «салони», а піком співпраці влади та суспільства стало громадське об'єднання «Маніфест 99», члени якого вимагали скасування режиму надзвичайного стану, смертної кари, а також особливих судів, які розглядали справи опозиціонерів. Ці демократичні перетворення відбулись в багато чому завдяки дружині Башара – Асмї, що отримала європейську освіту та виховання [24].

Однак, через шість місяців, під тиском впливових родичів та генералітету, Б. Асад почав згортати демократичні перетворення, дедалі більше застосовуючи у своєму управлінні методи поліцейського терору і тортур. У травні 2007 р. Б. Асад на президентських виборах, які проходили на безальтернативній основі, набрав 97,79% голосів. Вибори були визнані міжнародними спостерігачами, як недемократичні.

Оцінюючи діяльність Б. Асада, більшість експертів зазначають високий рівень корумпованості його режиму. Зокрема, в період його правління, Сирія перетворилася на головного виробника та експортера важкого наркотичного засобу каптагон. Головним ринком його збуту стали країни Перської затоки.

Загальні прибутки сирійського режиму від каптагону оцінюють у 57 млрд. дол. [25]. Своєрідним символом корупції режиму Б. Асада є ультрасучасний президентський особняк в м. Дамаск, загальною вартістю 1 млрд. дол. [26].

У зовнішній політиці, Б. Асад продовжує політику свого батька, пов'язану з експортом тероризму, зокрема підтримкою діяльності ісламської терористичної організації «Хесболла» [27]. В період правління Б. Асада Сирія стала базою для підготовки бойовиків, які проникали в Ірак і нападали на військові частини США, що розміщувалися в західних і центральних провінціях. Також, в період 2010-2011 рр. в сирійських тюрмах місцевою спецслужбою «Мухабарат», вербувалися та тренувалися терористи для майбутньої ІДІЛ.

Під впливом «Арабської весни», у Сирії, починаючи з березня 2011 р. триває збройний конфлікт, який забрав, за даними ООН, життя понад 300 тис. осіб.

Безпосередньо в провину режиму Б. Асада ставиться щонайменше 49 масових убивств, знищення понад 230 тис. людей, а також застосування хімічної зброї, яку, за даними німецької неурядової організації «Global Public Policy Institute», використовували 336 разів [28]. Зокрема, війська Б. Асада застосували в м. Гуті нервово-паралітичний газ – зарин, убивши сотні людей, а в м. Дарайя, вони три дні страчували мирних жителів, убивши 700 осіб [29]. Також, за підтримки російської авіації, збройні сили Б. Асада вбили майже 23 тис. дітей. Після початку громадянської війни режим Асада за допомогою Росії влаштував міграційну кризу в регіоні, змусивши майже 6 млн. сирійців залишити свою батьківщину [30].

Однак, незважаючи на всі ці злочини, Б. Асад не лише зберіг владу, але в арабському світі відбувається поступова реабілітація його режиму. Зокрема, Сирію знову прийняли до Ліги арабських країн, з якої вона була виключена, разом з Лівією, ще восени 2011 р. Вирішальним чинником стала всестороння підтримка Б. Асада з боку Росії.

У 2014 р. на чергових президентських виборах Б. Асад переобрався на посаду президента, отримавши 92,2% голосів, у 2021 р. він вчетверте переміг із результатом 95,19% голосів [31]. Вибори були не визнані країнами демократичного світу. Представники сирійської опозиції та біженці назвали реабілітацію режиму Б. Асада прямою зрадою жертв режиму і чітким сигналом усім воєнним злочинцям.

Нині сирійський спадковий режим Б. Асада входить до країн «вісі зла», який у всьому підтримує російську агресивну політику, зокрема і щодо України.

Таким чином, існуючий в Сирії спадковий авторитарний режим Б. Асада є одним з найбільш жорстоких режимів сучасності.

Стосовно Азербайджану, то в цій країні спадковий авторитаризм був реалізований у варіанті «спадкової республіки», основу якій заклав перший президент Гейдар Алієв, який правив країною у період з 1993 по 2003 рік.

Сучасний вітчизняний дослідник М. Дорошко, зазначає, що в тогочасних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах «населення сприйняло

його (Г. Алієва – *О.Ц.*) як єдину стабільну особистість, здатну навести лад у період нестабільності» [32].

Як показали подальші події в Азербайджані, багато в чому ці сподівання виправдалися. Так, за час свого правління Г. Алієв:

- зумів відновити центральну владу в умовах фактичного воєнного і напіввоєнного стану;

- політично і стратегічно зорієнтував розвиток країни на Захід. Так, з особистої ініціативи Г. Алієва відбулося повернення азербайджанської писемності з кирилиці на латиницю, що стало своєрідним символом геополітичного вибору держави;

- розпочав реалізацію кількох великомасштабних проектів з розробки і транспортування каспійської нафти й газу (зокрема, «Контракт століття» – угоду з провідними світовими нафтовими компаніями);

- проводив виважену політику співробітництва в рамках СНД при активній розбудові відносин з Туреччиною та країнами Заходу;

- розпочав процес відновлення територіальної цілісності Азербайджану.

Загалом, в період правління Г. Алієва, як слушно зауважує А. Кудряченко, «масштабні інфраструктурні перетворення та багатовекторна зовнішня політика сприяли зростанню міжнародного авторитету Азербайджану. Країну почали сприймати як базовий елемент регіональних інтеграційних процесів і надійний плацдарм для реалізації довгострокових транснаціональних проектів» [33, с. 415].

Нині більшість сучасних дослідників погоджуються із твердженням про те, що Г. Алієв є найвидатнішим державним діячем Азербайджану ХХ – початку ХХІ ст., який окреслив провідні стратегічні вектори його суспільно-політичного та економічного розвитку. У самому Азербайджані Г. Алієва називали «Майстром Влади». Тому після його смерті у 2003 р. вважалося цілком логічним, зважаючи на специфіку політичної системи Азербайджану, обрання новим президентом його сина Ільгана Алієва, що засвідчило про перетворення країни у «спадкову республіку», яку «благословив» ще за життя сам Г. Алієв.

16 жовтня 2003 р. ЦВК республіки офіційно оголосила результати виборів: І. Алієв отримав переважну більшість голосів – 76,84%, тоді як його найближчий суперник І. Гамбар – лише 13,97% [34].

До процесу успадкування влади в Азербайджані досить лояльно поставилися і країни Заходу, оскільки їхній економічний інтерес взяв гору над принципами демократії та свободи волевиявлення в цій країні. Так, президент Фонду Джеймстауна Г. Ховард, який спеціалізується по країнам Кавказу та Центральної Азії, зазначав з цього приводу, що саме наявність в Азербайджані величезних запасів нафти «спонукає Вашингтон ігнорувати деякі моменти внутріполітичного життя цієї країни» [35, с. 65].

Азербайджанська особливість спадкового авторитаризму полягає в тому, що він є не чим іншим як результатом політичної волі Г. Алієва навіть через

десятиріччя по його відході з життя. Таке владне наступництво також уособлює незмінність наперед визначеного курсу розвитку азербайджанської держави і суспільства.

Новообраний президент у своїй політиці, більше уваги приділяв розвитку економічної сфери і певній лібералізації ринку, в усьому ж іншому продовжує курс свого батька. Зокрема він зберігає акцент на розвитку енергетичного сектору Азербайджану, як основі його подальшого економічного розвитку. Нині, прибуток від цього сектору, становить майже 60% всього ВВП країни. Протягом останніх років, щорічний видобуток нафти сягає 7,5-8,0 млн тон, а його коливання зумовлене специфікою світового ринку та підписанням меморандуму Організації країн – експортерів нафти (ОПЕК) про регулювання нафтовидобутку [33, с. 417]. Основним оператором на ринку нафти в Азербайджані є державна компанія SOCAR.

Завдяки економічному зростанню Азербайджану навіть за доволі високого рівня корупції (за даними Transparency International 2023 року, Азербайджан за рівнем успішності у боротьбі з корупцією перебуває на 154 місці, між Ліваном і Гватемалою [37]) вдається здійснювати досить успішну соціальну політику.

У своїй зовнішній політиці І. Алієв також є спадкоємцем і продовжувачем системного і стратегічно вивіреного зовнішньополітичного курсу, який характеризується прагматизмом і збалансованістю. А у відносинах із своїми партнерами «держава активно використовує специфіку свого геополітичного становища й історичного розвитку» [33, с. 418]. Загалом, зовнішню політику Азербайджану також можна охарактеризувати як багатовекторну, що приносить не лише додаткові економічні дивіденди цій країні, але й формує її позитивний зовнішньополітичний імідж.

Особливо необхідно відзначити політику І. Алієва щодо вирішення проблеми Нагірного Карабаху та Нахічевані. Нині переважна більшість країн світу підтримують зусилля Азербайджану у відновленні його територіальної цілісності. Своєю перемогою над Вірменією за Нагорний Карабах у 2020 та 2023 рр. країна, значною мірою зобов'язана саме такій зовнішній підтримці.

Стосовно азербайджано-українських відносин, то від самого початку збройної агресії РФ щодо України, Азербайджан надав нашій державі гуманітарну допомогу на суму більш як 5,6 млн. дол. [33, с. 419]. Окрім того, Баку оперативно передав нашій країні нафту та нафтопродукти, нестача яких гостро відчувалися в перші дні війни. Також Азербайджан забезпечив безкоштовним паливом автомобілі швидкої допомоги та Державної служби України з надзвичайних ситуацій, а згодом Президент Азербайджану пообіцяв постачати паливо для посівної під час воєнного стану в нашій країні. Однак, все це не заважає Азербайджану і надалі підтримувати тісні дипломатичні та економічні відносини з Росією.

Характеризуючи спадковий авторитаризм в Азербайджані, необхідно також зазначити, що родина Алієвих неодноразово звинувачувалася в масштабній

корупції. Так, в резолюції Європейського парламенту від 10 вересня 2015 р. міститься заклик до ЄС провести ретельне розслідування звинувачень у корупції І. Алієва і членів його родини [37]. Так, згідно з результатами спільного журналістського розслідування OCRP і Радіо Азалдиг, Алієви контролюють будівельну компанію «Azenco», яка фінансується з державного бюджету та отримує багатомільйонні контракти, зокрема на будівництво концертного залу «Cristal Hall», де в 2012 р. проводився конкурс Євробачення, будівництво «площі державного прапора» тощо [38].

Окрім того, журналісти азербайджанської редакції радіо Свобода та радіо Вільна Європа (РС/РСЕ), посилаючись на матеріали The Washington Post, зазначали, що у 2011 р., 14-літній син І. Алієва – Гейдар, став володарем 9 розкішних особняків у Дубаї, загальною вартістю – 44 млн. дол. Доньки президента Азербайджану Лейла і Арзу, також володіють нерухомістю в Дубаї, яка зареєстрована на їхнє ім'я. Сукупна вартість нерухомості родини Алієвих становить загалом 75 млн. дол. Також доньки Алієва контролюють азербайджанську компанію сотового зв'язку «Azerfon» [38].

У 2008 р. на чергових президентських виборах І. Алієв набрав 88,73% голосів. Серед його політичних конкурентів друге місце зайняв Ігба Агазаде з результатом 2,86% голосів.

Починаючи з 2009 р., І. Алієв здійснює суттєві кроки, щодо законодавчого закріплення та інституційного оформлення спадкового авторитаризму в країні. Так, у березні 2009 р. в Азербайджані відбувся референдум, яким схвалено поправки до Конституції. У відповідності до цих поправок, одна й та сама особа може бути обрано президентом країни більше двох разів. Таким чином, І. Алієв, за прикладом своїх колег у Білорусі й країнах Центральної Азії, забезпечив собі пожиттєве президентство.

Опозиція звинуватила І. Алієва в тому, що він перетворив Азербайджан на монархію. Європейська комісія оцінила референдум як «серйозний крок назад» у розвитку демократії. Однак, ніхто на Заході не заявив, що це має стати підставою для згортання спільних енергетичних проектів з участю Баку [34].

На президентських виборах 2013 р. І. Алієв знову переміг з результатом 84,54%. Його основний суперник Джаміль Гасанлі, який був висунутий як єдиний кандидат від Національної ради демократичних сил, набрав лише 5,53% голосів.

У вересні 2016 р. у Азербайджані пройшов конституційний референдум, за підсумками якого президентський термін було збільшено з 5 до 7 років. В 2017 р. І. Алієв своїм указом запроваджує нову посаду першого віце-президента, яку обійняла його дружина Мехрібан Алієва. Із запровадженням цієї посади в Азербайджані було створено інституційний механізм успадкування влади. Так, у випадку, якщо І. Алієв виявиться неспроможним виконувати обов'язки президента країни, влада повинна перейти до його дружини, як першого віце-президента, а не до прем'єра-міністра, як було

раніше. Згодом, від неї посада президента країни, повинна перейти до їхнього молодшого сина – Гейдара [39].

В лютому 2024 р. в Азербайджані відбулися позачергові президентські вибори, на яких перемогу здобув діючий президент, за якого проголосували 84,6% виборців. За даними західних спостерігачів, вибори проходили без відчутної участі незалежних ЗМІ та за відсутності опозиції, яка вибори бойкотувала, назвавши їх «фарсом». Так, лідер азербайджанської опозиційної партії «Народний фронт» А. Керімлі, заявив що «неможливо проводити вибори за нинішніх умов: коли в країні за кілька місяців кількість політв'язнів збільшилася вдвічі, останні п'ять років повністю відсутня свобода зборів, знищуються залишки медіа, до опозиції ставляться чи не як до ворогів, у в'язницях тортури перетворилися на звичайну справу, виборчі комісії перебувають під контролем влади, а голоси нормально не підраховуються» [40].

Про виявлені грубі порушення прав виборців діючою владою, також заявляють міжнародні наглядачі від ОБСЄ та Гельсінської комісії США, які назвали ці вибори «дуже далекими від міжнародно визнаних стандартів» [40].

Однак, незважаючи на ці порушення, міжнародними експертами визнається те, що більшість азербайджанців хочуть бачити саме І. Алієва на посаді голови держави. Оскільки, як зазначає П. Гладієвський, «саме він і очолюваний ним правлячий режим, дає більшості населенню країни гарантію хай не надто стрімкого, але впевненого зростання добробуту» [34].

Стосовно туркменського варіанту реалізації спадкового авторитаризму, то його особливістю є та, що в політичній системі Туркменістану найбільше збереглося успадкованих з радянських часів ознак тоталітаризму. До таких ознак ми відносимо: жорстке підпорядкування всіх основних сфер діяльності туркменського суспільства, особливо економіки, тотальному контролю з боку держави; сакралізація культу особи правителя; відсутність в країні будь-якої опозиції та ЗМІ, що надавали б суспільству альтернативну інформацію; трансформація проголошеної Туркменістаном в 1995 р. політики позитивного нейтралітету у політику ізоляціонізму [41].

Після отримання незалежності в 1991 р. для Туркменістану, як і для більшості пострадянських країн Центральної Азії характерною ознакою стало повернення до давніх історично усталених традицій і звичаїв, зокрема патріархально-родових відносин, клановості, культивуванні патерналістського типу політичної свідомості громадян, а також формування культу особи лідера держави. Цьому сприяло і те, що туркменське суспільство виявилось неготовим до сприйняття західних ліберально-демократичних ідей. Все це в кінцевому результаті призвело до того, що в політичній системі Туркменістану виник відповідний інституційно-правовий вакуум. Він був заповнений неформальними відносинами й інститутами, а діюча системи особистих зв'язків перетворилася в суттєвий компонент традиціоналізму та архаїчності соціуму.

За таких умов, основну роль у процесі формування та еволюції політичної системи Туркменістану відіграє сама особа лідера держави, яка перетворюється в основний консолідуючий чинник політичної системи. За часи правління першого президента країни С. Ніязова (1991-2006 рр.) основні владні повноваження опинилися в руках ахальських текінців. Його наступник Г. Бердимухамедов розпочав вибудовувати власну владну вертикаль, яка базувалася на його одноосібній владі. Загалом, державне правління нового очільника держави Г. Бердимухамедова, так само як і його попередника, характеризується закритістю і сімейно-клановим характером правлячої верхівки. Воно функціонує в рамках суворої ієрархії, де пріоритетними є особиста відданість президенту та спільність походження.

Сам же Туркменістан перетворився у найбільш ізольовану і відсталу, в порівнянні з іншими державами Центральної Азії країну із значною кількістю невіршених соціально-економічних проблем.

Основні причини транзиту влади в Туркменістані більшість експертів вбачають перш за все у неспроможності Бердимухамедова-старшого вирішувати складні соціально-економічні проблеми країни. До таких проблем відносяться: наслідки пандемії; перебої з постачанням товарів першої необхідності; дедалі більше зростаюче безробіття, яке за даним міжнародних організацій у 2021 р. сягнуло 60%; інфляція, яка щорічно зростала на 14% [42], що призвело до значного зростання цін на основні товари. В країні також не вистачало хліба.

Все це призводило до зростання соціальної напруженості, мешканці Туркменістану постійно виходили на протести, навіть незважаючи на їх жорстоке придушення з боку правлячого режиму.

За таких умов Г. Бердимухамедов заявив про свою відставку з метою «відкрити дорогу молодим керманічам». У своєму зверненні до туркменського народу він оголосив про проведення дострокових президентських виборів, а також ім'я свого правонаступника у особі сина – Сирдара [43]. В результаті проведених у Туркменістані 12 березня 2022 р. дострокових президентських виборів, перемогу отримав С. Бердимухамедов, набравши майже 73% голосів. Під час цих виборів, міжнародні наглядачі зафіксували масові факти фальсифікації і порушення виборчих прав громадян Туркменістану.

Основною особливістю туркменського спадкового авторитаризму є та, що в країні була сформована двовладна система державного управління, оскільки попередній правитель Г. Бердимухамедов після обрання нового президента і надалі залишався в політиці, обіймаючи посаду голови верхньої палати туркменського парламенту (Халк Маслахати), яка була створена його власним вольовим рішенням в 2021 р. [44].

Характеризуючи процес успадкування влади в Туркменістані, сучасна дослідниця Г. Ібрагімова зазначає, що йдучи з посади президента, Бердимухамедов-старший розраховував нав'язати сину рутинну повсякденну

працю, пов'язану з вирішенням внутрішніх проблем країни, залишивши за собою питання зовнішньої політики, зокрема обговорювати найбільш ключові питання з головними партнерами в Москві, Пекіні та інших столицях. Експерти також звертають увагу на те, що значний вплив на рішення Г. Бердимухамедова передати владу сину, мали січніві 2022 р. виступи в Казахстані проти Н. Назарбаєва та створеного ним авторитарного режиму [45].

Нинішній спадковий авторитаризм в Туркменістані характеризується напруженою боротьбою між батьком та сином за владні повноваження. Зокрема С. Бердимухамедов, намагається одноосібно вирішувати всі міжнародні питання. Окрім того, з метою покращання свого авторитету, Бердимухамедов-молодший, розпочав боротьбу із своїми найближчими родичами, звинувачуючи їх у корупції. Так, на початку 2022 р. був заарештований наблизений до племінників Бердимухамедова-старшого Х. та Ш. Реджепових підприємець М. Байрамов. В розслідуваннях OCCRP, Turkmen.News и Gundogar говориться, що обидва племінники контролюють, поряд з цілими галузями промисловості країни, ще й місцеві кримінальні угруповання [46].

Навесні 2022 р. за наказом С. Бердимухамедова з посади голови Національного товариства Червоного напівмісяця Туркменістану була звільнена його рідна тітка Г. Довлетова. Як показало подальше розслідування, Г. Довлетова здійснювала чисельні махінації, зокрема продавала гуманітарну допомогу через мережу своїх магазинів, незаконно стягувала з працівників бюджетної сфери внески на потреби очолюваної нею організації, займалася торгівлею наркотичних засобів тощо.

Також, новий президент взявся і за зачистку силових структур, призначаючи на чолі їх, відданих йому людей. Зокрема міністерство внутрішніх справ очолив М. Хидиров [47], а новим генеральним прокурором став С. Мьялигулиев, який заступив на цій посаді давнього приятеля Г. Бердимухамедова – Б. Атдиева [48].

Таким чином, нині, спадковий авторитаризм в Туркменістані характеризується внутрішньоклановою боротьбою, в яку втягнуті всі найближча родичі Бердимухамедових.

Поряд з вищезазначеними країнами, де спадковий авторитаризм був реалізований в політичній практиці, серед авторитарних режимів країн пострадянського простору є держави, в яких, як на наш погляд, присутня тенденція до успадкування влади. Так, старша донька президента Казахстану Н. Назарбаєва (1990-2019 рр.) – Дарига Назарбаєва, довгий період часу обіймала посаду віце-прем'єра країни, і її кандидатуру розглядали як наступницю її батька на посаді президента країни. На заваді цьому, за даними ЗМІ, стали корупційно-офшорні скандали, які були безпосередньо пов'язані з ім'ям Дариги [49].

В Узбекистані, старша донька першого президента країни І. Карімова (1991-2016 рр.) – Гульнара Карімова, брала активну участь у політичному житті

країни і її вважали можливою наступницею на посаді президента. Однак, після смерті батька в 2016 р. Г. Карімову звинуватили в корупції і спробі захоплення влади. В 2017 р. її засудили до 10 років позбавлення волі, які потім замінили обмеженням волі до 5 років [50].

В Таджикистані, діти беззмінного президента країни Е. Рахмона, який править країною з 1994 р., також розглядаються як кандидати на успадкування влади. Зокрема, старша донька Озода Рахмон, нині очолює апарат президента. Син президента Рустам Емомалі, який спочатку був мером м. Душанбе, в 2020 р. був одностайно обраний спікером верхньої палати парламенту Таджикистану (Маджлісі мілі). Тепер, у відповідності до конституції Таджикистану, у випадку відставки, смерті чи недієздатності діючого президента, повноваження переходять до спікера верхньої палати парламенту. Більшість експертів вважають, що призначення Р. Рахмона спікером, стало черговим етапом інституційної підготовки успадкування влади в Таджикистані [51].

Тенденція формування спадкового авторитаризму також прослідковується і в нинішній Білорусії. Зокрема, нині, з ініціативи президента країни О. Лукашенка, формується інституційний механізм збереження та передачі влади, через створення Всебілоруських народних зборів, які, повинні стати органом, що перебуватиме над президентом і матиме право оголошувати йому імпічмент. Цей новий державний орган повинен забезпечити, контроль з боку О. Лукашенка над політикою свого спадкоємця на посаді президента країни [52]. Стосовно особи спадкоємця, то у своїх інтерв'ю О. Лукашенко неодноразово називає ім'я свого молодшого сина – Миколи Лукашенка [53].

Висновки. Таким чином, спадковий авторитаризм нині є новим явищем в політичних системах країн з авторитарною формою правління. Це явище виходить з самої природи авторитарних політичних режимів і є результатом їхньої подальшої трансформації. Розкриваючи сутність спадкового авторитаризму, ми виходимо з розуміння його як персоніфікованої політичної влади, яка передається від авторитарного правителя своєму наступнику. Основними чинниками, які сприяють виникненню спадкового авторитаризму є: низький рівень правової та політичної культури суспільства, відсутність стійких державотворчих та націотворчих традицій, значна фрагментація суспільств за релігійною, етнічною та клановою ознаками, домінування в системі цінностей патерналістських або монархічних уподобань.

Автор статті дійшов висновку, що спадковий авторитаризм, не є еволюційною формою розвитку держави, оскільки він не забезпечує якісну спадкоємність влади. Спадковий авторитаризм, як показує нам аналіз опрацьованого фактологічного матеріалу, не здатний запропонувати громадянам країн нові тренди та трансформації суспільного життя в силу неможливості однією особою змінювати власний світогляд, підлаштовуючись під соціальні запити, міжнародно-правові та політичні зміни.

Однак, при цьому, спадковий авторитаризм ми не можемо й вважати спонтанним етапом розвитку держави, оскільки він є логічним наслідком суспільно-політичних процесів, які відбуваються в країні, коли політична система потребує змін, однак ці зміни відбуваються під впливом політичної еліти, а не суспільства.

В умовах сучасних політичних систем, спадковий авторитаризм був реалізований в Сирії, Азербайджані, Туркменістані. Так зокрема, виникнення спадкового авторитаризму у Сирії пояснюється необхідністю збереження в цій країні складної владної конструкції, що поєднувала в собі міжобщинні, кланові та сімейні відносин на основі міжособистісних взаємних зобов'язаннях. Окрім того, саме спадковий авторитаризм гарантує збереження в Сирії влади в руках шйітського клану алавітів.

В умовах Азербайджану спадковий авторитаризм існує, у формі «спадкової республіки», основу якій заклав перший президент країни Г. Алієв. Щодо спадкового авторитаризму в Туркменістані, то його особливістю є та, що в країні була сформована двовладна система державного управління. Нині, в Туркменістані відбувається жорстока боротьба між чинним президентом країни С. Бердимухамедовим та його батьком Г. Бердимухамедовим за владні повноваження, в яку були втягнуті всі найближчі члени їхньої родини.

Окрім вищезазначених країн, тенденція спадкового авторитаризму також прослідковується у політичній практиці цілої низки країн пострадянського простору, зокрема в Казахстані, Узбекистані, Таджикистані, Білорусі.

З історичної точки зору усі ці країни об'єднує тривала відсутність централізованої національної державності або й взагалі незалежної державності. Туркменська, азербайджанська, таджицька, казахська, білоруська незалежні централізовані держави фактично виникли лише з розпадом СРСР у 1991 р., сирійська після Другої Світової війни.

Узбеки мали у XVI-XX ст. свою незалежну державність, але не централізовану (Хівинське ханство, Кокандське ханство та Бухарський емірат). Казахи мали у XV-XIX ст. Казахське ханство, яке з початку XVII ст. фактично перестало бути єдиною державою поділившись на Старший, Середній та Молодший жузи. Азербайджанці мали у IX-XIX ст. цілу низку своїх ханств, а централізовану державу лише короткий час у 1918-1920 рр. Арабське населення Сирії проголосило свою незалежну державність у 1920 р., потім у 1941 р., однак лише з 1946 р. вона реально стала незалежною державою, яка після того, принаймні до 1961 р. перебувала під впливом панарабістських настроїв. Фактично сирійська національна самосвідомість почала складатись після Другої світової війни. Таджики вважають своєю першою державою Імперію Саманідів X ст., але від того часу у таджицького народу не збереглось державно-політичної культури та традиції. Те саме стосується і білорусів, які мали у далеких X-XIV ст. Полоцьке та Турово-Пінське князівства.

Зважаючи на те, що спадковий авторитаризм є новим поняттям в сучасній науці, існує потреба у його подальшому вивченні і осмисленні. Основні напрямки цього вивчення нами вбачаються:

- у поглибленому вивченні основних політичних та соціально-економічних чинників, які призводять до появи спадкового авторитаризму;
- з'ясуванні історико-культурних і цивілізаційних умов, в яких виникає спадковий авторитаризм;
- дослідженні особливостей спадкового авторитаризму у порівнянні із спадковим тоталітаризмом;
- визначенні ступеня й впливу спадкового авторитаризму на розвиток суспільств, зокрема формування їхніх національних ідентичностей тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. Freedom in the World 2022. Freedom House's annual report on political rights and civil liberties. URL: http://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2022#.U7VUcJR_sqN
2. Литвин В. Політичні режими сучасності: інституційні та процесуальні виміри сучасності: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2014. 632 с.
3. Рябчук М. Специфічна сила «слабкої держави» інституалізація авторитаризму у пострадянській Україні. *Наукові записки ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса*. 2013. Вип. 4(66). С. 105-126.
4. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції». *Політичний менеджмент*. 2006. № 5. С. 18-32.
5. Михальченко М. Політична система в Україні: що ми модернізуємо? *Віче*. № 1. 2011. URL: <http://www.viche.info/journal/2358/>
6. Рудич Ф. Політичний режим і народовладдя: спроба політологічного аналізу. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 3-16.
7. Лященко Т. Політичні режими країн Центральної Азії: нестійка рівновага. *Наукові записки ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса*. 2011. № 4. С. 263-273.
8. Лінц Х.Дж. Небезпеки президентства. *Глобальне відродження демократії* / За ред. Л. Даймонда, М. Платнера. Львів: Ахілл, 2004. С. 178-206.
9. Albertus M., Menaldo V., Simpser A. The Political Economy of Autocratic Constitutions, Constitutions in Authoritarian Regimes. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. pp. 53-82. URL: doi: <http://doi.org/10.1017/cbo9781107252523.006>.
10. Ezrow N., Frantz E. Dictators and Dictatorships: Understanding Authoritarian Regimes and Their Leaders. *Continuum*. 2011. No. 214. URL: doi: <http://doi.org/10.5040/9781501300455>.
11. Gandhi J., Noble B., Svoboda M. Legislatures and Legislative Politics Without Democracy. *Comparative Political Studies*. 2020. Vol. 53(9). P. 1359-1379. URL: doi: <http://doi.org/10.1177/0010414020919930>.
12. Арндт Х. Джерела тоталітаризму: Спів. вид. проект телеканалу "1+1" та вид-ва «Дух і літера». К.: Дух і літера, 2002. 575 с.
13. Григор'єв Ю. Концепція тоталітаризма: уроки багаторічних дискусій на Заході. *Історія СРСР*. 1990. № 6. С. 175.
14. Корнаї Я. Соціалістическая система. Политическая экономия коммунизма. М.: Вопросы экономики, 2000. 671 с.
15. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М.: Текст, 1993. 312 с.
16. Friedrich C.J., Zsigmond, Z.K. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. N.Y.: Harvard University Press, 1965. 455 p.

17. Хорос В. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Хорос, Т. Ворожейкина, И. Зевелев и др. М.: Институт мировой экономики и международных отношений (Российская академия наук), 1996. С. 92–108.
18. Шабанов М. Патримоніальний політичний режим та його відтворення: системні риси та специфіка. *Вісник Львівського університету*. 2017. № 13. С. 159–165.
19. Романюк О. Моделі державного правління: світовий досвід та реалії посткомуністичних суспільств. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4. С. 75–87.
20. Ахмедов А. Башар Асад: политический портрет. *Россия и мусульманский мир*. 2004. № 12. С. 160–175.
21. Костюченко Е. Сирийский доклад. Недержание власти. URL: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2012/02/10/48193-siriysNiy-doNlad-nederzhanie-vlasti>.
22. Сирію охоплюють масові протести. Чи загрожує Башару Асаду «Арабська осінь»? URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cpdmlglv2j1o>
23. Никулина Я., Сейфиева Е. Причины и перспективы развития конфликта в Сирии. *Дискурс-Пи*. 2016. № 1. С. 55–64.
24. Максимов А. Секрет Асми Асад: як починалася історія дружини диктатора та гламурної леді. URL: https://24tv.ua/asma-asad-yak-pochinalasya-istoriya-druzhini-terminovini_n1586902
25. A little-known drug brought billions to Syria's coffers. Now it's a bargaining chip. URL: <https://edition.cnn.com/2023/04/10/middleeast/syria-drugs-bargaining-chip-mime-intl/index.html>
26. US imposes sanctions on son of Syria's president Bashar al-Assad. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/jul/29/us-imposes-sanctions-on-son-of-syrias-president-bashar-al-assad>.
27. Демченко О. Повернення кривавого Асада. URL: https://lb.ua/world/2023/05/24/556857_governennya_krivavogo_asada.html
28. More Than 300 Chemical Attacks Launched During Syrian Civil War, Study Says. URL: <https://www.npr.org/2019/02/17/695545252/more-than-300-chemical-attacks-launched-during-syrian-civil-war-study-says>
29. Ten years on, first full report records Syrian regime's massacre at Daraya. URL: <https://www.theguardian.com/global-development/2022/aug/25/ten-years-on-first-full-report-records-syrian-regimes-massacre-at-daraya-assad#:~:text=At%20least%20700%20people%20were,Terrified%20people%>
30. По возвращении в Сирию бывшие беженцы подвергаются пыткам и изнасилованиям. Некоторые исчезают без следа. Доклад Amnesty International. URL: <https://eurasia.amnesty.org/2021/09/07/po-vozvra-shheniyu-v-siryu-siryia-byvshie-bezhency-podvergayutsya-pytkam-i-iznasilovaniyam-nekotorye-ischezayut-bez-sleda-doklad-amnesty-international>
31. Давигора О. Диктатор на четвертый термін: Асад переміг на президентських виборах у Сирії. URL: <https://www.unian.ua/world/diktator-na-chetvertiy-asad-peremig-na-prezidentskih-viborah-u-siriji-novini-svitu-11435233.html>
32. Дорошко М. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД: навч. посіб. / М.С. Дорошко, Н.В. Шпакова; Міністерство освіти і науки України, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: Центр учбової літератури. 2011. 204 с.
33. Кудряченко А. Прагматизм і збалансованість-основні складники пострадянського Азайбарджану. URL: <http://ud.gdip.com.ua/prahmatyzm-i-zbalansovanist-osnovni-skladnyky-postradianskoho-rozvytku-azerbajdzhanu.html>
34. Гладієвський П. П'ять років правління клану Алієвих. URL: <https://zbruc.eu/node/14223>
35. Маркедонов С. Азербайджан без друзей и врагов. *Россия в глобальной политике*. 2007. № 4, июль-август. С. 63–71.

36. Індекс сприйняття корупції в 2023 році. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2023/>
37. European Parliament resolution of 10 September 2015 on Azerbaijan (2015/2840(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0316_EN.pdf?redirect
38. Aliyev's Azerbaijani Empire Grows, As Daughter Joins The Game. URL: https://www.rferl.org/a/Aliyevs_Azerbaijani_Empire_Grows_As_Daughter_Joins_The_Game/2127137.html/
39. Вице-президентом Азербайджана стала жена президента. Кто она такая? URL: <https://meduza.io/feature/2017/02/21/vitse-prezidentom-azerbaydzhana-stala-zhena-prezidenta-kto-ona-takaya>.
40. Əli Kərimli: «Seçki ilə bağlı geriye dönüş yoxdur». URL: <https://www.meydan.tv/az/article/eli-kerimli-secki-ile-bagli-geriye-donus-yoxdur>
41. Цапко О. Тоталітарний характер політичної системи туркменістану: історико-політичний аспект. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. №4(20). С. 76-92.
42. «Сын всегда будет подчиняться воле отца». Политолог – о выдвижении Сердара Бердымухамедова на пост президента Туркменистана. URL: <https://www.currenttime.tv/a/turkmenistan-asia-berdymuhamedov/31703506.html>
43. Я устал, я Аркадаг. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2022/02/12/ia-ustal-ia-arkadag>
44. От отца к сыну и от сына к отцу. Почему туркменский транзит пошел в обратную сторону. URL: <https://carnegieendowment.org/politika/89556>
45. Перед заседанием Халк Маслахаты в Туркменабате прячут бездомных и проверяют расположение портретов президента в ресторанах. URL: <https://www.hronikatm.com/2022/02/hiding-homeless-checking-portraits>
46. Нумерологический транзит. Что означает передача власти в Туркменистане. URL: <https://carnegiemoscow.org/commentary/86449>
47. Президент Туркменистана сменил главу МВД. URL: <https://turkmen.news/turkmenistan-glava-mvd>
48. Битва жабы с гадюкой. Новый генпрокурор Туркменистана вычищает кадры своего предшественника. URL: <https://turkmen.news/bitva-zhaby-s-gadyukoy-novyuy-genprokuror-turkmenistana-vychishayet-kadry-svoego-predshestvennika>
49. Имя Дариги Назарбаевой всплыло в «панамском архиве». URL: <http://rus.azattyq.org/a/dariga-nazarbayeva-kazakhstan-ofshory-panamagate/27726159.html>
50. Гульнару Каримову перевели в колонию. Она «злостно нарушала» режим. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-47465590>
51. «Образец nepoтизма». Сын президента Таджикистана избран спикером сената. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-52336816>
52. Лукашенко може піти з посади президента Білорусі і готує собі нове місце – військовий аналітик. URL: <https://tsn.ua/svit/lukashenko-mozhe-piti-z-posadi-prezidenta-bilorusi-i-gotuye-sobi-nove-misce-viyskoviy-analitik-2487250.html>
53. Білоруський диктатор: кому Лукашенко планував передати владу і що відомо про його сина Миколу. URL: <https://tsn.ua/svit/biloruskiy-diktator-komu-lukashenko-planuvav-peredati-vladu-i-scho-vidomo-pro-yogo-sina-mikolu-1608979.html>

References

1. Freedom in the World 2022. *Freedom House's annual report on political rights and civil liberties*. [Online]. Available from: http://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2022#.U7VUcJR_sqN [In English].
2. Lytvyn, V. (2014). *Politychni rezhymy suchasnosti: instytutsiyni ta protsesual'ni vymiry suchasnosti: navch. posibnyk*. L'viv: LNU imeni Ivana Franka. [In Ukrainian].

3. Ryabchuk, M. (2013). Spetsyfichna syla “slabkoyi derzhavy” instytualizatsiya avtorytaryzmu u postradyans'kiy Ukraini. *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa*, 4(66), pp. 105-126. [In Ukrainian].
4. Matsiyevs'kyy, Y. (2006). Mizh avtorytaryzmom i demokratiyeyu: politychnyy rezhym pislya «pomaranchevoyi revolyutsiyi. *Politychnyy menedzhment*, 5, pp. 18-32. [In Ukrainian].
5. Mykhal'chenko, M. (2011). Politychna systema v Ukraini: shcho my modernizuyemo? *Viche*, 1. URL: <http://www.viche.info/journal/2358/> [In Ukrainian].
6. Rudych, F. (2010). Politychnyy rezhym i narodovladya: sprobа politolohichnoho analizu. *Politychnyy menedzhment*, 2, pp. 3-16. [In Ukrainian].
7. Lyashchenko, T. (2011). Politychni rezhymy krayin Tsentral'noyi Aziyi : nestiyka rivnovaha. *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa*, 4, pp. 263-273. [In Ukrainian].
8. Lints, Kh. Dzh. (2004). Nebezpeky prezident-stva. *Hlobal'ne vidrodzhennya demokratiyi / L. Daymonda, M. Plattnera* (eds). L'viv: Akhill, pp. 178-206. [In Ukrainian].
9. Albertus, M., Menaldo, V., Simpser, A. (2014). The Political Economy of Autocratic Constitutions, Constitutions in Authoritarian Regimes. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 53-82. [Online]. Available from: <http://doi.org/10.1017/cbo9781107252523.006> [In English].
10. Ezrow, N., Frantz, E. (2011). Dictators and Dictatorships: Understanding Authoritarian Regimes and Their Leaders. *Continuum*, 214. [Online]. Available from: <http://doi.org/10.5040/9781501300455> [In English].
11. Gandhi, J., Noble, B., Svulik, M. (2020). Legislatures and Legislative Politics Without Democracy. *Comparative Political Studies*, 53 (9), pp. 1359–1379. [Online]. Available from: <http://doi.org/10.1177/0010414020919930> [In English].
12. Arendt, Kh. (2002). *Dzherela totalitarizmu: Spil. vid. proyekt telekanalu "1+1" ta vid-va "Dukh i litera"*. Kyiv: Dukh i litera. [In Ukrainian].
13. Igritskiy, Yu. (1990). Kontseptsiya totalitarizma: uroki mnogoletnikh diskussiy na Zapade. *Istoriya SSSR*, 6, pp. 175. [In Russian].
14. Kornai, Ya. (2000). *Sotsialisticheskaya sistema. Politicheskaya ekonomiya kommunizma*. Moskva: Voprosy ekonomiki. [In Russian].
15. Aron, R. (1993). *Demokratiya i totalitarizm*. Moskva: Tekst. [In Russian].
16. Friedrich, C.J., Bzeinski, Z.K. (1965). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. N.Y.: Harvard University Press. [In English].
17. Khoros, V., Vorozheykyina, T., Zevelev, Y. (1996). *Avtorytaryzm y demokratiya v razvyvayushchykh stranaakh*. Moskva: Instytut myrovoy ékonomyky y mezhdunarodnykh otnoshenyy (Rossyyskaya akademya nauk). [In Russian].
18. Shabanov, M. (2017). Patrymonial'nyy politychnyy rezhym ta yoho vidtvorennya: systemni rysy ta spetsyfika. *Visnyk L'vivs'koho universytetu*, 13, pp. 159–165. [In Ukrainian].
19. Romanyuk, O. (2008). Modeli derzhavnoho pravlinnya: svitovyy dosvid ta realiyi postkomunistychnykh suspil'stv. *Politychnyy menedzhment*, 4, pp.75-87. [In Ukrainian].
20. Akhmedov, A. (2004). Bashar Asad: polytycheskyy portret. *Rossyya y musul'mansky myr*, 12, pp. 160-175. [In Russian].
21. Kostyuchenko, E. (2012). Syryyskyy doklad. Nederzhanye vlasty. [Online]. Available from: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2012/02/10/48193-siryyskiy-donlad-nederzhanie-vlasti> [In Russian].
22. Syriyu okhopleyuyut' masovi protesty. Chy zahrozhuje Basharu Asadu “Arabs'ka osin”? [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cpdmlglv2j1o> [In Ukrainian].
23. Nykulyna, YA., Seyfyeva, E. (2016). Prychyny y perspektyvy rozvytyya konfliktu v Syryi. *Dyskurs-Py*, 1. pp. 55-64. [In Russian].
24. Maksymov, A. (2020). Sekret Asmy Asad: yak pochynalasya istoriya druzhyny dyktatora ta hlamurnoyi ledi. [Online]. Available from: https://24tv.ua/asma-asad-yak-pochynalasya-istoriya-druzhini-terminovi-novini_n1586902 [In Ukrainian].

25. A little-known drug brought billions to Syria's coffers. Now it's a bargaining chip. [Online]. Available from: <https://edition.cnn.com/2023/04/10/middleeast/syria-drugs-bargaining-chip-mime-intl/index.html> [In English].
26. US imposes sanctions on son of Syria's president Bashar al-Assad. [Online]. Available from: <https://www.theguardian.com/world/2020/jul/29/us-imposes-sanctions-on-son-of-syrias-president-bashar-al-assad> [In English].
27. Demchenko, O. (2023). Povernennya krivavogo Asada. [Online]. Available from: https://lb.ua/world/2023/05/24/556857_povernennya_krivavogo_asada.html [In Ukrainian].
28. More Than 300 Chemical Attacks Launched During Syrian Civil War, Study Says. [Online]. Available from: <https://www.npr.org/2019/02/17/695545252/more-than-300-chemical-attacks-launched-during-syrian-civil-war-study-says> [In English].
29. Ten years on, first full report records Syrian regime's massacre at Daraya. [Online]. Available from: <https://www.theguardian.com/global-development/2022/aug/25/ten-years-on-first-full-report-records-syrian-regimes-massacre-at-daraya-assad#:~:text=At%20least%20700%20people%20were,Terrified%20people%20> [In English].
30. Po vozvrashchenii v Siryu byvshie bezhentsy podvergayutsya pytkam i iznasilovaniyam. Nekotoryye ischezayut bez sleda. Doklad Amnesty International. [Online]. Available from: <https://eurasia.amnesty.org/2021/09/07/po-vozvrashheniyu-v-siryu-siriya-byvshie-bezhency-podvergayutsya-pytkam-i-iznasilovaniyam-nekotorye-ischezayut-bez-sleda-doklad-amnesty-international> [In Russian].
31. Davyhora, O. (2023). Dyktator na chetvertyi termin: Asad peremih na prezidents'kykh vyborakh u Syriyi. [Online]. Available from: <https://www.unian.ua/world/dyktator-na-chetvertiy-asad-peremig-na-prezidentskih-viborah-u-siriji-novini-svitu-11435233.html> [In Ukrainian].
32. Doroshko, M.S., Shpakova, N.V. (2011). *Heopolitychne seredovyshche ta heopolitychna oriyentatsiya krayin SND: navch. posib.* Ministerstvo osvity i nauky Ukrayiny, Instytut mizhnarodnykh vidnosyn Kyviv'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury. [In Ukrainian].
33. Kudryachenko, A. (2023). Prahmatyzm i zbalansovanist'-osnovni skladnyky postradyans'koho Azaybardzhanu. [Online]. Available from: <http://ud.gdip.com.ua/prahmatyzm-i-zbalansovanist-osnovni-skladnyky-postradianskoho-rozvytku-azerbajdzhanu.html> [In Ukrainian].
34. Hladiyevs'kyi, P. (2023). P'yat' rokiv pravlinnya klanu Aliyevykh. [Online]. Available from: <https://zbruc.eu/node/14223> [In Ukrainian].
35. Markedonov, S. (2007). Azerbaydzhan bez druzey y vrahov. *Rossyya v hlobal'noy polytyke*, 4, yul'-avhust, pp. 63-71. [In Russian].
36. Indeks spryynyattya koruptsiyi v 2023 rotsi. [Online]. Available from: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryynyattya-koruptsiyi-2023/> [In Ukrainian].
37. European Parliament resolution of 10 September 2015 on Azerbaijan (2015/2840(RSP)). [Online]. Available from: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0316_EN.pdf?redirect [In English].
38. Aliyev's Azerbaijani Empire Grows, As Daughter Joins The Game. [Online]. Available from: https://www.rferl.org/a/Aliyevs_Azerbaijani_Empire_Grows_As_Daughter_Joins_The_Game/2127137.html [In English].
39. Vytse-prezydentom Azerbaydzhana stala zhena prezidenta. Kto ona takaya? [Online]. Available from: <https://meduza.io/feature/2017/02/21/vitse-prezydentom-azerbaydzhana-stala-zhena-prezidenta-kto-ona-takaya> [In Russian].
40. Əli Kərimli: "Seçki ilə bağlı gəriyə dönüş yoxdur". [Online]. Available from: <https://www.meydan.tv/az/article/eli-kerimli-secki-ile-bagli-geriye-donus-yoxdur> [In Azerbaijani].
41. Tsapko, O. (2022). Totalitarniy kharakter polítichnoïi systemy turkmenistanu: istoriko-polítichniy aspekt. *Problemi vsesvitn'oi istorii*, 4(20), pp. 76-92. [In Ukrainian].

42. “Syn vseгда budet podchinyat'sya vole ottsa”. Politolog – o vydvizhenii Serdara Berdymukhamedova na post prezidenta Turkmenistana. [Online]. Available from: <https://www.currenttime.tv/a/turkmenistan-asia-berdymuhamedov/31703506.html> [In Russian].
43. YA ustal, ya Arkadag. [Online]. Available from: <https://novayagazeta.ru/articles/2022/02/12/ia-ustal-ia-arkadag> [In Russian].
44. Ot ottsa k synu i ot syna k ottsu. Pochemu turkmenskiy tranzit poshel v obratnyuyu storonu. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/politika/89556> [In Russian].
45. Pered zasedaniyem Khalk Maslakhaty v Turkmenabate pryachut bezdomnykh i proveryayut raspolozheniye portretov prezidenta v restoranakh. [Online]. Available from: <https://www.hronikatm.com/2022/02/hiding-homeless-checking-portraits> [In Russian].
46. Numerologicheskiy tranzit. Chto oznachayet peredacha vlasti v Turkmenistane. [Online]. Available from: <https://carnegiemoscow.org/commentary/86449> [In Russian].
47. Prezident Turkmenistana smenil glavu MVD. [Online]. Available from: <https://turkmen.news/turkmenistan-glava-mvd> [In Russian].
48. Bitva zhaby s gadyukoy. Novyy genprokuror Turkmenistana vychishchayet kadry svoego predshestvennika. [Online]. Available from: <https://turkmen.news/bitva-zhaby-s-gadyukoy-novyy-genprokuror-turkmenistana-vychishchayet-kadry-svoego-predshestvennika> [In Russian].
49. Imya Darigi Nazarbayevoy vsplylo v “panamskom archive” [Online]. Available from: <http://rus.azattyq.org/a/dariga-nazarbayeva-kazakhstan-ofshory-panamagate/27726159.html> [In Russian].
50. Gul'nar Karimovu pereveli v koloniyu. Ona “zlostno narushala” rezhim. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/russian/news-47465590> [In Russian].
51. “Obrazets nepotyzma”. Syn prezydenta Tadzhikystana yzbran spykerom senata. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/russian/news-52336816> [In Russian].
52. Lukashenko mozhe pity z posady prezydenta Bilorusi i hotuye sobi nove mistse – viys'kovyy analytk. [Online]. Available from: <https://tsn.ua/svit/lukashenko-mozhe-piti-z-posadi-prezidenta-bilorusi-i-gotuye-sobi-nove-misce-viyskoviy-analitik-2487250.html> [In Ukrainian].
53. Bilorus'kyy dyktator: komu Lukashenko planuvav peredaty vladu i shcho vidomo pro yoho syna Mykolu. [Online]. Available from: <https://tsn.ua/svit/biloruskiy-diktator-komu-lukashenko-planuvav-peredati-vladu-i-scho-vidomo-pro-yogo-sina-mikolu-1608979.html> [In Ukrainian].

Tsapko O. The Phenomenon of Hereditary Authoritarianism in Modern Political Systems: Historical and Political Aspect.

The article is devoted to revealing the essence, content and options for practical implementation of the phenomenon of hereditary authoritarianism in the political practice of countries with an authoritarian form of government. The relevance of the mentioned topic is explained by the current cardinal geopolitical changes, which are associated with the strengthening of the influence of countries with a non-democratic form of government on modern world politics. In particular, the author of the article notes that hereditary authoritarianism, by its very nature, comes from the very nature of authoritarian political regimes and is the result of their transformation. Here, in the understanding of hereditary authoritarianism, the key category is the inheritance of personified political power from an authoritarian ruler to his successor.

The article also proves that hereditary authoritarianism is not an evolutionary form of state development, as it does not ensure quality continuity of power. However, at the same time, we cannot consider hereditary authoritarianism as a spontaneous stage of state development, since it is a logical consequence of socio-political processes that take place in the country when the political system needs changes, but these changes take place under the influence of the political elite, not society.

In the conditions of modern political systems, hereditary authoritarianism was implemented in Syria, Azerbaijan, and Turkmenistan. In particular, the emergence of hereditary authoritarianism in

Syria is explained by the need to preserve in this country a complex power structure that combined intercommunal, clan and family relations based on interpersonal mutual obligations. In the conditions of Azerbaijan, hereditary authoritarianism exists in the form of a “hereditary republic”, the foundation of which was laid by the first president of the country, G. Aliyev. As for hereditary authoritarianism in Turkmenistan, its feature is that a two-power system of state administration was formed in the country.

In addition to the above-mentioned countries, the tendency of hereditary authoritarianism is also observed in the political practice of a number of post-Soviet countries, in particular in Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, and Belarus.

In conclusion, the author of the article, taking into account the fact that hereditary authoritarianism is a new concept in modern science, outlined directions for its further study and understanding.

Keywords: *hereditary authoritarianism, state, corruption, political system, political power, society, political elites.*

УДК 94(569.1).«1971/2023»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-25-6>

Зелінський А.Л.

<https://orcid.org/0000-0003-0214-4625>

БАТЬКО Й СИН АЛЬ-АСАДИ: СПІЛЬНІ Й ВІДМІННІ РИСИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Сирійська президентська династія аль-Асадів є класичним прикладом спадкової диктатури. При цьому державна політика Хафеза аль-Асада і його сина Башара має між собою більше відмінного, ніж спільного.

Алавіт Х. аль-Асад узурпував державну владу Сирії завдяки власним зусиллям і здібностям. Внаслідок сукупності суспільно-політичних і соціально-економічних реформ він перетворив Сирію на державу страху, котра забезпечувала тим, хто її боїться соціальну мобільність і захищеність від злиднів. Водночас, суніти, котрі відмовлялися від політизації ісламу, могли сповідувати свою релігію і займати високі державні посади, а курди, котрі погоджувалися на арабізацію – реалізуватися у бізнесі, бюрократичному апараті чи релігійних структурах. Окрім цього, Х. аль-Асад, шляхом втручання у внутрішні справи Лівану, перетворив Сирію з політичного об'єкту на регіональний політичний суб'єкт, що імпонувало сирійцям.

Б. аль-Асад, котрий отримав президентську владу від батька, не зміг стати його повноцінною заміною. Разом із владою він дістав низку соціально-економічних викликів. Вони загрожували можливості держави забезпечувати населення необхідною кількістю «хліба в обмін на свободу» і вимагали термінового реагування. Б. аль-Асад по суті відмовився піти торованим шляхом поміркованої політичної й економічної лібералізації країни. Він надуживав державним «батою» щоб приборкати демократичну опозицію та курдський національний рух. Водночас, Б. аль-Асад з тактичних міркувань загравав з сунітськими ісламістами. Нарешті, його провальна ліванська політика стала початком кінця сирійської регіональної суб'єктності.

Громадянська війна, котра стала наслідком державної політики Б. аль-Асада, нічому його не навчила. Зрештою, він віддався на милість іноземних покровителів в особі РФ та Ірану, перетворившись на їхню маріонетку. Слабкість його владних позицій виключає можливість подальшого продовження президентської династії аль-Асадів.

Ключові слова: Хафез аль-Асад, Башар аль-Асад, спадкова диктатура, Сирійська Арабська Республіка, Ліванська Республіка, громадянська війна у Сирії, Кедрова революція

Вступ

Спадкова диктатура (або спадкова тиранія) як форма правління виникла не вчора і навіть не позавчора. У цьому зв'язку варто хоча б згадати афінську тиранію Пейсистрата і його синів: Гіппарха і Гіппія (VI ст. до Р.Х.) [1, с. 177-188] або батька й сина: Діонісія-старшого та Діонісія-молодшого, котрі у кін. V-IV ст. до Р.Х. правили сицилійськими Сиракузами [1, с. 363-368]¹. Якщо говорити про значно ближчі до нас у часі приклади спадкової диктатури

¹ У цьому ж контексті варто згадати менш відомі широкому загалові, проте більш ранні спадкові тиранії Кинселідів та Орфагорідів, які протягом VII-VI ст. до Р.Х. існували, відповідно, у Коринті та Сікіоні [1, с. 118-120].

XX-XXI ст., то одразу приходять на пам'ять: нікарагуанський режим родини Сомоса [2], гаїтянська владна вакханалія Франсуа та Жана-Клода Дювальє (так званих – тата дока й бебі дока) [3], кривава Північно-корейська династія Кімів [4], династичний експеримент родини Алієвих в Азербайджані [5] і нарешті фігуранти цієї публікації – сирійські диктатори, батько й син Хафез і Башар аль-Асади.

Вивчаючи історію сучасної Сирії, ми прийшли до висновку стосовно доцільності здійснення порівняльної характеристики державної політики двох останніх носіїв де-юре президентської влади у Сирійській Арабській Республіці. Успішне втілення у життя зазначеного наміру не лише сприятиме більш глибокому розумінню останніх 50 років сирійської історії, але й дозволить пролити додаткове світло на феномен спадкової диктатури як такої. Зокрема у межах запропонованої нижче порівняльної характеристики будуть розглянуті наступні аспекти правління обох диктаторів: 1) обставини здобуття верховної державної влади, 2) загальні особливості суспільно-політичного та соціально-економічного курсів, 3) ставлення до ісламістської опозиції, 4) підхід до курдського питання. На завершення, кілька слів буде сказано про політику обох диктаторів щодо сусіднього Лівану, котрий протягом 1990-2005 рр. перебував під сирійською окупацією [6]².

Історіографічний огляд

Історія правління родини аль-Асадів активно висвітлювалась і продовжує висвітлюватися у численних працях багатьох західних, російських, близькосхідних (особливо ізраїльських) і власне сирійських дослідників. При цьому необхідно мати на увазі, що основна відмінність між працями представників чотирьох вищеперерахованих категорій з огляду на так би мовити «специфіку жанру», переважно полягає у часті суб'єктивних розбіжностях, пов'язаних з оцінкою діяльності вищезгаданих сирійських державних лідерів та їхнього політичного курсу. Наприклад, обидва диктатора незмінно користуються майже беззастережною прихильністю сучасного російського політологічного мейнстріму, представники якого цілком очікувано міфологізують старшого з них і поблажливо ставляться до молодшого [7, с. 208–214; 8; 9, с. 200–332; 10]. Водночас, необхідно зазначити, що у роботах, котрі відображують сирійські реалії часів Б. аль-Асада, політичні заходи молодого диктатора так чи інакше порівнюються з діяльністю його попередника. Проте у цьому випадку здебільшого йдеться про опосередковані конотації або ж тінь постаті батька попросту лише вгадується за викладенням подій часів синового урядування.

Тривалість досліджуваного періоду у сукупності з широким діапазоном запропонованих питань обумовлює відносну умовність історіографічного поділу робіт так чи інакше пов'язаних з проблематикою цього дослідження. У

² Частковий виняток становив Південний Ліван, котрий до 2000 р. був окупований державою Ізраїль [пор. 6, 2, с. 118–119].

цьому зв'язку, перш за все необхідно вказати на загальні праці з історії Сирійської Арабської Республіки та окремі індивідуальні й колективні монографії, присвячені загальній характеристиці постатей обох диктаторів. З-поміж них: «Сирія при Асаді: внутрішні обмеження та регіональні ризики» («Syria under Assad: Domestic Constraints and Regional Risks») під ред. М. Маоза й А. Яніва [11], «Асад, сфінкс Дамаска: політична біографія» («Asad, the Sphinx of Damascus: A Political Biography») М. Маоза [12], «Асад із Сирії: боротьба за Близький Схід» («Asad of Syria: The Struggle for the Middle East») П. Сіла [13], «Прийняття рішень в асадівській Сирії» («Decision Making in Asad's Syria») Е. Зіссера [14], «Новий лев Дамаска: Башар аль-Асад і сучасна Сирія» («The New Lion of Damascus: Bashar al-Asad and Modern Syria») Д. Леша [15], «Сирія: історія останніх ста років» («Syria: A History of the Last Hundred Years») Дж. МакХьюго [16, р. 155–236], «Історія Сирії ХХ століття» («История Сирии ХХ век») Е. Пір-Будагової [9, с. 200–332], «Сирія 1975/6-2018» («Syria 1975/76-2018») Е. Ексона і С. Хьюйтт [17], «Сирія у конфлікті» («Сирия в конфликте») І. Матвеева [10] тощо.

Серед численних монографій і публікацій, пов'язаних із загальними (зокрема суспільно-політичними та соціально-економічними) аспектами внутрішньої політики батька та сина аль-Асадів до початку сирійської громадянської війни (2011 р.), варто вказати на наступні: «Сирія при Асаді, 1980-1978. Центри сили» («Syria under Asad, 1970-1978. The centres of Power») А. Давіші [18], «Криза панування Баас і роль Асада у забезпеченні влади» («Die Krise der Baath-Herrschaft und die Role Assad bei der Sicherung der Macht») Т. Косіновського [19], «Сирійський Асад – лідер і образ» («Asad of Syria – The Leader and the image») і «Чи Башар аль-Асад управляє Сирією?» («Does Bashar al-Assad Rule Syria?») Е. Зіссера [20; 21], «Політична економіка у Сирії при Асаді» («The Political Economy of Syria Under Asad») і «Сирія при Башарі аль-Асаді: модернізація й обмеження зміни» («Syria under Bashar al-Asad: Modernisation and the Limits of Change») Ф. Пертхеса [22; 23], «Боротьба за владу у Сирії: політика і суспільство при Асаді та партії Баас» («The Struggle for Power in Syria: Politics and Society Under Asad and the Ba'ath Party») Н. ван Дама [24], «Сирія при Башарі аль-Асаді: профіль влади» («Syria under Bashar al Assad: a profile of power») Ф. Райс [25], «Стратегії консолідації влади у Сирії за Башара аль-Асада: модернізація контролю над ресурсами» («Strategies of Power Consolidation in Syria Under Bashar al-Asad: Modernizing Control Over Resources») К. Беккер [26], «Сирія при Башарі Асаді. Регіональний досвід модернізації в умовах зовнішньої нестабільності» («Сирия при Башаре Асаде. Региональный опыт модернизации в условиях внешней нестабильности») В. Ахметова [8], «Боротьба проти Лева Дамаска: внутрішня сирійська опозиція і режим аль-Асада» («Battling the Lion of Damascus: Syria's Domestic Opposition, and the Asad Regime») С. Вікаса [27], «Сирійське перетворення, 1970-2005: від централізації держави до ринкової економіки» («Syria's Transition, 1970-2005: from Centralization of the State to

Market Economy») А. Джої [28], «Гнучкість авторитарного правління в Сирії при Хафезі та Башарі аль-Асадах» («The resilience of authoritarian rule in Syria under Hafez and Bashar Al-Asad») А. Бюхс [29], «Влада та політика у Сирії» («Power and Policy in Syria») Р. Зіаде [30], «Сільське господарство і реформа у Сирії» («Agriculture and Reform in Syria») під ред. Р. Хіннебюша [31], «Сирійська криза: історичні витоки, передумови, причини» В. Нагайчука [32, II], «Відкриття історичного контексту коріння громадянської війни у Сирії» («Opening a historical context to the roots of civil war in Syria») Н. Ільхана [33] тощо.

Оскільки політика обох аль-Асадів (алавітів за віросповіданням) стосовно сунітської ісламістської опозиції широко висвітлюється у більшості вищенаведених праць, доцільно буде вказати лише на декілька робіт, присвячених цьому питанню. Зокрема, до цього переліку належать: «Сирійська релігійна політика при Асаді» («Syrische Religionspolitik unter Asad») А. Беттхер [34], «Сирія, режим Баас та ісламський рух: просування новим шляхом?» («Syria, the Ba'th Regime and the Islamic Movement: Stepping on a New Path?») Е. Зіссера [35], «Попіл Хами: Брати-мусульмани у Сирії» («Ashes of Hama: The Muslim Brotherhood in Syria») Р. Лефевра [36], а також «Релігія та держава у Сирії: сунітські улеми від перевороту до революції» («Religion and State in Syria: The Sunni Ulama from Coup to Revolution») Т. П'єре [37].

Серед праць, які стосуються проблеми сирійських курдів (із контекстом громадянської війни включно), варто згадати наступні: «Курди Сирії» («The Kurds of Syria») Д. МакДоуелла [38], «Курди у Сирії: забутий народ» («The kurds in Syria: the Forgotten People») К. Йїлдїза [39], «Сирійські курди: віднайдений народ» («The Syrian Kurds: A People Discovered») Р. Лоу [40], «Сирійські курди: історія, політика та суспільство» («Syria's Kurds: history, politics and society») Х. Техеля [41] та відповідний розділ цього ж автора у «Кембриджській історії Курдів» («The Cambridge History of the Kurds») [42, р. 436–457], «З нізвідки: курди Сирії під час миру та війни» («Out of Nowhere: The Kurds of Syria in Peace and War») М. Гюнтера [43], «Курди Сирії» («The kurds of Syria») А.-С. Шопп [44], «Рожава: революція, війна та майбутнє сирійських курдів» («Rojava: Revolution, War and the Future of Syria's Kurds») Т. Шмідінгера [45], «Конфесіоналізм у сирійській громадянській війні: геополітичні студії» («Sectarianism in Syria's Civil War: a geopolitical study») Ф. Баланша [46, р. 31–67], «Курдське питання у політичному конфлікті в Сирії» («Курдский вопрос в политическом конфликте в Сирии») О. Мазур [47], «Меншини у часи конфлікту: громадянська війна у Лівані та Сирії» («Minority Communities in Times of Conflict: Civil War in Lebanon and Syria») С. Лі [48, р. 188–243] та їм подібні.

Період сирійської окупації Лівану (1990-2005 рр.), котра згідно з планами Дамаску мала завершитися цілковитою інкорпорацією країни кедрів до складу Сирії, а натомість призвела до кульмінації національно-визвольного спротиву у

формі ліванської кедрової революції, відображено у нижченаведених роботах: «Чи муситиме Сирія піти з Лівану?» («Will Syria Have to Withdraw from Lebanon?») Е. Томпсона [49], «Ліванці об'єднуються під прапором «Кедрової революції» («Lebanese Are United under Flag of the “Cedars Revolution”») Р. Фіска [50], «Ліван: зради 14 березня» («Liban : les trahisons du 14 mars») А. Сфейра [51], «Ліван і Сирія після Харірі: випробування на міцність («Ливан и Сирия после Харири: испытание на прочность») О. Воловича [52], «Ліванська азартна гра Башара аль-Асада» («Bashar al-Assad's Lebanon Gamble») У. Харрїца [53], «Ліванські парламентські вибори 2005 року» («The Lebanese Parliamentary Elections of 2005») С. Хаддада [54], а також книга Н. Бленфорда «Вбивство Містера Ліван: політичне вбивство Рафіка Харірі і його вплив на Близький Схід» («Killing Mr Lebanon. The Assassination of Rafik Hariri and its impact on the Middle East») [55], стаття Е. Зіссера «Ліван – Кедрова революція – між пережитками та переминами» («Lebanon – the Cedar Revolution – Between Continuity and Change») [56], публікація Р. Джаафара та М. Стефан «Ліванська Інтіфада незалежності: як неозброєне повстання вигнало сирійські війська» («Lebanon's Independence Intifada: How an Unarmed Insurrection Expelled Syrian Forces») [57], розділ «Кедрова революція: битва за вільний Ліван» («The Cedars Revolution: The Battle over Free Lebanon») з книги В. Фареса «Наближення революції: боротьба за свободу на Близькому Сході» («The Coming Revolution: Struggle for Freedom in the Middle East») [58, р. 131–147], розділ «Вилучення Сирії з Лівану» («Getting Syria Out of Lebanon») з книги Д. Хірста «Стережіться маленьких держав: Ліван, поле битви Близького Сходу» («Beware of Small States: Lebanon, Battleground of the Middle East») [59, р. 465–513], робота Р. ель-Хуссейні «Рахсугіана: політика еліт у післявоєнному Лівані» («Rah Syriana: Elite Politics in Postwar Lebanon») [60], два памфлети-переростки Р. Наба «Рафік Харірі, прем'єр-міністр підприємець» («Rafic Hariri, Un homme d'affaires premier minister») [61] і «Харірі від батька до синів, підприємці і прем'єр-міністри» («Hariri de père en fils, hommes d'affaires et premiers ministers») [62], Мемуари К. Пакрадуні «Роки опору: мандат Еміля Лахуда, колишнього президента Лівану» («Years of Resistance: The Mandate of Émile Lahood, the former President of Lebanon») [63], та публікація А.Л. Зелінського «Ліванська Республіка у 2005-2023 рр.: здобутки Кедрової революції та спадщина сирійської окупації» [6].

Нарешті, враховуючи той факт, що більша половина періоду перебування при владі Б. аль-Асада припадає на час усе ще незавершеної громадянської війни, не можна оминати увагою роботи, безпосередньо пов'язані з останньою. Насамперед, йдеться про такі монографії, наукові публікації й аналітичні розвідки, як нарис «Сирійський гордіїв вузол» І. Горобця й А. Мартинова [64], дві статті С. Зінько «Сирійський політичний пасьянс» [65] і «Сирійське протистояння в контексті регіональних трансформацій» [66], публікація «Сирія: тунель без світла в кінці» М. Сулха [67], дисертаційне дослідження «Сирія: чому арабська весна перетворилася на довгу зиму?» («Syria: why is the arab

spring turning into a long winter») М. Алзамалкани [68], монографії «Битва за Сирію: міжнародне суперництво на новому Близькому Сході» («The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East») К. Філліпса [69], і «Палаюча Сирія: кратка історія катастрофи» («Syria Burning: A Short History of a Catastrophe») Ч. Гласса [70], публікація «Роль військових у сирійській політиці й повстанні 2011 р.» («The Role of the Military in Syrian Politics and the 2011 Uprising») К. Файзеля [71], розвідка «РФ і США у Сирії: непереборні розбіжності» О. Воловича [72], книга «Руйнування нації: громадянська війна у Сирії» («Destroying a Nation: The Civil War in Syria») Н. ван Дана [73], масштабне проасадівське дослідження «Сирійське повстання: історія, політика, ідеологія» («Сирийское восстание: история, политика, идеология») В. Ахмедова [74], збірка «Війна за Сирію: регіональні та міжнародні виміри сирійського повстання» («The war for Syria: Regional and International Dimensions of the Syrian Uprising») під ред. Р. Хіннебюша [75], статті «Періодизація сирійської кризи: від мирних протестів до міжнародного конфлікту» («Phasing the Syrian Crisis: from Peaceful Conflicts to Internationalized Conflict») Ц. Чакмака [76], «Велика сирійська громадянська війна: реалістичний підхід до сирійського конфлікту» («The Great Syrian Civil War: A Realist Approach to the Syrian Conflict») Н. Панайотідеса [77] і «Стратегія аль-Асада щоб запобігти перетворенню на російську й іранську маріонетку» («Al-Assad's Strategy to Avoid Becoming a Puppet of Russia and Iran») А. Гадхаві [78], черговий гіпертрофований памфлет Р. Наба «Сирія (2011-2021), хроніка безкінечної війни» («Syrie (2011-2021), Chronique d'une guerre sans fin») [79] і стаття Е. Зіссера «Зрештою, Башар аль-Асад» («At the End of the Day, Basharal-Assad») [80]. Окрім цього, проблематика сирійської громадянської війни широко представлена в аналітичних публікаціях, що містяться на відповідних сторінках веб-порталів Близькосхідного центру Карнегі (Carnegie Middle East Center) [81], Близькосхідного Інституту (Middle East Institute) [82], Міжнародної кризової групи (International Crisis Group) [83] та подібних інтернет-проектів.

Шлях до влади

Хафез аль-Асад народився 6 жовтня 1930 р. у алавітському селі Кардаха неподалік від нинішнього сирійського міста Латакія. Він походив з багатодітної селянської родини, котра була заможнішою від багатьох односельців проте за загальносирійськими масштабами належала до бідних верств населення. Яскравим показником її майнового статусу виступає посідання не глинобитного, а кам'яного будинку, проте із земляною підлогою і можливість Х. аль-Асада першим у родині здобути повну середню освіту, котра передбачала кілька років навчання в Латакії [84, р. 172; 16, р. 179–181]. Водночас, суспільній маргіналізації аль-Асадів сприяла їхня належність до умовно ісламської релігійної секти алавітів (становить бл. 10-12% сирійського населення [36, р. 64; 17, р. 29; 85]), котра своєю чергою виступає відгалуженням шіїтської мусульманської меншини [36, р. 64–67; 16, р. 179–180; 17, р. 29; 85;

пор. 12, р. 19–23]. Належність алавітів до мусульманської умми заперечувала не лише переважна більшість сунітів, але й значна частина шиїтської спільноти. Згодом Х. аль-Асад навіть мав з цього приводу суттєві проблеми, пов'язані з положенням, що переходило з однієї сирійської конституції до іншої, згідно з яким президентом САР міг бути тільки мусульманин [87, art. 3; 88, art. 3,1; 89, art. 3, 1]. Зрештою, лише фетва про належність алавітів до шиїтської гілки мусульманської спільноти, прийнята на прохання сирійського диктатора шанованим шиїтським віровчителем з Лівану Мусою ас-Садром залагодила справу [12, 124–125; 30, р. 140–141; 36, р. 72; 32, II, с. 40; 85; пор. 86, с. 103, прим. 13].

Низькі родинні статки, котрі не дозволили Х. аль-Асadowі не зважаючи на високі шкільні оцінки здобути омріяну медичну освіту, у сукупності з належністю до релігійної меншини сектантського характеру, значною мірою детермінували його майбутнє. Ще за шкільних років, на хвилі здобуття Сирією незалежності від французького мандату (1946 р.) [16, р. 108–110] і остаточного формування ідеї світського панарабського націоналізму, соціально активний юнак долучився до щойно утвореної лівої партії арабського соціалістичного відродження – Баас. При цьому, привабливість світського політичного руху з атеїстичним ухилом в очах аль-Асада цілком логічно обумовлювалася індіферентністю його учасників до релігійної належності однопартійців. Своєю чергою, матеріальна неспроможність здобути престижну цивільну професію спонукала молодого алавіта на той час до традиційного для його єдиновірців [пор. 84, р. 66–69; 36, р. 68–69; 32, I, с. 14; 85] звернення у бік військової кар'єри [12, р. 24–29; 16, р. 181].

При цьому, Х. аль-Асад зумів реалізувати доступні йому можливості з максимальною ефективністю. Вступивши у 1951 р. до військового училища у Хомсі, він незабаром завдяки непритаманному більшості військових алавітського походження [пор. 16, р. 148] високому загальноосвітньому рівню зміг перевестися до нещодавно відкритої першої сирійської авіаційної школи в Алеппо, котру блискуче закінчив у 1955 р. Після закінчення школи, Х. аль-Асад добре зарекомендував себе під час 6-місячного стажування у Єгипті. Професійний досвід, набутий у Сирії й Єгипті Х. аль-Асад зумів продемонструвати під час інциденту, що виник у сирійському повітряному просторі під час арабо-ізраїльської війни 1956 р. (т. зв. Суецької кризи). З огляду на виявлені успіхи молодий льотчик у 1957 р. отримав звання капітана й ескадрилью сирійських ВПС під власне командування, а у 1958 р. був відправлений на 10-місячне навчання до СРСР [12, р. 29–30; 13, р. 24–40; 84, р. 172; 16, р. 181]. Схоже на те, що під час перебування на посаді командира ескадрильї молодий капітан значно покращив своє матеріальне становище, займаючись контрабандними операціями разом з майбутнім президентом Лівану С. Франж'є-старшим [90]. Не виключаємо, що саме здобуття чималих зисків від контрабанди дозволило Х. аль-Асadowі напередодні відправки до СРСР

одружитися з представницею впливового алавітського клану, своєю двоюрідною сестрою, Анісою Махлуф [пор. 84, р. 172].

Після повернення з СРСР Х. аль-Асад проходив службу на території Єгипту, котрий на той час утворював єдину із Сирією державу – Об'єднану Арабську Республіку (1958-1961 рр.)³. Саме у цей період молодий капітан ВПС, можливо раніше ніж ним планувалося, здійснив перший вагомий крок на шляху до політичної кар'єри. Поштовхом до нього стала заборона президентом ОАР (раніше й згодом – президентом Єгипту) Г.А. Насером усіх сирійських політичних партій, зокрема й Баас. Х. аль-Асад став одним із засновників впливового у майбутньому Таємного військового комітету Баас, утвореного сирійськими офіцерами (переважно представниками релігійних меншин, серед яких домінували алавіти), котрі несли службу на території Єгипту. Після розпаду ОАР, який стався в наслідок сунітського перевороту у Сирії (вересень 1961 р.), Х. аль-Асад після короткого «профелактичного» ув'язнення повернувся додому⁴. Запідозрюваний (до речі, цілком слушно) у неблагонадійності місцевими сунітськими владними колами, популярний у середовищі сирійських ВПС офіцер був відправлений у запас і переведений на незначну посаду до міністерства транспорту. Проте вищезгадана популярність Х. аль-Асада все ж-таки далася взнаки під час успішного антидемократичного баасистського перевороту 8 березня 1963 р. під час якого завдяки його вправності та харизмі було нейтралізовано авіабазу у Думаїрі. У нагороду за ефективну участь уперевороті Х. аль-Асад менш ніж за два роки «стрибнув» від капітана до генерал-майора й отримав посаду командувача ВПС. Забезпечивши керівні посади увіреного йому роду військ особисто відданими людьми, 34-річний генерал перетворився на вагомого гравця у тодішньому сирійському воєнізованому квазі-політикумі. Такий стан речей дозволив йому стати вагомою фігурою у межах підтриманого ним чергового баасистського перевороту 23 лютого 1966 р., в результаті якого до влади у країні прийшла ліворадикальна військова алавітська хунта. Сам же Х. аль-Асад обійняв посаду міністра оборони в уряді переможців. Нарешті, забезпечивши контроль над армією у той самий спосіб, у який раніше він досяг особистої відданості авіації й скориставшись широким невдоволенням внутрішньою та зовнішньою політикою лівих радикалів, Х. аль-Асас 13 листопада 1970 р. здійснив під гаслом запровадження ліво-поміркованого режиму власний успішний фактично безкровний державний переворот. Зрештою, у лютому-березні 1971 р. він інспірував власне обрання президентом Сирійської Арабської Республіки, затверджене під час безальтернативного народного «референдуму» [12, р. 30–40; 13, р. 49–85; 84, р. 173; 16, р. 181–183; 17, р. 29–30].

³ Про цей цікавий державотворчий експеримент [див. наприклад: 16, р. 137–143; 9, с. 117–132].

⁴ Згодом Х. аль-Асад ще двічі був заарештований у Лівані і власне у Сирії, що було пов'язано з його участю у невдалому березневому державному перевороті 1962 р. [84, р. 173].

Другий син Хафеза аль-Асада, Башар (народився 11 вересня 1965 р. [67, с. 40]), початково не розглядався батьком як політичний наступник. До цієї ролі сирійський диктатор готував найстаршого зі своїх синів, Басіля. Проте, загибель останнього в автокатастрофі у 1994 р. змусила 63-річного Х. аль-Асада, чий стан здоров'я невпинно погіршувався, розпочати форсовану підготовку Башара до передачі йому верховної влади [8, с. 18–19; 16, р. 200–201; 17, р. 217–218, 232–233]. При цьому, сирійський правитель виявив схильність до традиційних поглядів на проблему успадкування, оскільки залишив поза увагою здавалось би більш відповідну кандидатуру свого наймолодшого сина – брутального офіцера й майбутнього «героя» громадянської війни на ім'я Махер [пор. 91; 16, р. 247; 17, р. 305, 309, 372; 10, с. 164].

Перспективний лікар-офтальмолог, Б. аль-Асад, на момент братової загибелі перебував на стажуванні у лондонському Western Eye Hospital [17, р. 201]. Однак на вимогу батька був змушений негайно повернутися додому. При цьому, необхідна для домінування над напівмілітаризованим сирійським політикумом причетність Башара до сирійської армії обмежувалась 4-річною практикою у дамаському госпіталі Тишрин [8, с. 18]. До того ж він взагалі не цікавився військовою справою й не мав жодного авторитету у військових колах. Не міг Б. аль-Асад похвалитися й батьковою харизмою, здатною привернути до нього народні маси [14, р. 22; 17, р. 232–233; пор. 8, с. 22–23]. Однак, протягом 6 років батькові вдалося вкорінити Башара у армійському середовищі. Потенційний наступник мусив через силу пройти експрес-курс у військовій академії в Хомсі та на штабних курсах, що створило формальні умови для здійснення ним стрімкої офіцерської кар'єри із зайняттям реальних військових посад. Схоже, що головна мета цієї бутафорії полягала не у вихованні з колишнього окуліста кадрового військового, а у встановленні ним неформальних дружніх контактів серед офіцера; з чим Башар непогано впорався, справно граючи роль такого собі свого в дошку хлопа [14, р. 21–22; 8, с. 18–20]. Паралельно докладалися неабиякі зусилля задля забезпечення обранцеві сирійського диктатора сурогатного еквіваленту народної любові. Для Б. аль-Асада було розроблено імідж дієвого захисника інтересів простих сирійців і борця з корупцією, якому він цілком пристойно зміг відповідати [25, р. 151; 8, с. 21–23; 30, р. 44; 9, с. 309–310]. Окрім цього, починаючи з 1999 р., Б. аль-Асад став активно репрезентувати Сирійську Арабську Республіку на міжнародній арені [92; 8, с. 20; 17, р. 242].

Паралельно Х. аль-Асад здійснював активні заходи з підготовки сирійських владних кіл до безпроблемного прийняття нового президента. Перш за все, престарілий правитель позбавив важелів впливу і домігся вигнання з країни синових конкурентів з числа членів правлячого клану: власних братів – Ріфата та Джаміля [17, р. 232, 237, 242]. Також, у межах формально очолюваної Башаром боротьби з корупцією [8 с. 31–32; 30, р. 44], Х. аль-Асад змістив

найамбіційніших і найвпливовіших керівників силових структур, залишивши на своїх посадах генералів, так чи інакше неспроможних зберегти власні топові позиції та матеріальні привілеї без підтримки президентської родини. Водночас, на посади звільнених генералів, з належним підвищенням у званнях, просувалися командири другого ешелону, причетні до новоствореного оточення Башара [14, р. 24–25; 93, р. 4–5; 25, р. 151–152; 8, с. 26–35; 30, р. 40–41, 45–46]. Нарешті, у березні 2000 р. Х. аль-Асад несподівано призначив новий уряд, до якого увійшли лояльні до правлячого клану представники т. зв. Старої гвардії, і цивільні функціонери, пов'язані з попередньою адміністративною діяльністю «спадкоємця престолу» [8, с. 34; 30, р. 43; 17, р. 242–243]. В результаті, прихід до влади у Сирії 34-річного Б. аль-Асада після смерті батька (10 червня 2000 р.) виявився цілком очікуваним. Він був розіграний як по нотах армією, керівництвом правлячої партії Баас і парламентом, після чого – майже одностайно підтриманий народом під час чергового безальтернативного референдуму [25, р. 151–152; 8, с. 35; 30, р. 45–48; 16, р. 201; 23, р. 7; 9, с. 312; 17, р. 243]⁵.

Загальні внутрішньополітичні засади та тенденції

У 1970 р. Х. аль-Асад підпорядкував собі країну, котра вже протягом семи років перебувала під антидемократичним режимом різних фракцій Баас. Таким чином, новому диктатору залишалось лише довершити процес побудови авторитарного режиму, зав'язаного на волі однієї сильної особистості. Зрозуміло, що для вирішення цієї задачі її виконавець мав бути наділений якостями успішного диктатора. Він мав бути розумною, вольовою, реалістичною людиною, наділеною вмінням маніпулювати найближчим оточенням, сформувані невелику проте віддану групу підтримки серед населення країни водночас забезпечуючи собі широку соціальну базу й, нарешті, чітко розуміти коли треба застосовувати силу, а коли слід вдаватися до компромісів не плутаючи одне з другим. Треба зазначити, що Х. аль-Асад відповідав усім вищезгаданим вимогам. В результаті, він зумів створити політичний режим, в умовах якого жодне державне рішення не могло бути прийняте без його згоди, тоді як він сам мав у своєму розпорядженні інструменти, котрі дозволяли спонукати чи примусити будь-який адміністративний орган формально збереженої республіки [пор. 89] до прийняття потрібних йому нормативних документів.

До таких інструментів перш за все належали сформовані з алавітів внутрішні силові структури: інфернальна служба безпеки, чия діяльність пронизувала усі верстви сирійського суспільства, та добре озброєна й вишколена 20-тисячна президентська гвардія. У цьому ж зв'язку варто не забувати і про армію,

⁵ З огляду на молодість нового президента була запроваджена зміна у конституції, згідно з якою мінімальний вік для зайняття відповідної посади був знижений з 40-ка [89, art. 83] до 34-х років [25, р. 151; 8, с. 36]. Вказівка на 40-річний вік знову з'явилася лише у конституції 2012 р. [94, art. 84, 1].

підпорядковану Х. аль-Асадом за посередництвом близького до нього алавітського офіцерства ще до перевороту 1970 р.⁶ Іншим таким інструментом була керована безпосередньо Х. аль-Асадом наскрізь проалавічена партія Баас, яка згідно з конституцією 1973 р. набула статусу провідної політичної сили у державі та суспільстві [89, art. 8]. Очолюваний нею Національно-прогресивний фронт, до якого також входили соціалісти-Насеристи, комуністи та ще декілька подібних до них політичних сателітів, становила незмінну більшість у сирійському парламенті – народній раді. Нарешті, виконавчу, а точніше виконуючу гілку державної влади репрезентував призначуваний і контрольований президентом та почасти підзвітний парламенту уряд. Про ступінь його політичного безсилля свідчить той факт, що сирійський диктатор без обави віддав більшість міністерських портфелів представникам світського сунітського політичного істеблішменту [12, р. 41–73; 14; 95, р. 177–212; 25, р. 147–149; 29, р. 15–16; 9, с. 200–204, 249–260; 30, р. 14–35; 32, I, с. 41; 17, р. 30–32, 187].

Водночас сирійський диктатор доклав серйозних зусиль задля забезпечення своєму режимові широкої народної підтримки. З цією метою було здійснено низку заходів політичного, соціального та економічного плану. Під першими мається на увазі запровадження місцевих рад, завдяки яким до низової адміністративної ланки широко залучалися селяни, робітники та представники дрібного підприємництва, а також офіційне позиціонування держави як захисниці прав сирійських релігійних спільнот християн і друзів. До других слід віднести запровадження безкоштовного медичного обслуговування, виведення масової безкоштовної освітньої системи майже на загальнодержавний рівень і введення фінансових субсидій для найбідніших верств населення⁷. До економічних заходів належали: розширення зрошувального земельного фонду, створення великої кількості робочих місць у сільськогосподарській галузі та промисловості і нарешті – поступово зростаючі пільги для усіх рівнів і сегментів приватного сектору [22; 95, р. 212–230; 28, р. 169–182; 29, р. 17–19; 9, с. 204–208; 32, I, с. 41; 17, р. 32–37, 204–206, 221, 237]. Проте, вже за часів Х. аль-Асада на заваді повноцінного втілення у життя цих безумовно ефективних заходів стояли класичні вади, притаманні будь-якій партійно-бюрократичній системі: корупція, кумівство, а також громіздкість і недостатня компетентність чиновницького апарату [32, с. 41; 17, р. 133, 140, 158–159, 80, 186, 196–197, 203–204]. Однак, усі ці вади та пов'язані з ними виклики повною мірою далися взнаки вже за правління Б. аль-Асада.

⁶ При цьому, основна увага армії була зосереджена на зовнішньому ворогові в особі Держави Ізраїль, що не залишало військовим часу для здійснення несанкціонованого втручання у сирійські внутрішні справи.

⁷ Фінансування соціальної політики Х. аль-Асада переважно здійснювалося з державних нафтодобувних надходжень, а отже залежало від рівня світових цін на вуглеводневі копалини [28, р. 173, 182].

Прихід до влади Б. аль-Асада був ознаменований завищеними очікуваннями громадянського суспільства, супроводжуваними президентськими обіцяннями запровадити у країні ліберально-демократичні перетворення [25, р. 152–153], що стало причиною нетривалої активізації політичного життя, відомої під назвою «Дамаська весна» [93, р. 7–8; 25, р. 155–157; 8, с. 65–76; 23, р. 13–19; 30, р. 61–75; 16, р. 203–207; 10, с. 137–142]. Ймовірно, декларування відмови від авторитаризму було спричинене бажанням молодого президента уникнути можливих народних протестів і тим самим виграти час, необхідний для остаточного утвердження у президентському палаці, а заодно й виявити потенційних противників правлячого режиму. Після досягнення обох зазначених цілей, демократичні тенденції у лютому 2001 р. було брутально придушено звичними силовими засобами, з подальшим послідовним дотриманням стосовно демократичної опозиції політики «батога» [27; 17, р. 271–272, 297–298; 96]. Однак, як це неодноразово траплялося за інших часів і у інших країнах, широке невдоволення режимом династії аль-Асадів було лише загнане під спід, щоб несподівано нагадати про себе через десять років⁸.

При цьому, спадковий президент протягом перших десяти років свого правління не зробив нічого для запобігання майбутній катастрофі. Коротко кажучи, сирійці не отримали від нього ані свободи, ані хліба. У першому випадку Б. аль-Асад обмежився непереконливим імітуванням політичних реформ на зразок псевдо-демократизації парламентських виборів, під час яких було розширено кількість безхребетних сателітів Баас, спорадичними арештами зазвичай неугодних кланові аль-Асадів корумпованих чиновників і незначною лібералізацією освітньої системи; у другому Б. аль-Асад запропонував, а точніше продовжив започатковану батьком політику часткової лібералізації економіки, котра зрештою призвела до збагачення вузького кола бізнесменів з безпосереднього оточення президента на зразок двоюрідного брата останнього, Р. Махлуфа [25], та зубожіння маси дрібних і середніх власників. Водночас, ці ринкові перетворення супроводжувалися скороченням витрат на державні соціальні проекти [93, р. 10–13; 8, с. 79–83, 86–99, 101–114; 26; 23, р. 20–39; 28, р. 183–192; 16, р. 215–218; 32, с. 41–43; 17, р. 249–253, 255, 261, 296, 346–347]. Подібна політика спадкового диктатора не могла не дратувати більшу частину населення САР. Ситуацію ускладнило фактично ігнороване Б. аль-Асадом зростання безробіття серед освіченої молоді [8, с. 100–101; 23, р. 29; 16, р. 214–215; 32, II, с. 42; 17, р. 249, 260, 268, 297, 346–347], поєднане зі збільшенням кількості вихідців із зубожілих родин, котрі з економічних причин не могли собі дозволити витратити час на здобуття середньої освіти [23, р. 31].

Доволі часто дослідники пояснюють авторитарний характер внутрішньої політики Б. аль-Асада залежністю останнього від близьких до нього груп

⁸ Як це не парадоксально, але значною мірою посиленню ліберальних прагнень сирійського суспільства відчутно посприяло долучення до інтернету, котрий з'явився у САР у 1998 р. саме завдяки старанням майбутнього президента [пор. 25, р. 159–160; 8, с. 21].

впливу, котрі буцім-то змушували прогресивного у душі президента до заміни реальних державних реформ на звичну політику сили [93, р. 11–12; 25, р. 153–155, 157–158; 23, р. 7–13; 16, р. 217–218; 17, р. 265, 305; 10, с. 148–149; 96]. Проте, подібне твердження видається занадто спрощеним [пор. 30, р. 48–54]. Дійсно, нинішній президент САР, не маючи здібностей батька певною мірою залежав від людей, котрі сприяли його приходу до влади. Однак ця залежність не завадила йому в середині нульових років значно скоротити кількість впливових осіб у вищих ешелонах влади за рахунок усунення з державних структур останніх представників батькової «старої гвардії» [30, р. 52; 10, с. 150–151]. При цьому результати цієї кулуарної чистки жодним чином не вплинули на подальшу політику сирійського спадкового диктатора [30, р. 54–59]. Також жодним чином він не відреагував на пропозицію низки колишніх лідерів «Дамаської весни» щодо більш поміркованого (компромісного) державного реформування [93, р. 13], що знову ж-таки свідчило на користь його особистого принципового небажання відмовлятися від будь-яких важелів авторитарної влади.

Погляди і методи Б. аль-Асада не змінилися навіть під час громадянської війни [див. наприклад: 64–80]. На усі внутрішньополітичні виклики дамаському режимові і власному перебуванню при владі сирійський диктатор продовжував реагувати звичним для себе шляхом застосування дуже відчутного «батога» [97; 71] і більш ніж ефемерного «пряника». Перш за все, під останнім автор цих рядків розуміє низку заходів, здійснених Б. аль-Асадом протягом перших місяців революційних подій 2011 р. Так, він відправив у відставку діючий уряд (ключові міністри якого увійшли до наступного кабінету [74, с. 52]) і змістив кількох найбільш одіозних губернаторів, формально скасував чинний з 1963 р. авторитарний надзвичайний стан (зберігши при цьому низку другорядних нормативних актів, котрі у своїй сукупності де-факто його заміняли, а згодом заступивши його законом «Про боротьбу з тероризмом» [74, с. 54–55]), оголосив три амністії та декларував низку реформ [16, р. 222–226; 32, II, с. 41; 17, р. 305; 74, с. 51–57]. Проте, найбільш цинічним, на нашу думку, виявилось прийняття закону «Про утворення політичних партій». Процес утвердження цього на перший погляд цілком виваженого й конструктивного нормативного акту від 4 серпня 2011 р. [пор. 98, с. 151–155]⁹ не лише не супроводжувався необхідною для його повноцінного функціонування відміною конституційного положення про керівну роль Баас, але й відбувався на тлі жорстких каральних дій сирійської армії [99; 100].

⁹ Найцікавішим положенням цього закону стала заборона утворення політичних партій за релігійним, етнічним та регіональним принципами, котра згодом перекочувала до конституції 2012 р. [94, art. 8, 4]. Це обмеження являє собою перешкоду для утворення ісламістських і національних курдських політичних організацій, доцільність якої, на мій погляд, може стати темою для окремої академічної дискусії.

Згодом Б. аль-Асад продовжував відповідати на ескалацію внутрішнього конфлікту подібними за своєю декоративністю політичними «перетвореннями». У 2012 р. на черговому «народному референдумі» було прийнято запропоновану дамаським режимом нову конституцію, котра була очищена від соціалістичної риторики, формально позбавляла Баас монополії на владу та гарантувала проведення альтернативних президентських виборів, проте водночас надавала можливість Б. аль-Асаду безперервно переобиратися ще на два семирічних терміни [94; пор. 10, с. 165]. Саме цією можливістю сирійський диктатор і скористався у 2014 та 2021 рр. під час президентських виборів, на яких згідно з положеннями нової конституції було створено жалюгідну ілюзію альтернативності [101; 102; 17, р. 327; 103; пор. 98, с. 119–127]. До жанру політичного фарсу сміливо можна віднести й парламентські вибори 2012, 2016 і 2020 рр., на яких «позбавлена керівної ролі у державі» Баас незмінно отримувала абсолютну більшість у боротьбі з системною (т. зв. Патріотичною) опозицією [104; пор. 98, с. 99–113]. Довоєнні тенденції чітко спостерігаються й у економічній політиці сирійського диктатора. Зокрема він запровадив на підконтрольних Дамаску територіях політику економічного відновлення, в межах якої стягнені у місцевого населення кошти використовуються для підготовки близьких до президента бізнесменів і заохочення найзавзятіших поплічників правлячого режиму [105]. Такий стан речей вже з перших місяців конфлікту промовисто свідчив про те, що спадковий диктатор прагне завершити громадянську війну у власній країні не шляхом встановлення громадянського миру, а шляхом brutального придушення опозиції з допомогою як внутрішніх, так і зовнішніх сил і тим самим збереження за собою верховної державної влади в усій її недоторканості [пор. 106].

Аль-Асади та сунітська опозиція

Не зважаючи на приналежність до світської партії Баас, Х. аль-Асад до кінця свого життя залишався алавітом; гадаю, що й до самої цієї партії він долучився не з приводу, буцім-то, наявних у нього світських переконань, а лише з огляду на відсутність у Баас релігійних упереджень стосовно алавітської секти. З іншого боку, маючи потенційну можливість для переходу у сунізм навіть до фетви, прийнятої у 1973 р. М. ас-Садром, – практику навернення алавітів ще у XIV ст. допускав навіть представник консервативного сунізму Такі ад-Дін Ібн Таймія [пор. 107, р. 193–194, 196–197, 307–308] – він ніколи не виявляв намірів цією можливістю скористатися. Більше того, схоже, що за свого життя Х. аль-Асад принципово відмовлявся надати дозвіл Башару і його молодшому братові Махеру узяти за дружин представниць сунітських родин [108; 8, с. 23; 109; 16, р. 203]¹⁰, проте змирився із шлюбом своєї дочки Бушри, котра без його дозволу обрала за чоловіка алавіта [110].

¹⁰ Йдеться про Асму Ахрас і Маналь аль-Джадаан, які увійшли до родини аль-Асадів відповідно у 2000 і 2003 рр. [8, с. 23; 109].

Залишаючись алавітом, сирійський диктатор гостро й цілком слушно відчував перманентну загрозу з боку переважаючої арабської сунітської більшості, котра ніколи не забувала відомі фетви Т. Ібн Таймії, у яких зокрема говорилося, що алавіти є більш невірними ніж євреї, християни та деякі індуїсти [107, р. 188–197; 303; 111, р. 1, 4–5; 36, р. 65, 73, 185; пор. 16, р. 180, 191–192; 20, с. 86, 91]. Х. аль-Асад розумів, що у випадку сунітів він має справу навіть не з політичними опонентами, а з відвертими ворогами, котрі у разі (чи то легітимної чи то позалегітимної) перемоги позбавлять його не лише влади, але й життя. Тому він протягом усього часу свого правління послідовно боровся з будь-якими проявами політизації ісламу та намагався не допускати послаблення державного контролю над сунітськими релігійними структурами. Апогеєм цієї боротьби стало нещадне придушення у 1982 р. сунітського повстання очолюваного організацією «Брати-мусульмани», під час якого загинуло кілька десятків тисяч сирійців [12, р. 149–164; 28, р. 172–173; 30, р. 141–146; 36, р. 44–61, 74–128; 16, р. 191–194; 9, с. 233–249; 17, р. 69–72, 81–83, 93–95, 113–114; 112, р. 2–5]¹¹. Водночас, Х. аль-Асад здійснював низку доволі успішних кроків задля замирення арабської сунітської громади. Як вже було сказано вище, представники сунітської верхівки (переважно дамаського походження) займали високі політичні посади у цивільних державних структурах з урядом включно. При цьому, звичайно перш за все йшлося про людей особисто відданих диктаторові. Також кількість сунітів поступово збільшувалася на керівних посадах у Баас і в армії (але не у службі безпеки чи гвардії). Надавалися значні державні кошти на сунітські культові й освітні проекти. Також у розпорядженні Х. аль-Асада завжди були кишенькові релігійні лідери сунітської громади, на зразок верховного муфтія сирії – курда Ахмада Куфтару (1964–2004 рр.), котрі поширювали серед своїх підопічних об'єктивно цілком слушні думки стосовно відокремлення релігії від політики. Нарешті, «Братам-мусульманам», котрі погоджувалися обмежити свою діяльність суто релігійною сферою, пропонувалася амністія або дозвіл на повернення до країни [30, 139–141, 147, 149; 36, р. 71–72, 155–156; 16, 189; 9, с. 305, 308–309; 17, р. 125, 159; 10, с. 89–90].

Якщо політика Х. аль-Асада стосовно ісламістської сунітської опозиції, при усій її цинічності, виглядає цілком логічно й послідовно (не забуваймо, що у випадку подій 1982 р. йшлося про ісламських екстремістів), то дії його сина у цьому напрямку видаються повною її протилежністю. Маючи майже з перших днів президентства такий здавалося б невбиваний козир як шлюб із суніткою, він під час громадянської війни зрештою зумів налаштувати проти себе переважну більшість сунітського населення Сирії й на додачу більш ніж на

¹¹ Цікаво, що у ході цієї боротьби «Брати-мусульмани» ймовірно з тактичних міркувань стверджували, що вони воюють винятково з режимом аль-Асада, не маючи нічого проти алавітів [пор. 12, р. 159–160].

десятиліття стати політичним ізгоєм для країн арабського світу Туреччини [пор. 113; 114; 115, с. 226–227, 231–232]¹². На перший погляд, здавалось би, що Б. аль-Асад у стосунках з арабською сунітською громадою в точності наслідував батьковій політиці. З одного боку, він категорично відмовлявся надавати дозвіл на діяльність ісламістських політичних сил на чолі з «Братами-мусульманами», з іншого – не забороняв окремим побожним сунітам займати високі державні посади й обиратися у парламент, амністував ісламістських політв'язнів, фінансував сунітські релігійні проекти, дозволив існування ісламських банків і навіть здійснив низку кроків для врахування ісламських традицій в освітній сфері (зокрема, він дозволив дівчатам носити у школах хіджаби) [8, с. 75, 83–86; 23, р. 13, 22; 27, р. 22–27; 30, р. 149–154; 36, р. 154–160; 16, р. 218–219; 17, р. 248; 10, с. 142].

Однак, ставлення Б. аль-Асада до сирійських арабів з числа сунітів не було позбавлене непотрібної дратуючої брутальності. Так, Після смерті поміркованого конформіста А. Куфтару, у 2005 р. президент особистим декретом призначив на посаду верховного муфтія власного холоуя й поплічника Ахмада аль-Хасуна. Зазначений безпринципний пройдисвіт, котрий у цьому плані міг би позмагатися з московським патріархом Кіріллом (Гундяєвим), протягом 16 років свого предстоительства цинічно й послідовно дискредитував образ духовного пастиря, духовні та моральні цінності поміркованого ісламу й ідею релігійного екуменізму [30, р. 151; 36, р. 155; 116]. «Вінцем» пастирської діяльності А. аль-Хасуна стала виголошена у 2016 р. фетва, у якій він давав благословення на знищення свого рідного міста Алеппо [117]. Зрештою, спадковий дамаський диктатор віддячив своєму прислужникові скасуванням у 2021 р. посади верховного муфтія, тим самим викинувши його на смітник як безнадійно спаплюжену гумову ляльку [118; 119]. Водночас, Б. аль-Асад у 2005 р. проігнорував можливість нейтралізації потенційної загрози відродження в країні політичного ісламу, шляхом прийняття закону «Про утворення політичних партій» із заборонаю утворення політичних організацій за релігійним принципом [пор. 8, с. 90–92; 9, с. 323–325]. Цей закон, зрештою прийнятий із фатальним запізненням лише у серпні 2011 р. за умов своєчасності міг би переорієнтувати значну частину амбіційної молоді, котра бачила власну самореалізацію на поприщі політичного ісламу, у русло світської позабаасистської суспільно-політичної діяльності.

Водночас, складається враження, що Б. аль-Асад, на відміну від батька, недооцінив небезпеку, породжувану ісламізмом. Імовірно, свою роль тут зіграв вищезгаданий шлюб із світською вестернізованою суніткою. Розглядаючи ісламістів через призму особистого комунікаційного досвіду, спадковий диктатор Сирії задля досягнення певних тактичних цілей неодноразово загравав

¹² Завершення дипломатичної (проте, не економічної [113]) блокади, ознаменоване поверненням асадівської Сирії до Ліги арабських держав у травні 2023 р., відбулося завдяки зусиллям покровителів дамаського режиму: Росії, Ірану і почасти Китаю [115, с. 331–332].

і навіть співпрацював з ісламськими фундаменталістами й екстремістами, не усвідомлюючи, що грає з вогнем. Так, з моменту введення американських військ до Іраку (2003 р.) спецслужби ображеного вашингтонськими санкціями Б. аль-Асада [пор. 6, 1, с. 181–182], сприяли перекиданню до зазначеної країни через сирійський кордон місцевих й іноземних ісламістських бойовиків. Згодом, на початку 2006 р. дамаська влада заплющила очі на погроми здійснені розлюченим натовпом у датському та норвезькому посольствах у знак протесту проти публікацій карикатур на пророка Магомета у датській газеті «Jyllands-Posten». Паралельно, Б. аль-Асад, не зважаючи на небезпеку поширення в народних масах симпатій до ісламського фундаменталізму, послабив контроль над позадержавними мечетями та мусульманськими благодійними товариствами, котрі мали почасти компенсувати нестачу коштів на державні соціальні програми. Нічому не навчили сирійського президента навіть події громадянської війни. З метою підтвердження достовірності офіційного пропагандистського нарративу про боротьбу легітимної влади з ісламськими екстремістами, Б. аль-Асад у 2011-2012 рр. свідомо амністував низку лідерів місцевого радикального ісламу з сирійським осередком аль-Каїди включно, а згодом не став чинити дієвих перешкод проникненню на територію країни бойовиків «Ісламської держави Іраку і Леванту» [53; 27, р. 26; 36, р. 147–154, 182–187; 16, р. 210–211, 227–228, 231–232; 106, р. 13–14; 112, р. 4–8, 10; 10, с. 142; 120]. В результаті, він випустив з пляшки ісламістського джина, впоратися з яким самотужки не мав жодного шансу, в результаті чого був змушений звертатися по військову допомогу до Ірану та Росії й розплачуватися за неї значною часткою своєї влади, якщо не самою сирійською державністю [121].

Підхід до курдського питання

Х. аль-Асад, подібно до більшості своїх як баасистських, так і небаасистських попередників на чолі держави, вбачав в особі спільноти сирійських курдів, чия чисельність становила бл. 9% від усього населення країни [32, I, с. 12], ідеальну кандидатуру на роль внутрішнього ворога, необхідного для функціонування будь-якого авторитарного режиму. Не будучи арабами чи бодай носіями арабської мови, сирійські курди протягом періоду правління Х. аль-Асада, виступали узаконеною перманентною жертвою примусової арабізації, соціальної дискримінації, територіальних утисків та економічної експлуатації [39, р. 91–121; 40; 41, р. 62–68; 27, р. 17; 46, р. 52–59; 47, с. 38–44]. Зокрема, він категорично відмовився повернути громадянський статус більш ніж 100 тисячам курдів, цілеспрямовано відібраний у них та їхніх нащадків під час перепису 1962 р. [40, р. 3; 27, р. 17; 41, р. 51; 48, р. 214–216; 47, с. 35–38]. Разом з цим, Х. аль-Асад не без користі для себе дозволяв асимільованим курдам інтегруватись у привілейовані прошарки сирійського суспільства. Зокрема це стосується неодноразово згаданого А. Куфтару (див. розділ 5) та його колеги – шейха Мухаммада Саїда Рамадана аль-Буті (імовірно, залучення курдських священнослужителів на найвищі релігійні

посади дозволяли президентові поглиблювати розкол у середині сунітської громади Сирії), арабізованих курдів, котрі у такий спосіб отримували можливість вступити до Баас, а також їхніх єдиноплемінників, які після ретельної перевірки на особисту лояльність допускалися до служби у президентській гвардії [41, р. 66–67; 47, с. 44–46].

Курдська політика Б. аль-Асада, подібно до інших вищенаведених випадків, зазвичай, зводилася до перемежування ефемерних обіцянок і реальних утисків [27, р. 17–19; 41, р. 108–132; 32, II, с. 42; 47, с. 47–51]. Зокрема, сирійськими силовиками з асиметричною жорстокістю були придушені спорадичні заворушення курдської молоді, що мали місце у 2004-2005 рр. [41, р. 110–126; 47, с. 48–49; 48, р. 233–238].

Одразу після початку антиурядових березневих виступів 2011 р. Б. аль-Асад здійснив невиразну спробу завоювати прихильність курдів. Зокрема, він офіційно оголосив процес повернення сирійського громадянства 300 тисячам [40, р. 3; 27, р. 17; 47, с. 38] маргіналізованих курдів [46, р. 61; 42, р. 446] і заплющив очі на й без того неконтрольований процес утворення курдських політичних партій [46, р. 61]. При цьому, на 2013 р. громадянство отримали лише 100 тис. чоловік [42, р. 446], а бодай декларативне пом'якшення державного ставлення щодо курдського питання цим і вичерпалося. Зрештою, на початку громадянської війни, сирійські курди дійсно відмовилися підтримати антиасадівську опозицію, натомість вирішили дотримуватися своєрідного нейтралітету. Однак такий стан речей слід вважати не заслугою Б. аль-Асада, а результатом відсутності політичної гнучкості у керівництва самої опозиції. Останнє не лише відмовило курдам у перспективі отримання автономії, але навіть не погодилося прибрати з офіційної назви республіки претензійне для них слово «арабська» [122, р. 200; 48, р. 239–242; 42, р. 446]. Усі ж подальші союзи сирійських курдів, зокрема зі США, демократичним сегментом все тієї ж арабської антиасадівської опозиції і навіть Росією й дамаським режимом носять винятково тактичний і ситуативний характер. Головним чином, вони спрямовані на ліквідацію фізичної загрози курдській громаді з боку Туреччини та арабських сунітських радикальних організацій на чолі з Ісламською державою Іраку й Леванту [122, р. 318, 341, 344, 361–362; 42, р. 449–451, 453–454; 121].

На нашу думку, позиція Б. аль-Асада щодо курдського питання, означена дамаським диктатором на початку громадянської війни, вкотре продемонструвала притаманну цьому державному діячеві недалекоглядність. Йому було б варто одночасно з поверненням курдам сирійського громадянства декларувати створення курдської автономії на північному сході країни після перемоги над «деструктивними» (тобто, революційними) силами. На додачу, можна було перекласти частину відповідальності за зволікання з конструктивним вирішенням курдського питання на сунітську арабську більшість країни з її радикальним крилом включно. Нарешті, в ідеалі зазначені

кроки бажано було зробити не на початку, а на передодні березневих подій 2011 р. У такий спосіб Б. аль-Асад мав можливість фактично не докладаючи зусиль повернути на свій бік загал сирійських курдів, котрі здавна вирізняються хоробрістю, войовничістю й військовою вправністю. До того ж, у світлі зміни ставлення до курдської громади дамаський диктатор міг би розраховувати на повернення симпатії, а отже й на військову підтримку з боку бойовиків радикальної політичної сили турецьких курдів – Робітничої партії Курдистану¹³. Тим більше, що дійова підтримка дамаського режиму турецькими курдами не суперечила б тодішній політиці ключового на той момент покровителя б. аль-Асада – Ірану [пор. 46, р. 61]. Нарешті, повернення сирійським курдам громадянських прав у сукупності з перспективою надання їм автономії, особливо на фоні ігнорування курдських вимог опозицією, могли б підвищити привабливість дамаського режиму в очах західних політичних кіл і почасти знівелювати звинувачення Б. аль-Асада у недемократичності, що у свою чергу послабило б рівень міжнародної підтримки рушійних сил Арабської весни у Сирії.

Ліванські справи

Найяскравішою ілюстрацією невідповідності політичних здібностей Хафеза та Башара аль-Асадів, на наш погляд, виступають два епізоди часів сирійської окупації Лівану (1990–2005 рр.), пов'язані з подовженням термінів двох ліванських президентів: І. Граві (1989–1998 рр.) у 1995 р. та Е. Лахуда (1998–2007 рр.) у 2004 р. Х. аль-Асад, скориставшись громадянською війною у лівані (1975–1990 рр.) [123, р. 193–245; 124, с. 59–130; 125, р. 18–21], у 1989–1990 рр. у якості загальновизнаного гаранту миру й стабільності в країні кедрів [123, р. 246; 124, с. 109–130] здійснив фактичну окупацію бл. 2/3 частини її території [див. наприклад: 125, р. 21–266, 2, с. 115–116]. Такий стан речей дозволяв аль-Асадам протягом зазначеного періоду контролювати навіть три найвищі урядові ліванські посади: прим'єр-міністра, президента країни та спікера парламенту [6, 2, с. 115]. На додачу, Х. аль-Асад, завдяки номінальному долученню до антиіракської коаліції під час війни у Перській затоці 1990–1991 рр., зумів заручитися прихильністю Сполучених Штатів [95, р. 302–330; 30, р. 103; 16, р. 171–172; 17, р. 189, 199–200].

За таких сприятливих умов сирійський диктатор у 1995 р. вирішив інспірувати заборонене ліванською конституцією подовження президентського терміну [126, р. 239, art. 49/1990] безумовно лояльного до дамаського режиму І. Граві на три роки. При цьому, не зважаючи на вищезгадані винятково сильні позиції в Лівані, Х. аль-Асад напередодні запланованого заходу імітував повноцінні переговори з ліванською владною верхівкою, зокрема переконуючи погодитись на подальше перебування І. Граві у президентському палаці

¹³ Про непрості стосунки династії аль-Асадів з Робітничою партією Курдистану [див. 48, р. 228–231; 42, р. 443–444].

винятково просирійського спікера ліванського парламенту Н. Беррі [пор. 6, с. 115, 118]. Водночас, Х. аль-Асад узгодив свої дії з Вашингтоном, посиляючись на дещо притягнутий за вуха аргумент стосовно доцільності збереження посади за діючим ліванським президентом у світлі мирних переговорів з Ізраїлем. В результаті, за мовчазної згоди США ліванський парламент 13 жовтня 1995 р. вніс до конституції разову поправку, котра дозволила І. Граві займати президентське крісло до листопада 1998 р. [127; 128; 129; 53; 56, р. 464–465], а сирійський диктатор, між іншим, у черговий раз підтвердив статус своєї держави як регіонального політичного суб'єкта.

3 вересня 2004 р. Б. аль-Асад також змусив ліванський парламент прийняти подібну разову конституційну поправку для подовження на три роки президентського терміну Е. Лахуда, котрий почасти був його власною креатурою ще за часів «учнівства» під батьковим керівництвом [52, 275–276; 53; 56, р. 464–466; 129; 30, р. 109–110; 125, р. 24–25; 16, р. 211–212; 6, 1, с. 183]. При цьому, на відміну від 1995 р. мало місце суттєве погіршення американо-сирійських відносин спричинене дуже неоднозначною позицією САР стосовно введення американських військ до Іраку у 2003 р. [6, 1, с. 181–182]. Водночас, після виведення ізраїльських військ з Південного Лівану у 2000 р., у ліванському політикумі збільшилася кількість противників перебування сирійського збройного контингенту на території країни кедрів. З огляду на це Б. аль-Асад отримав низку брутально відкинутих ним сигналів Від США, Франції та ліванських посадовців (зокрема, тодішнього голови уряду країни кедрів Р. аль-Харірі) щодо доцільності дотримання ліванської конституції, котрі зрештою набули форми резолюції № 1559 Ради безпеки ООН від 2 вересня 2004 р. [130, art. 5]. Схоже на те, що єдиною причиною відвертого ігнорування сирійським президентом отриманих сигналів і застережень полягало у суб'єктивному бажанні довести у середині країни та на міжнародній арені наявність у нього батькової непохитності. При цьому, він міг без будь-яких проблем зберегти обличчя, інспірувавши обрання у Лівані іншого сирійського лояліста, наприклад свого друга дитинства, Сулеймана Франж'є-молодшого [131; пор. 90; 132; 6, 2, с. 125]. Наслідком безглуздої бравади сирійського диктатора стала низка подій, котрі у 2005 р. вилилися у ліванську Кедрову революцію [див. наприклад: 50; 51; 52; 53; 56, р. 461–468; 57; 58, р. 131–147; 59, р. 465–513; 129; 30, р. 109–110; 125, р. 25–26; 16, 211–212; 17, р. 263–265; 6, 1, с. 182–186], яка ознаменувала початок кінця політичної суб'єктності Сирії у близькосхідному регіоні.

Висновки

Алавіта Х. аль-Асада можна назвати класичним селфмейкером, який маючи дуже несприятливу стартову позицію, зумів досягти вершин державної влади завдяки власним здібностям і якостям; при цьому до числа останніх поряд з

прагматизмом і лідерською харизмою входили жорстокість і цинізм. Враховуючи особливості близькосхідних реалій і наявні людські та природні ресурси, він створив у Сирії доволі ефективну диктатуру, котра функціонувала за добре відомим принципом: «хліб в обмін на свободу». Внаслідок сукупності суспільно-політичних і соціально-економічних реформ Х. аль-Асад перетворив Сирію на державу страху, котра забезпечувала тим, хто її боїться соціальну мобільність і, як мінімум, захищеність від злиднів. Водночас, суніти, котрі відмовлялися від політизації ісламу, могли безборонно сповідувати свою релігію та обіймати високі державні посади, а курди, котрі відмовлялися від національної самосвідомості – реалізувати себе у бізнесі, бюрократичному апараті чи релігійних структурах. Окрім цього, Х. аль-Асад завдяки успішному втручанню у внутрішні справи сусіднього Лівану, перетворив Сирію з політичного об'єкту на політичний суб'єкт регіонального масштабу, що не могло не тішити широкі маси пересічних сирійців. На таких умовах переважна більшість населення країн Близького Сходу погоджується миритися з авторитаризмом державної влади протягом останніх п'яти тисяч років.

При цьому, як і у багатьох подібних випадках, одна з головних проблем авторитарної системи, створеної Х. аль-Асадом полягає в тому, що для ефективного її використання потрібен Х. аль-Асад або політик його масштабу. Подібного типу диктаторам зазвичай вистачає сил забезпечити перехід влади до рук обраного ним наступника – переважно члена родини – проте далеко не завжди рівень підготованості та сукупність особистих якостей такого наступника відповідає необхідним критеріям. Класичним прикладом такого невідповідного наступника виступає Б. аль-Асад, котрий отримав президентську (по суті, диктаторську) владу як подарунок долі. Однак, разом із владою він отримав низку соціально-економічних проблем, котрі назрівали вже за останніх років правління його батька. Наявність цих проблем обмежувала можливість держави забезпечувати населення необхідною кількістю «хліба», пропонованого раніше в обмін на свободу, що вимагало негайного їх вирішення.

Б. аль-Асад, банально боючись втратити бодай частку диктаторської влади, відмовився піти торованим шляхом поміркованої політичної й економічної лібералізації країни, час від часу обмежуючись обіцяннями декларативного характеру. Натомість, він досить часто з безглуздою брутальністю використовував державний «батіг» задля приборкання демократичної опозиції та курдського національного руху. Водночас, всупереч батьковій політиці, спадковий сирійський диктатор з огляду на тактичні міркування неодноразово загравав не лише з поміркованими, але навіть радикальними ісламістами. Сюди ж варто додати відверто провальну ліванську політику, котра стала початком кінця сирійської політичної суб'єктності.

Логічним наслідком вищеперерахованої сукупності чинників стала зовсім необов'язкова для порівняно благополучної Сирії, затяжна громадянська війна.

Під час цього конфлікту, Б. аль-Асад не спромігся дійти до будь-яких конструктивних висновків, невміло проте жорстоко розмахуючи «бато́гом», спізнiло пропонуючи значною мірою декларативний зачерствілий «пряник» і вбачаючи доцільність у використанні задля власних цілей чиннику радикального ісламу. Зрештою, остаточно заплутавшись й опинившись на краю прірви, він закликав на допомогу збройні сили Ірану й Росії, розплачуючись за це значною часткою реальної влади, а фактично – й державним суверенітетом власної країни [133; 134].

Виходячи з усього вищесказаного, можна зробити висновок, що спадковий сирійський диктатор Б. аль-Асад не зможе передати диктаторську владу (котру він по суті вже втратив) комусь із своїх нащадків¹⁴. У кращому для нього випадку він помре власною смертю, будучи російською й іранською маріонеткою, після чого його покровителі втратять будь-який інтерес до його родини, у гіршому – стане жертвою честолюбця із власного оточення, когось з опальних поплічників¹⁵ або радикальних сунітських терористів.

Список використаних джерел та літератури

1. Ставнюк В.В. Історія давньої Греції. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Чернівці: «Місто», 2022. 551 С.
2. Somoza family. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Somoza_family
3. Duvalier dynasty. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Duvalier_dynasty
4. Kim family (North Korea). *Wikipedia*. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Kim_family_\(North_Korea\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Kim_family_(North_Korea))
5. Ilham Aliyev. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Ilham_Aliyev
6. Зелінський А.Л. Ліванська Республіка у 2005-2023 рр.: здобутки Кедрової революції та спадщина сирійської окупації (Ч. 1–2). *Проблеми всесвітньої історії*. 2023. № 1 (21). С. 176–195; № 2 (22). С. 114–136.
7. Сирийская Арабская Республика / от. ред. В.М. Ахмедов, В.А. Исаев, А.О. Филоник. М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1997. 224 с.
8. Ахмедов В.М. Сирия при Башаре Асаде. Региональный опыт модернизации в условиях внешней нестабильности. М.: Институт востоковедения РАН, 2005. 189 с.
9. Пир-Будагова Э.П. История Сирии XX век. М.: Институт востоковедения РАН, 2015. 392 с.
10. Матвеев И.А. Сирия в конфликте. М.: Институт востоковедения РАН, 2020. 496 с.
11. Ma'oz M., Yaniv A. Syria under Assad: Domestic Constraints and Regional Risks. London; New York: Routledge; Taylor & Francis Group, 1986. 273 p.
12. Ma'oz M. Asad, the Sphinx of Damascus: A Political Biography. New York: Weidenfeld and Nicolson, 1988. 226 p.
13. Seale P. Asad of Syria: The Struggle for the Middle East. Berkeley (CA): University of California Press, 1989. 552 p.
14. Zisser E. Decision Making in Asad's Syria. Washington (DC): The Washington Institute for Near East Policy, 1998. VIII, 52 p.
15. Lesh D.W. The New Lion of Damascus: Bashar al-Asad and Modern Syria. New Haven; London: Yale University Press, 2005. 288 p.

¹⁴ Б. аль-Асад має двох синів: Хафеза та Каріма [10, с. 335].

¹⁵ Зокрема, до таких опальних поплічників належить двоюрідний брат Б. аль-Асада – Р. Махлуф [135].

16. McHugo J. Syria: A History of the Last Hundred Years. 2nded. New York; London: The New Press, 2014. 320 p.
17. Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. Leiden; Boston: Brill, 2018. 504 p.
18. Dawisha A.I. Syria under Asad, 1970-1978. The centres of Power. *Government and Opposition*. 1978. No. 3. P. 341–354.
19. Koszinowski Th. Die Krise der Baath-Herrschaft und die Rolle Assad bei der Sicherung der Macht. *Orient*. 1985. H. 4. S. 549–571.
20. Zisser E. Asad of Syria – The Leader and the image. *Orient*. 1994. H. 2. P. 247–260.
21. Zisser E. Does Bashar al-Assad Rule Syria? *Middle East Quartely*. 2003. No. 1. P. 15–23.
22. Perthes V. The Political Economy of Syria Under Asad. London; New York: I. B. Tauris, 1997. 272 p.
23. Perthes V. Syria under Bashar al-Asad: Modernisation and the Limits of Change. London; New York: Routledge; Taylor & Francis Group, 2006. 78 p.
24. van Dam N. The Struggle for Power in Syria: Politics and Society Under Asad and the Ba’th Party. 4th ed. London; New York: I. B. Tauris, 2011. 272 p.
25. Rais F.R. Syria under Bashar al Assad: a profile of power. *Strategic Studies*. 2004. No. 3. P. 144–168.
26. Becker C. Strategies of Power Consolidation in Syria Under Bashar al-Asad: Modernizing Control Over Resources. *The Arab Studies Journal*. No. 2005/2006. Vol. 2/1. P. 65–91.
27. Wikas S. Battling the Lion of Damascus: Syria’s Domestic Opposition, and the Asad Regime. Washington (DC): The Washington Institute for Near East Policy, 2007. viii, 38 p. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/media/3488?disposition=inline>
28. Joya A. Syria’s Transition, 1970-2005: from Centralization of the State to Market Economy. *Transitions in Latin America and in Poland and Syria* / ed. P. Zarembka. Leeds: Emerald Group Publishing Limited, 2007. P. 163–201.
29. Buchs A. The resilience of authoritarian rule in Syria under Hafez and Bashar Al-Asad. *GIGA Working Paper*. 2009. No. 97. P. 1–36.
30. Ziadeh R. Power and Policy in Syria: The Intelligence Services, Foreign Relations and Democracy in the Modern Middle East. London; New York: I. B. Tauris, 2011. 228 p.
31. Agriculture and Reform in Syria / ed. R. Hinnebusch. Boulder (CO): University of St Andrews Centre for Syrian Studies; Lynne Rienner Publishers, 2011. 114 p.
32. Нагайчук В.І. Сирійська криза: історичні витоки, передумови, причини (ч. I–II). *Зовнішні справи*. 2016. № 10. С. 12–15; № 11. С. 41–43.
33. Ilhan N. Opening a historical context to the roots of civil war in Syria. *Social transformations and globalization* / ed. K. Di Yarbakirlioglu. Ankara: Iksad Publications, 2019. P. 161–179.
34. Böttcher A. Syrische Religionspolitik unter Asad. Freiburg: Arnold-Bergstrasser-Institut, 1998. 258 s.
35. Zisser E. Syria, the Ba’th Regime and the Islamic Movement: Stepping on a New Path? *The Muslim World*. 2005. Vol. 95. P. 43–65.
36. Lefevre R. Ashes of Hama: The Muslim Brotherhood in Syria. Oxford; New York: Oxford University Press, 2013. 288 p.
37. Pierret Th. Religion and State in Syria: The Sunni Ulama from Coup to Revolution. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 296 p.
38. McDowall D. The Kurds of Syria. London: Kurdish Human Rights Project, 1998. 89 p.
39. Yildiz K. The Kurds in Syria: the forgotten people. London ; Ann arbor (MI): Pluto Press, 2005. 160 p.
40. Lowe R. The Syrian Kurds: A People Discovered. *Middle East Program for Chatham House*. 8 p. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Middle%20East/bpsyriankurds.pdf>

41. Tejel J. Syria's Kurds: history, politics and society: transl. from french. London–New York: Routledge, 2009. 189 p.
42. Tejel J. The Kurdish Question in Syria, 1946-2019. *The Cambridge History of the Kurds* / Ed. H. Bozarslan, C. Gunes, V. Yadirgi. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. P. 436-457.
43. Gunter M.M. Out of Nowhere: The Kurds of Syria in Peace and War. Oxford: Oxford University Press, 2014. 169 p.
44. Schott A.-S. The kurds of Syria. Copenhagen: Royal Danish Defence College, 2017. 21 p.
45. Schmidinger Th. Rojava: Revolution, War and the Future of Syria's Kurds. London: Pluto Press, 2018. 298 p.
46. Balanche F. Sectarianism in Syria's Civil War: ageopoliticalstudy. Washington (DC): The Washington Institute for Near East Policy, 2018. 135 p.
47. Мазур О.А. Курдский вопрос в политическом конфликте в Сирии. М.: Институт Ближнего Востока, 2019. 120 с.
48. Lee S.C. Minority Communities in Times of Conflict: Civil War in Lebanon and Syria: Diss... PhD. Evanston (IL): NorthWestern University, 2019. 326 p.
49. Thompson E.V. Will Syria Have to Withdraw from Lebanon? *Middle East Journal*. 2002. No. 1. P. 72–93.
50. Fisk R. Lebanese Are United under Flag of the "Cedars Revolution". *The Independent*. 2005. 2 march. URL: <https://www.independent.co.uk/voices/commentators/fisk/lebanese-are-united-under-flag-of-the-cedars-revolution-526909.html>
51. Sfeir A. Liban: les trahisons du 14 mars. *Etudes*. 2005. March. P. 153–160.
52. Волович А.А. Ливан и Сирия после Харири: испытание на прочность. *Ближний Восток и современность*. 2005. Вып. 25. С. 273–309.
53. Harris W.W. Bashar al-Assad's Lebanon Gamble. *Middle East Quarterly*. 2005. Summer. P. 33–44.
54. Haddad S. The Lebanese Parliamentary Elections of 2005. *The Journal of Social, Political and Economic Studies*. 2005. Vol. 33. P. 305–331.
55. Blanford N. Killing Mr Lebanon. The Assassination of Rafik Hariri and its impact on the Middle East. London: Tauris, 2006. 236 p.
56. Zisser E. Lebanon – the Cedar Revolution – Between Continuity and Change. *Orient*. 2006. Н. 4. P. 460–483.
57. Jaafar R., Stephan M.J. Lebanon's Independence Intifada: How an Unarmed Insurrection Expelled Syrian Forces. *Civilian Jihad. Nonviolent Struggle, Democratization and Governance in the Middle East* / ed. N.J. Stephan. New York: Palgrave Macmillan, 2009. P. 169–184.
58. Phares W. The Coming Revolution: Struggle for Freedom in the Middle East. New York: Threshold Editions, 2010. 400 p.
59. Hirst D. Beware of Small States: Lebanon, Battleground of the Middle East. Sydney: ReadHow YouWant.com, 2010. 804 p.
60. El-Husseini R. Pax Syriana: Elite Politics in Postwar Lebanon. 2nd ed. Syracuse (NY): Syracuse University Press, 2012. 319 p.
61. Naba R. Rafic Hariri, Un homme d'affaires premier minister. Paris: L'Harmattan, 1999. 176 p.
62. Naba R. Hariri de père en fils, hommes d'affaires et premiers ministres. Paris: L'Harmattan, 2011. 258 p.
63. Pakradouni K. Years of Resistance: The Mandate of Émile Lahood, the former President of Lebanon. Reading: Garnet Publishing, 2012. 390 p.
64. Горобець І., Мартинов А. Сирійський гордіїв вузол. *Зовнішні справи*. 2011. № 10. С. 30-33.
65. Зінько С. Сирійський політичний пасьянс. *Зовнішні справи*. 2011. № 11-12. С. 37-39.
66. Зінько С. Сирійське протистояння в контексті регіональних трансформацій. *Зовнішні справи*. 2012. № 8. С. 20-25.

67. Субх М. Сирія: тунель без світла в кінці. *Зовнішні справи*. 2011. № 11-12. С. 40-43.
68. Alzamalkani M.A. Syria: why is the arab spring turning into a long winter: Diss... PhD. St Andrews: St Andrews University, 2015. 272 p.
69. Phillips C. The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East. New Haven (CT): Yale University Press, 2016. 321 p.
70. Glass C. Syria Burning: A Short History of a Catastrophe. London: Verso, 2016. 192 p.
71. Veysel K. The Role of the Military in Syrian Politics and the 2011 Uprising. *Insight Turkey*. 2016. No. 2. P. 109–128.
72. Волович О. РФ і США у Сирії: непереборні розбіжності. *Зовнішні справи*. 2016. № 10. С. 6-11.
73. van Dam N. Destroying a Nation: The Civil War in Syria. London; New York: I.B. Tauris, 2017. 336 p.
74. Ахмедов В.М. Сирийское восстание: история, политика, идеология. М.: Институт востоковедения РАН, 2018. 196 с.
75. The war for Syria: Regional and International Dimensions of the Syrian Uprising /Ed. R. Hinnebusch, A. Saouli. London; New York: Routledge; Taylor & Francis Group, 2019. 340 p.
76. Çakmak C. Phasing the Syrian Crisis: from Peaceful Conflicts to Internationalized Conflict. *Dealing with Terrorism: Empirical and Normative Challenges of Fighting the Islamic State* / Ed. M. Engelhart, S. Roksandić Vidlicka. Berlin: Duncker & Humblot, 2019. P. 255–268.
77. Panayiotides N. The Great Syrian Civil War: A Realist Approach to the Syrian Conflict. *The IUP Journal of International Relations*. 2020. No. 1. P. 59–70.
78. al-Ghadhawi A. Al-Assad's Strategy to Avoid Becoming a Puppet of Russia and Iran. *New Lines Institute*. URL: <https://newlinesinstitute.org/state-resilience-fragility/al-assads-strategy-to-avoid-becoming-a-puppet-of-russia-and-iran/>
79. NabaR. Syrie (2011-2021), Chronique d'une guerre sans fin. Villeurbanne: Golias Editions, 2022. 328 p.
80. Zisser E. At the End of the Day, Bashar al-Assad. *Strategic Assessment*. 2022. No. 1. P. 101-107.
81. Syria. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/region/1559?lang=en>
82. Syria Program. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/programs/syria-program>
83. Syria. *International Crisis Group*. URL: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/east-mediterranean-mena/syria>
84. Pipes D. Greater Syria: The History of an Ambition. 2nd ed. Oxford; New York: Oxford University Press, 1992. 264 p.
85. Gentry C. The Minor Sect Ruling Syria: Who are the Alawites?. *International Review*. 2017. URL: <https://international-review.org/minor-sect-ruling-syria-alawites/>
86. Зелінський А.Л. Ліван і Сирія – «сеамські близнюки» Леванту: стан речей на сучасному етапі. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 3 (19). С. 98–113.
87. Syrie, Constitutionde 1930. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/constit/sy1930.htm>
88. The Constitution of Syria of September 5, 1950. *Constitutions, electoral laws, treaties of states in the Near and Middle East* / ed. H.M. Davis. Durham (NC): Duke University Press, 1953. P. 402–433.
89. Constitution of the Syrian Arabic Republic (1973). *International Constitutional Law*. URL: https://www.servat.unibe.ch/icl/sy00000_.html
90. Fisk R. Obituary: Suleiman Franjeh. *The Independent*. URL: <https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-suleiman-franjeh-1535126.html>
91. Bashar al-Assad's inner circle. *BBC News*. URL: <https://web.archive.org/web/20220327062345/https://www.bbc.com/news/world-middle-east-13216195>

92. Bashar Assad Makes His International Debut. *Middle East Intelligence Bulletin*. 1999. No. 11. URL: https://www.meforum.org/meib/articles/9911_me5.htm
93. Syria Under Bashar (II): Domestic Policy Challenges. *International CrisisGroup*. 2004. 11 february. URL: <https://icg-prod.s3.amazonaws.com/24-syria-under-bashar-ii-domestic-policy-challenges.pdf>
94. Constitution of the Syrian Arab Republic (2012). *Syrian Arab News Agency*. URL: http://www.sana.sy/ru/?page_id=1489
95. Quilliam N.M. Syria: adjusting to the new world order: Diss... PhD. Durham: Durham University, 1997. 454 p.
96. Shama N. The Arrogance of Power. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/84329>
97. Holliday J. The Assad Regime: from Counterinsurgency to Civil War. Washington (D.C.): the Institute for the Study of War, 2013. 68 p. URL: <https://www.understandingwar.org/sites/default/files/TheAssadRegime-web.pdf>
98. Сапронова М.А. Конституционное развитие Сирии: между децентрализацией и авторитаризмом. М.: Институт Ближнего Востока, 2022. 253 с.
99. Syria passes law to allow political parties. *News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2011/7/25/syria-passes-law-to-allow-political-parties>
100. Scepticism as Assad allows opposition parties. *ABC News*. URL: <https://www.abc.net.au/news/2011-08-04/assad-allows-syrian-opposition-parties/2825136>
101. Lund A. Syria's Phony Election: False Numbers and Real Victory. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/55863?lang=en>
102. Lund A. Awaiting Assad's Inauguration Speech. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/56155>
103. Assad wins Syrian election dismissed as farce by critics. *BBC News*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-57277336>
104. Shaar K., Akil S. Inside Syria's Clapping Chamber: Dynamics of the 2020 Parliamentary Elections. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/inside-syrias-clapping-chamber-dynamics-2020-parliamentary-elections>
105. Othman Agha M. Coercive deprivation: Unraveling the Assad regime's policy on domestic reconstruction. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/coercive-deprivation-unraveling-assad-regimes-policy-domestic-reconstruction>
106. Khaddour Kh. The Assad regime's hold on the Syrian state. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: https://carnegieendowment.org/files/syrian_state1.pdf
107. Friedman Y. The Nusayri-Alawi: An Introduction to the Religion, History and Identity of the Leading Minority in Syria. Leiden: Brill, 2010. 325 p.
108. Dossier: Maher Assad. *Middle East Intelligence Bulletin*. 2000. No. 7. URL: https://www.meforum.org/meib/articles/0008_sd1.htm
109. Assad's sister-in-law among Syrian regime's fiercest critics. *France 24*. URL: <https://www.france24.com/en/20140611-majd-jadaan-assad-syria-sister-law-critic>
110. Dossier: Maj. Gen. Assef Shawkat. *Middle East Intelligence Bulletin*. 2000. No. 6. URL: https://www.meforum.org/meib/articles/0007_sd1.htm
111. Farouk-Alli A. Sectarianism in Alawi Syria: Exploring the Paradoxes of Politics and Religion. *Journal of Muslim Minority Affairs*. 2014. No. 3. P. 207–226.
112. Khaddour Kh. Localism, War, and the Fragmentation of Sunni Islam in Syria. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: https://carnegieendowment.org/files/03_19_Khaddour_Syria_Islam_final.pdf

113. Makki D. Syria's economic freefall continues despite Arab League return. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/syrias-economic-freefall-continues-despite-arab-league-return>
114. Yacoubian K. A Latent Problem for Erdoğan. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/89856>
115. Зелінський А. Левант на лінії розламу двох світів. *Historia localis. Historia globalis. Студії на пошану Андрія Кудряченка* / ред. В.Ткаченко та ін. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»; Інститут історії України Національної академії наук України, 2024. С. 224–233.
116. Hassoun: Syria's Controversial Grand Mufti. *Fanack*. URL: <https://fanack.com/faces/features-insights/hassoun-syrias-grand-mufti~83850/>
117. Aleppo must be 'exterminated', says Assad's top Sunni cleric Ahmad Badr al-Hassoun. *Daily Mail*. URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-3568751/Aleppo-exterminated-says-Assad-s-cleric-issues-fatwa-against-civilians-eastern-parts-rebel-held-city.html>
118. Syrian president abolishes position of Grand Mufti. *News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/11/16/syrian-president-abolishes-position-of-grand-mufti>
119. Young M. An Excommunication in Damascus. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/85816>
120. Levit M. The Role of the Islamic State in the Assad Regime's Strategy for Survival. *The Washington Institute for Near East Policy*. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/media/4698?disposition=inline>
121. Serwer D., van Wijk K. Divided Syria: An examination of stabilization efforts and prospects for state continuity. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/divided-syria-examination-stabilization-efforts-and-prospects-state-continuity>
122. Allsopp H. *The Kurds of Syria: Political Parties and Identity in the Middle East*. London: I.B. Tauris & Company Limited, 2014. 304 p.
123. Traboulsi F. *A History of Modern Lebanon*. 2nd ed. London: Pluto Press, 2012. 308 p.
124. Скороход Ю.С. Діяльність міжнародних міждержавних організацій із врегулювання ліванського конфлікту: навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 207 с.
125. Berti B. The Ongoing Battle for Beirut: Old Dynamics and New Trends. Tel Aviv: Institute for national security studies, 2011. 117 p. URL: <https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/systemfiles/%D7%9E%D7%96%D7%9B%D7%A8%20111.pdf>
126. The Lebanese Constitution. *Arab Law Quarterly*. 1997. No. 2. P. 224–261.
127. Syria to Prop up Lebanon's Leader for 3 More Years. *Chicago Tribune*. URL: <https://www.chicagotribune.com/1995/10/12/syria-to-prop-up-lebanons-leader-for-3-more-years/>
128. Dagher C. With Lebanese President's Second Term, Democracy Suffers Severe Blow. *Washington Report on Middle East Affairs*. URL: <https://www.wrmea.org/1995-december/with-lebanese-president-s-second-term-democracy-suffers-severe-blow.html>
129. Rabih M. Emile Lahoud: The beginning of the end for Damascus in Lebanon. *L'Orient Today*. URL: <https://today.lorientlejour.com/article/1333683/emile-lahoud-the-beginning-of-the-end-for-damascus-in-lebanon.html>
130. United Nations Security Council resolution 1559(2004). (S/RES/1559). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/529421?ln=en>
131. Abdelnour Z.K. Syria and the Presidential Succession in Lebanon. *Middle East Intelligence Bulletin*. 2004. No. 2/3. URL: https://www.meforum.org/meib/articles/0402_11.htm
132. Khoury G. Is Assad's "Brother" About to be President of Lebanon? *Medium*. URL: <https://medium.com/the-eastern-project/is-assad-s-brother-about-to-be-president-of-lebanon-eeec735bb45b>

133. Khaddour Kh. Borders Have Undermined Syrian Sovereignty. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/92037>
134. Tokmajyan A. A Flashpoint Looms in Southern Syria. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/92053>
135. Nour A.A. The Assad-Makhlouf spat: A complicated family affair. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/assad-makhlouf-spat-complicated-family-affair>

References

1. Stavnyuk, V.V. (2022). *Istoriya Davn'oyi Hretsiyi. Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv* [A history of Ancient Greece. The study guide for the students of the higher educational institutions]. Chernivtsi: "Misto". [In Ukrainian].
2. Somoza family. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Somoza_family [In English].
3. Duvalier dynasty. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Duvalier_dynasty [In English].
4. Kim family (North Korea). *Wikipedia*. [Online]. Available from: [https://en.wikipedia.org/wiki/Kim_family_\(North_Korea\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Kim_family_(North_Korea)) [In English].
5. Ilham Aliyev. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Ilham_Aliyev [In English].
6. Zelinskyi, A.L. (2023). *Livans'ka Respublika u 2005-2023 rr.: zdobutky Kedrovoyi revolyutsiyi ta spadshchyna syriys'koyi okupatsiyi (Ch. 1-2)* [The Republic of Lebanon during 2005-2023: the achievements of Cedar revolution and a heritage of the syrian occupation (P. 1-2)]. *Problemy vsesvitn'oyi istoriyi* [Problems of World History], 1-2, pp. 176-195, 114-136. [In Ukrainian].
7. Akhmedov, V.M., Isayev, V.A., Filonik, A.O. (eds). (1997). *Siriyskaya Arabskaya Respublika* [The Syrian Arab Republic]. Moskva: Institut izucheniya Izrailya i Blizhnego Vostoka. [In Russian].
8. Akhmedov, V.M. (2005). *Siriya pri Bashare Asade. Regional'nyy opyt modernizatsii v usloviyakh vneshney nestabil'nosti* [Syria under Basharal-Asad. Reginal experience of modernisation under the conditions of external instability]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
9. Pir-Budagova, E.P. (2015). *Istoriya Sirii XX vek* [A history of Syria. XX century]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
10. Matveyev, I.A. (2020). *Siriya v konflikte* [Syria in the Conflict]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
11. Ma'oz, M., Yaniv, A. (1986). *Syria under Assad: Domestic Constraints and Regional Risks*. London; New York: Routledge; Taylor & Francis Group. [In English].
12. Ma'oz, M. (1988). *Asad, the Sphinx of Damascus: A Political Biography*. New York: Weidenfeld and Nicolson. [In English].
13. Seale, P. (1989). *Asad of Syria: The Struggle for the Middle East*. Berkeley (CA): University of California Press. [In English].
14. Zisser, E. (1998). *Decision Making in Asad's Syria*. Washington (DC): The Washington Institute for Near East Policy. [In English].
15. Lesh, D.W. (2005). *The New Lion of Damascus: Bashar al-Asad and Modern Syria*. New Haven; London: Yale University Press. [In English].
16. McHugo, J. (2014). *Syria: A History of the Last Hundred Years*. 2nded. New York; London: The New Press. [In English].
17. Axon, A., Hewitt, S. (2018). *Syria 1975/76-2018*. Leiden; Boston: Brill. [In English].
18. Dawisha, A.I. (1978). Syria under Asad, 1970-1978. The centres of Power. *Government and Opposition*, 3, pp. 341-354. [In English].

19. Koszinowski, Th. (1985). Die Krise der Baath-Herrschaft und die Rolle Assad bei der Sicherung der Macht. *Orient*, 4, pp. 549–571. [In German].
20. Zisser, E. (1994). Asad of Syria – The Leader and the image. *Orient*, 2, pp. 247–260. [In English].
21. Zisser, E. (2003). Does Bashar al-Assad Rule Syria? *Middle East Quarterly*, 1, pp. 15–23. [In English].
22. Perthes, V. (1997). *The Political Economy of Syria Under Asad*. London; New York: I. B. Tauris. [In English].
23. Perthes, V. (2006). *Syria under Bashar al-Asad: Modernisation and the Limits of Change*. London; New York: Routledge; Taylor & Francis Group. [In English].
24. van Dam, N. (2011). *The Struggle for Power in Syria: Politics and Society Under Asad and the Ba'th Party*. 4th ed. London; New York: I. B. Tauris. [In English].
25. Rais, F.R. (2004). Syria under Bashar al Assad: a profile of power. *Strategic Studies*, 3, pp. 144–168. [In English].
26. Becker, C. (2005/2006). Strategies of Power Consolidation in Syria Under Bashar al-Asad: Modernizing Control Over Resources. *The Arab Studies Journal*, 2/1, pp. 65–91. [In English].
27. Wikas, S. (2007). *Battling the Lion of Damascus: Syria's Domestic Opposition, and the Asad Regime*. Washington (DC): The Washington Institute for Near East Policy. [Online]. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/media/3488?disposition=inline> [In English].
28. Joya, A. (2007). Syria's Transition, 1970-2005: from Centralization of the State to Market Economy. *Transitions in Latin America and in Poland and Syria* / ed. P. Zarembka. Leeds: Emerald Group Publishing Limited, pp. 163–201. [In English].
29. Buchs, A. (2009). The resilience of authoritarian rule in Syria under Hafez and Bashar Al-Asad. *GIGA Working Paper*, 97, pp. 1–36. [In English].
30. Ziadeh, R. (2011). *Power and Policy in Syria: The Intelligence Services, Foreign Relations and Democracy in the Modern Middle East*. London; New York: I. B. Tauris. [In English].
31. (2011). *Agriculture and Reform in Syria* / ed. R. Hinnebusch. Boulder (CO): University of St Andrews Centre for Syrian Studies; Lynne Rienner Publishers. [In English].
32. Nagaichuk, V.I. (2016). Syrijs'ka kryza: istorychni vytoky, peredumovy, prychnyny (ch. I-II) [The syrian crisis: the historical roots, the preconditions, the reasons (P. I–II)]. *Zovnishni spravy* [Foreign Affairs], 10–11, pp. 12–15, 41–43. [In Ukrainian].
33. Ilhan, N. (2019). Opening a historical context to the roots of civil war in Syria. *Social transformations and globalization* / ed. K. Di Yarbakirlioglu. Ankara: Iksad Publications, pp. 161–179. [In English].
34. Böttcher, A. (1998). *Syrische Religionspolitik unter Asad*. Freiburg: Arnold-Bergstrasser-Institut. [In German].
35. Zisser, E. (2005). Syria, the Ba'th Regime and the Islamic Movement: Stepping on a New Path? *The Muslim World*, 95, pp. 43–65. [In English].
36. Lefevre, R. (2013). *Ashes of Hama: The Muslim Brotherhood in Syria*. Oxford; New York: Oxford University Press. [In English].
37. Pierret, Th. (2013). *Religion and State in Syria: The Sunni Ulama from Coup to Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
38. McDowall, D. (1998). *The Kurds of Syria*. London: Kurdish Human Rights Project. [In English].
39. Yildiz, K. (2005). *The Kurds in Syria: the forgotten people*. London ; Ann arbor (MI): Pluto Press. [In English].
40. Lowe, R. The Syrian Kurds: A People Discovered. Middle East Program for Chatham House. [Online]. Available from: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Middle%20East/bsyriankurds.pdf> [In English].

41. Tejel, J. (2009). *Syria's Kurds: history, politics and society*: transl. from french. London-New York: Routledge. [In English].
42. Tejel, J. (2021). The Kurdish Question in Syria, 1946-2019. *The Cambridge History of the Kurds* / Ed. H. Bozarslan, C. Gunes, V. Yadirgi. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 436–457. [In English].
43. Gunter, M.M. (2014). *Out of Nowhere: The Kurds of Syria in Peace and War*. Oxford: Oxford University Press. [In English].
44. Schott, A.-S. (2017). *The kurds of Syria*. Copenhagen: Royal Danish Defence College. [In English].
45. Schmidinger, Th. (2018). *Rojava: Revolution, War and the Future of Syria's Kurds*. London: Pluto Press. [In English].
46. Balanche, F. (2018). *Sectarianism in Syria's Civil War: ageopoliticalstudy*. Washington (DC): The Washington Institute for Near East Policy. [In English].
47. Mazur, O.A. (2019). *Kurdskiy vopros v politicheskom konflikte v Sirii* [The kurdish question in a political conflict in Syria]. Moskva: Institut Blizhnego Vostoka. [In Russian].
48. Lee, S.C. (2019). *Minority Communities in Times of Conflict: Civil War in Lebanon and Syria*: Diss... PhD. Evanston (IL): NorthWestern University. [In English].
49. Thompson, E.V. (2002). Will Syria Have to Withdraw from Lebanon? *Middle East Journal*, 1, pp. 72–93. [In English].
50. Fisk, R. (2005). Lebanese Are United under Flag of the “Cedars Revolution”. *The Independent*. [Online]. Available from: <https://www.independent.co.uk/voices/commentators/fisk/lebanese-are-united-under-flag-of-the-cedars-revolution-526909.html> [In English].
51. Sfeir, A. (2005). Liban : les trahisons du 14 mars. *Etudes*, March, pp. 153–160. [In French].
52. Volovich, A.A. (2005). Livan i Siriya posle Khariri: ispytaniye na prochnost' [Lebanon and Syria after Hariri: the crash test]. *Blizhniy Vostok i sovremennost'* [The Near East and the present], 25, pp. 273–309. [In Russian].
53. Harris, W.W. (2005). Bashar al-Assad's Lebanon Gamble. *Middle East Quarterly*, Summer, pp. 33–44. [In English].
54. Haddad, S. (2005). The Lebanese Parliamentary Elections of 2005. *The Journal of Social, Political and Economic Studies*, 33, pp. 305–331. [In English].
55. Blanford, N. (2006). *Killing Mr Lebanon. The Assasination of Rafik Hariri and its impact on the Middle East*. London: Tauris. [In English].
56. Zisser, E. (2006). Lebanon – the Cedar Revolution – Between Continuity and Change. *Orient*, 4, pp. 460–483. [In English].
57. Jaafar, R., Stephan, M.J. (2009). Lebanon's Independence Intifada: How an Unarmed Insurrection Expelled Syrian Forces. *Civilian Jihad. Nonviolent Struggle, Democratization and Governance in the Middle East* / ed. N.J. Stephan. New York: Palgrave Macmillan, pp. 169-184. [In English].
58. Phares, W. (2010). *The Coming Revolution: Struggle for Freedom in the Middle East*. New York: Threshold Editions. [In English].
59. Hirst, D. (2010). *Beware of Small States: Lebanon, Battleground of the Middle East*. Sydney: ReadHowYouWant.com. [In English].
60. El-Husseini, R. (2012). *Pax Syriana: Elite Politics in Postwar Lebanon*. 2nd ed. Syracuse (NY): Syracuse University Press. [In English].
61. Naba, R. (1999). *Rafic Hariri, Un homme d'affaires premier minister*. Paris: L'Harmattan. [In French].
62. Naba, R. (2011). *Hariri de père en fils, hommes d'affaires et premiers ministres*. Paris: L'Harmattan. [In French].
63. Pakradouni, K. (2012). *Years of Resistance: The Mandate of Émile Lahood, the former President of Lebanon*. Reading: Garnet Publishing. [In English].

64. Horobets', I., Martynov, A. (2011). Syriys'kyi hordiyiv vuzol [The Syrian Gordian knot]. *Zovnishni spravy* [Foreign Affairs], 10, pp. 30–33. [In Ukrainian].
65. Zin'ko, S. (2011). *Syriys'kyi politychnyy pas'yans* [The syrian political patience]. *Zovnishni spravy* [Foreign Affairs], 11–12, pp. 37–39. [In Ukrainian].
66. Zin'ko, S. (2012). Syriys'ke protystoyannya v konteksti rehional'nykh transformatsiy [The syrian confrontation in a context of the regional transformations]. *Zovnishni spravy* [Foreign Affairs], 8, pp. 20–25. [In Ukrainian].
67. Subkh, M. (2011). Syriya: tunel' bez svitla v kintsi [Syria: the tunnel without the light in the end]. *Zovnishni spravy* [Foreign Affairs], 11–12, pp. 40–43. [In Ukrainian].
68. Alzamalkani, M.A. (2015). *Syria: why is the arab spring turning into a long winter*: Diss... Ph.D. St Andrews: St Andrews University. [In English].
69. Phillips, C. (2016). *The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East*. New Haven (CT): Yale University Press. [In English].
70. Glass, C. (2016). *Syria Burning: A Short History of a Catastrophe*. London: Verso. [In English].
71. Veysel, K. (2016). The Role of the Military in Syrian Politics and the 2011 Uprising. *Insight Turkey*, 2, pp. 109-128. [In English].
72. Volovych, O. (2016). RF i SSHA u Syriyi: nepereborni rozbizhnosti [RF and USA in Syria: the insuperable disagreements]. *Zovnishni spravy* [Foreign Affairs], 10, pp. 6-11. [In Ukrainian].
73. van Dam, N. (2017). *Destroying a Nation: The Civil War in Syria*. London; New York: I.B. Tauris. [In English].
74. Akhmedov, V.M. (2018). *Siriyskoye vosstaniye: istoriya, politika, ideologiya* [Syrian Uprising: history, politics, ideology]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
75. Hinnebusch, R., Saouli, A. (eds). (2019). *The war for Syria: Regional and International Dimensions of the Syrian Uprising*. London; New York: Routledge; Taylor & Francis Group. [In English].
76. Çakmak, C. (2019). Phasing the Syrian Crisis: from Peaceful Conflicts to Internationalized Conflict. *Dealing with Terrorism: Empirical and Normative Challenges of Fighting the Islamic State* / Ed. M. Engelhart, S. Roksandić Vidlicka. Berlin: Duncker & Humblot, pp. 255–268. [In English].
77. Panayiotides, N. (2020). The Great Syrian Civil War: A Realist Approach to the Syrian Conflict. *The IUP Journal of International Relations*, 1, pp. 59-70. [In English].
78. al-Ghadhawi, A. Al-Assad's Strategy to Avoid Becoming a Puppet of Russia and Iran. *New Lines Institute*. [Online]. Available from: <https://newlinesinstitute.org/state-resilience-fragility/al-assads-strategy-to-avoid-becoming-a-puppet-of-russia-and-iran/> [In English].
79. Naba, R. (2022). *Syrie (2011-2021), Chronique d'une guerre sans fin*. Villeurbanne: Golias Editions. [In French].
80. Zisser, E. (2022). At the End of the Day, Bashar al-Assad. *Strategic Assessment*, 1, pp. 101–107. [In English].
81. Syria. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/region/1559?lang=en> [In English].
82. Syria Program. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/programs/syria-program> [In English].
83. Syria. *International Crisis Group*. [Online]. Available from: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/east-mediterranean-mena/syria> [In English].
84. Pipes, D. (1992). *Greater Syria: The History of an Ambition*. 2nd ed. Oxford; New York: Oxford University Press. [In English].

85. Gentry, C. (2017). The Minor Sect Ruling Syria: Who are the Alawites?. *International Review*. [Online]. Available from: <https://international-review.org/minor-sect-ruling-syria-alawites/> [In English].
86. Zelinskyi, A.L. (2022). Livan i Syriya – “seams'ki blyznyuky” Levantu: stan rechey na suchasnomu etapi [Lebanon and Syria – the “Siamese twins” of the Levant: a current situation]. *Problemy vsesvitn'oyi istoriyi* [Problems of World History], 3, pp. 98-113. [In Ukrainian].
87. *Syrie, Constitutionde 1930*. [Online]. Available from: <https://mjp.univ-perp.fr/constit/sy1930.htm> [In English].
88. Davis H.M. (ed). (1953). The Constitution of Syria of September 5, 1950. *Constitutions, electoral laws, treaties of states in the Near and Middle East*. Durham (NC): Duke University Press, pp. 402-433. [In English].
89. Constitution of the Syrian Arabic Republic (1973). *International Constitutional Law*. [Online]. Available from: https://www.servat.unibe.ch/icl/sy00000_.html [In English].
90. Fisk, R. Obituary: Suleiman Franjieh. *The Independent*. [Online]. Available from: <https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-suleiman-franjieh-1535126.html> [In English].
91. Bashar al-Assad's inner circle. *BBC News*. [Online]. Available from: <https://web.archive.org/web/20220327062345/https://www.bbc.com/news/world-middle-east-13216195> [In English].
92. (1999). Bashar Assad Makes His International Debut. *Middle East Intelligence Bulletin*, 11. [Online]. Available from: https://www.meforum.org/meib/articles/9911_me5.htm [In English].
93. (2004). Syria Under Bashar (II): Domestic Policy Challenges. *International Crisis Group*, 11 february. [Online]. Available from: <https://icg-prod.s3.amazonaws.com/24-syria-under-bashar-ii-domestic-policy-challenges.pdf> [In English].
94. Constitution of the Syrian Arabic Republic (2012). *Syrian Arab News Agency*. [Online]. Available from: http://www.sana.sy/ru/?page_id=1489 [In English].
95. Quilliam, N.M. (1997). *Syria: adjusting to the new world order*. Diss... PhD. Durham: Durham University. [In English].
96. Shama, N. The Arrogance of Power. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/84329> [In English].
97. Holliday, J. (2013). *The Assad Regime: from Counterinsurgency to Civil War*. Washington (D.C.): the Institute for the Study of War. [Online]. Available from: <https://www.understandingwar.org/sites/default/files/TheAssadRegime-web.pdf> [In English].
98. Sapronova, M.A. (2022). *Konstitutsionnoye razvitiye Sirii: mezhdru detsentralizatsiyey i avtoritarizmom* [The constitutional development of Syria: between democratization and authoritarianism]. Moskva: Institut Blizhnego Vostoka. [In Russian].
99. Syria passes law to allow political parties. *News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2011/7/25/syria-passes-law-to-allow-political-parties> [In English].
100. Scepticism as Assad allows opposition parties. *ABC News*. [Online]. Available from: <https://www.abc.net.au/news/2011-08-04/assad-allows-syrian-opposition-parties/2825136> [In English].
101. Lund, A. Syria's Phony Election: False Numbers and Real Victory. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/55863?lang=en> [In English].
102. Lund, A. Awaiting Assad's Inauguration Speech. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/56155> [In English].
103. Assad wins Syrian election dismissed as farce by critics. *BBC News*. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-57277336> [In English].

104. Shaar, K., Akil S. Inside Syria's Clapping Chamber: Dynamics of the 2020 Parliamentary Elections. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/publications/inside-syrias-clapping-chamber-dynamics-2020-parliamentary-elections> [In English].
105. Othman Agha, M. Coercive deprivation: Unraveling the Assad regime's policy on domestic reconstruction. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/publications/coercive-deprivation-unraveling-assad-regimes-policy-domestic-reconstruction> [In English].
106. Khaddour, Kh. The Assad regime's hold on the Syrian state. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: https://carnegieendowment.org/files/syrian_state1.pdf [In English].
107. Friedman, Y. (2010). *The Nusayri-Alawi: An Introduction to the Religion, History and Identity of the Leading Minority in Syria*. Leiden: Brill. [In English].
108. (2000). Dossier: Maher Assad. *Middle East Intelligence Bulletin*, 7. [Online]. Available from: https://www.meforum.org/meib/articles/0008_sd1.htm [In English].
109. Assad's sister-in-law among Syrian regime's fiercest critics. *France 24*. [Online]. Available from: <https://www.france24.com/en/20140611-majd-jadaan-assad-syria-sister-law-critic> [In English].
110. (2000). Dossier: Maj. Gen. Assef Shawkat. *Middle East Intelligence Bulletin*, 6. [Online]. Available from: https://www.meforum.org/meib/articles/0007_sd1.htm [In English].
111. Farouk-Alli, A. (2014). Sectarianism in Alawi Syria: Exploring the Paradoxes of Politics and Religion. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 3, pp. 207–226. [In English].
112. Khaddour, Kh. Localism, War, and the Fragmentation of Sunni Islam in Syria. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: https://carnegieendowment.org/files/03_19_Khaddour_Syria_Islam_final.pdf [In English].
113. Makki, D. Syria's economic freefall continues despite Arab League return. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/publications/syrias-economic-freefall-continues-despite-arab-league-return> [In English].
114. Yacoubian, K. A Latent Problem for Erdoğan. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/89856> [In English].
115. Zelinskyi, A. (2024). Levant na liniyi rozlamu dvokh svitiv [The Levant on the fault line of the two worlds]. *Historia localis. Historia globalis. Studiyi na poshanu Andriya Kudryachenka* [Historia localis. Historia globalis. Studies in Honor of Andrii Kudriachenko] / red. V. Tkachenko ta in. Kyiv: DU "Instytut vsesvitn'oyi istoriyi Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrainy"; Instytut istoriyi Ukrainy Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrainy, pp. 224–233. [In Ukrainian].
116. Hassoun: Syria's Controversial Grand Mufti. *Fanack*. [Online]. Available from: <https://fanack.com/faces/features-insights/hassoun-syrias-grand-mufti~83850/> [In English].
117. Aleppo must be 'exterminated', says Assad's top Sunni cleric Ahmad Badr al-Hassoun. *Daily Mail*. [Online]. Available from: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-3568751/Aleppo-exterminated-says-Assad-s-cleric-issues-fatwa-against-civilians-eastern-parts-rebel-held-city.html> [In English].
118. Syrian president abolishes position of Grand Mufti. *News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2021/11/16/syrian-president-abolishes-position-of-grand-mufti> [In English].
119. Young, M. An Excommunication in Damascus. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/85816> [In English].

120. Levit, M. The Role of the Islamic State in the Assad Regime's Strategy for Survival. *The Washington Institute for Near East Policy*. [Online]. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/media/4698?disposition=inline> [In English].
121. Serwer, D., van Wijk K. Divided Syria: An examination of stabilization efforts and prospects for state continuity. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/publications/divided-syria-examination-stabilization-efforts-and-prospects-state-continuity> [In English].
122. Allsopp, H. (2014). *The Kurds of Syria: Political Parties and Identity in the Middle East*. London: I.B. Tauris & Company Limited. [In English].
123. Traboulsi, F. (2012). *A History of Modern Lebanon*. 2nd ed. London: Pluto Press. [In English].
124. Skorokhod, Yu.S. (2012). *Diyal'nist' mizhnarodnykh mizhderzhavnykh orhanizatsiy iz vrehulyuvannya livans'koho konfliktu : navchal'nyy posibnyk* [The activity of the international intergovernmental organizations for the settlement of the Lebanese conflict: the textbook]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr "Kyyivs'kyi universytet". [In Ukrainian].
125. Berti, B. (2014). *The Ongoing Battle for Beirut: Old Dynamics and New Trends*. Tel Aviv: Institute for national security studies. [Online]. Available from: <https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/systemfiles/%D7%9E%D7%96%D7%9B%D7%A8%20111.pdf> [In English].
126. (1997). The Lebanese Constitution. *Arab Law Quarterly*, 2, pp. 224–261. [In English].
127. Syria to Prop up Lebanon's Leader for 3 More Years. *Chicago Tribune*. [Online]. Available from: <https://www.chicagotribune.com/1995/10/12/syria-to-prop-up-lebanons-leader-for-3-more-years/> [In English].
128. Dagher, C. With Lebanese President's Second Term, Democracy Suffers Severe Blow. *Washington Report on Middle East Affairs*. [Online]. Available from: <https://www.wrmea.org/1995-december/with-lebanese-president-s-second-term-democracy-suffers-severe-blow.html> [In English].
129. Rabih, M. Emile Lahoud: The beginning of the end for Damascus in Lebanon. *L'Orient Today*. [Online]. Available from: <https://today.lorientlejour.com/article/1333683/emile-lahoud-the-beginning-of-the-end-for-damascus-in-lebanon.html> [In English].
130. *United Nations Security Council resolution 1559(2004).(S/RES/1559)*. [Online]. Available from: <https://digitallibrary.un.org/record/529421?ln=en> [In English].
131. Abdelnour, Z.K. (2004). Syria and the Presidential Succession in Lebanon. *Middle East Intelligence Bulletin*, 2/3. [Online]. Available from: https://www.meforum.org/meib/articles/0402_11.htm [In English].
132. Khoury, G. Is Assad's "Brother" About to be President of Lebanon? *Medium*. [Online]. Available from: <https://medium.com/the-eastern-project/is-assad-s-brother-about-to-be-president-of-lebanon-eeec735bb45b> [In English].
133. Khaddour, Kh. Borders Have Undermined Syrian Sovereignty. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/92037> [In English].
134. Tokmajyan, A. A Flashpoint Looms in Southern Syria. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/92053> [In English].
135. Nour, A.A. The Assad-Makhlouf spat: A complicated family affair. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/publications/assad-makhlouf-spat-complicated-family-affair> [In English].

Zelinskyi A. The Father and the Son al-Assad: the Common and Different Features of a State Policy.

The Syrian al-Assad presidential dynasty is a classic example of a hereditary dictatorship. At the same time, the state policy of Hafez al-Assad and his son Bashar have more differences than common features.

Alawite H. al-Assad usurped the state power of Syria thanks to his own efforts and abilities. As a result of a combination of the socio-political and socio-economic reforms, he turned Syria into a state of the fear, which provided those who fear it with the social mobility and protection from the poverty. At the same time, the Sunnis, who refused the politicization of Islam, could practice their religion and hold the high government positions, while Kurds who agreed to the Arabization could work in the business, a bureaucratic apparatus, or the religious structures. In addition, H. al-Assad, by the interfering in the internal affairs of Lebanon, turned Syria from a political object into a regional political subject, which impressed the Syrians.

B. al-Assad, who received a presidential power from his father, could not become his full-fledged replacement. Together with the power, he received a number of socio-economic challenges. They threatened the state's ability to provide the population with the necessary amount of "bread in exchange for freedom" and demanded an urgent response. B. al-Assad essentially refused to follow the paved path of the moderate political and economic liberalization of the country. He abused the state "whip" to curb the democratic opposition and the Kurdish national movement. At the same time, B. al-Assad flirted with the Sunni Islamists for tactical reasons. Finally, his failed Lebanon policy marked the beginning of the end of the Syrian regional subjectivity.

The civil war, which was a consequence of B. al-Assad's state policy, did not teach him anything. In the end, he resorted to the help of foreign patrons: RF and Iran, turning into their puppet. The weakness of his power positions excludes the possibility of a further continuation of the al-Assad presidential dynasty.

Keywords: *Hafez al-Assad, Bashar al-Assad, a hereditary dictatorship, Syrian Arabian Republic, Republic of Lebanon, The Syrian civil war, The Cedar revolution*

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 341.16:001 ЮНЕСКО]: 008 (477) "364"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-25-7>

Гуменюк А.Г.

<https://orcid.org/0000-0002-7930-3666>

ЗБЕРЕЖЕННЯ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Стаття розкриває проблеми збереження світової культурної спадщини ЮНЕСКО в Україні в умовах повномасштабної війни та російської агресії. Авторка зробила спробу проаналізувати культуру як фактор формування національної ідентичності. Визначила виклики, які постають в культурній сфері держави в умовах війни, до них віднесла такі як недостатнє фінансування, низька оплата праці і загалом нівелювання культури у важливому значенні для населення, народу, нації.

Одним з основних аспектів розвитку культури представлено збереження національної спадщини України, зокрема матеріальних та нематеріальних пам'яток спадщини ЮНЕСКО. У статті досліджено стан в якому стані вони перебувають під час російсько-української війни та проблеми з їх збереження. Розкрито основні етапи розвитку співробітництва України з ЮНЕСКО: 1954-1962 – початковий етап становлення відносин; 1962-1980 – етап розгортання активної співпраці; 1980-1990 – етап розширення участі України в програмі діяльності організації. З 1991 р. – етап якісно нових відносин, чому сприяло здобуття незалежності. Важливим кроком стало включення історико-архітектурних та природних об'єктів України до списку світової спадщини ЮНЕСКО.

З 2014 р. ведеться обговорення та вирішення низки актуальних питань щодо стану та перспектив співробітництва ЮНЕСКО у світлі запобігання новим викликам і загрозам, зокрема окупації РФ українських територій. Також постає питання розширення переліку кількості пам'яток. Дано короткий опис основних пам'яток та потенційних об'єктів на включення до переліку світової спадщини ЮНЕСКО.

Зроблено висновок, що завдяки активній державній і суспільній діяльності питання збереження спадщини ЮНЕСКО в Україні є на порядку денному і ця спадщина не тільки збереглась, а й активно поповнюється. Однак Україна ще має активно працювати і в напрямку популяризації українських об'єктів в країні і світі, розвінчувати міфи росіян про нашу спадщину тощо.

Ключові слова: ідентичність, культура, культурна пам'ятка, світова культурна спадщина, ЮНЕСКО, Україна.

Триває боротьба українців за збереження власної нації, власної ідентичності. Боротьба відбувається на різних фронтах – військовому, політичному, дипломатичному, економічному, освітньому тощо. Помітним аспектом в збереженні національної ідентичності є історична культура. Сам культурний код динамічний по своїй суті, він здатний змінюватися залежно від конкретно-історичних умов розвитку тієї чи іншої соціокультурної системи. Водночас гнучкість культурного коду зумовлена функціями, які він виконує у соціумі:

- соціальне наслідування (культурний код визначає особливі системотвірні чинники, частина яких забезпечує відтворення генерацій, а також увідповіднення форм та способів їх життєдіяльності; іншим властива здатність змінюватися, що допомагає пристосуватися до змін умов середовища);
- формування ідентичності (отриманий як спадок культурний код передає чіткі засади та можливості для ідентифікації людини у своєму культурному середовищі);
- соціальне конструювання (систематизація культурного досвіду та формування характерного типу історичної культури, який буде представлений місцем нації або окремого її представника у світі) [1].

В цілому можемо стверджувати, що повномасштабне вторгнення ще раз зробило акценти на виклики, які постають в культурній сфері держави – недостатнє фінансування, низька оплата праці і загалом нівелювання культури у важливому значенні для населення, народу, нації. Але культура має посідати верхнє місце у пріоритетах влади. Недарма згадується цитата прем'єра Британії Уїнстона Черчілля в часи Другої світової війни: «Якщо немає культури, навіщо тоді ми воюємо?». Україні вже зараз, під час війни, яка триває вже 9-ий рік, потрібно розвивати культурну сферу, яка є важливою для самоусвідомлення себе як нації і гордість за неї зараз і у післявоєнний час. Також це необхідно для усвідомлення України як окремого суб'єкта на світовій арені, повністю від'ємного від нашого ворога.

Одним з основних аспектів розвитку культури є збереження національної спадщини України. Зокрема це є спадщина ЮНЕСКО, яка представлена в країні низкою матеріальних та нематеріальних пам'яток. В якому стані вони перебувають? Що з ними відбувалося та відбувається в контексті збереження під час російсько-української війни, яка триває 9-ий рік? Які перспективи та виклики постають сьогодні в цьому аспекті? Дана стаття має за мету відповісти на ці та інші питання.

Україна стала членом ООН з питань освіти, науки і культури 12 травня 1954 р. За часів СРСР ЮНЕСКО була чи не єдиною універсальною міжнародною організацією системи ООН через участь у програмах якої українські науковці, наукові установи та навчальні заклади, окремі вчені мали змогу долучатися до реалізації міжнародних проєктів у галузі новітніх технологій, обмінюватися передовим досвідом зі своїми зарубіжними колегами. Можливості організації також використовувалися для популяризації освітніх знань про Україну та її історію.

На шляху розвитку співробітництва України з ЮНЕСКО хронологічно можна виділити кілька етапів:

- 1954-1962 – початковий етап, коли відбувалося становлення відносин.

- 1962-1980 – етап, коли Україна розгорнула активну співпрацю в рамках ЮНЕСКО. Українські представники обиралися в 1968 р. до Президії генеральної конференції ЮНЕСКО, були головами та заступниками голів її робочих груп. В цей час розпочалося більш широке залучення представників українських наукових і творчих кіл до участі у міжнародних заходах, що відбувалися по лінії ЮНЕСКО.
- 1980-1990 – етап, який позначений розширенням участі України в програмі діяльності організації. В цей період Україна була вперше обрана до Виконавчої ради ЮНЕСКО на період 1980-1985 рр. У 1980 р. в МЗС України був створений окремий підрозділ, який одержав назву «Секретаріат комісії УРСР у справах ЮНЕСКО». Продовжувалося активне залучення українських діячів науки, освіти, культури до участі в проектах й заходах ЮНЕСКО.

Нову якість відносин України і ЮНЕСКО набули після здобуття нашою державою незалежності. Зважена й послідовна позиція нашої держави, значний потенціал й напрацьований досвід співробітництва забезпечили зміцнення її авторитету у цій організації. Водночас Указом Президента України від 26.03.1996 р. була створена Національна комісія України у справах ЮНЕСКО. Наразі до її складу входять понад 60 представників міністерств і відомств, керівників кафедр ЮНЕСКО, українських об'єктів, включених до світової спадщини ЮНЕСКО, громадських організацій тощо.

Важливою в плані поширення інформації про Україну була робота щодо включення історико-архітектурних та природних об'єктів до списку світової спадщини ЮНЕСКО.

Останній за часом візит Генерального директора ЮНЕСКО відбувся 23 квітня 2014 р. Ірина Бокова відвідала Україну та зустрілася з тодішнім керівництвом держави. Важливим аспектом візиту було обговорення низки актуальних питань щодо стану та перспектив співробітництва ЮНЕСКО у світлі запобігання новим викликам і загрозам, зокрема окупації РФ Автономної Республіки Крим. Мова йшла, зокрема, про вироблення спільного алгоритму дій для збереження та захисту української культурної, природної та наукової спадщини на окупованому Кримському півострові, забезпечення сталої роботи освітніх та наукових установ АРК, а також реалізації головних положень ухваленої на 194 сесії виконавчої ради ЮНЕСКО у квітні 2014 р. резолюції щодо ситуації в Криму [2].

Таким чином, важливою складовою роботи держави і українського соціуму після початку збройної агресії Росії у 2014 р. став захист культурної спадщини ЮНЕСКО.

На початок збройної агресії Росії проти України до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО входило сім українських культурних та природних пам'яток: «Київ: Собор Святої Софії і прилеглі монастирські споруди, Києво-Печерська Лавра» (рік присвоєння – 1990 р.), «Ансамбль історичного центру

м. Львів» (1998 р.), Транскордонний об'єкт науково-культурної спадщини «Дуга Струве» (геодезичні пункти Баранівка, Катеринівка, Старонекрасівка, Фельштин, 2007 р.), «Резиденція Буковинських та Далматинських митрополитів» (нині будинок Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 2011 р.), «Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі» (спільна українсько-польська номінація, 2013 р.), «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора» (2013 р.), «Букові праліси і давні ліси Карпат та інших регіонів Європи» (2007 р.). Станом на 2021 рік Уряд України запропонував внести до переліку Світової спадщини ЮНЕСКО ще 17 об'єктів [3]. В контексті нашої статті будуть проаналізовані основні пам'ятки, а також розглянуті потенційні об'єкти.

Розпочнемо з Софії Київської. Національний заповідник посідає важливе місце серед пам'яток столиці та України. Свідченням того є велика кількість відвідин політичних та культурних діячів світу, які приїжджають з робочим візитом до Києва – прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон, президент Франції Еммануель Макрон, прем'єр-міністр Фінляндії Сання Марін, актор Джон Глісон тощо. Тому актуальним для влади та суспільства є робота щодо збереження об'єкту, який став першим від України у списку ЮНЕСКО. Важливу роль в цьому плані відіграють небайдужі українські меценати. Зокрема 18 листопада 2021 р. у соборі Святої Софії відбулась знакова подія – урочистий захід із нагоди дарування Національному заповіднику «Софія Київська» мозаїчних портретів і різьбленого кіоту у межах меценатського проекту «Три покоління благовірності». На заході були присутні представники посольств Швеції, Франції, Німеччини в Україні, меценати заповідника, культурна громадськість і ЗМІ.

У проекті, ініціатором і розробником якого виступила група компаній «OLOS» було використано наукове дослідження кандидата історичних наук Олени Ясинецької «Три покоління благовірності: Інгігерда Шведська, Анна Київська та Едігна Баварська».

Під час заходу перша заступниця голови місії Швеції в Україні Катя Салсбек наголосила: «Ця історія про трьох жінок нагадує нам, як ми всі, європейці, пов'язані один з одним і маємо спільну історію. Дослідження, виконане Оленою Ясинецькою, допомагає нам у цьому. Посольство Швеції дуже раде бути причетним до цього процесу, особливо враховуючи те, що Інгігерда була нашою шведською принцесою».

У свою чергу, генеральний директор Національного заповідника «Софія Київська» Неля Куковальська розвінчала міф, що нібито в Новгороді зберігаються останки святої Інгігерди. За її словами, цей міф почав розвінчуватися тоді, коли в соборі Софії Київської було відкрито саркофаг і знайдено мощі жінки віком 50-54 роки. «Ми дуже віримо в те, що правду про нашу українську історію донесемо до всього світу».

Дружина посла Франції в Україні Каролін де Понсен щиро подякувала всім, хто долучився до реалізації цього прекрасного проєкту, що є чудовим свідченням дружби і співпраці між Францією та Україною. «Що може бути більш зворушливе за цю постать молоденької дівчини, яка в 15-річному віці залишає свою країну і їде до Франції, щоб стати там дружиною короля Франції Генріха I і королевою. Пам'ять про неї, про її набожність ретельно зберігається в містечку Санліс (Франція), де є її статуя, пам'ятник і де дуже добре пам'ятають про її українське коріння», – зазначила вона [4].

Також завдяки меценатам були надруковані монографії дослідниці Надії Нікітенко, присвячені підсумкам її багаторічних досліджень пам'ятки. У центрі обох досліджень – комплекс архітектури, мозаїк, фресок та написів-графіті Софії Київської. На сучасному рівні проаналізовано всі наявні джерела та науковий доробок кількох поколінь дослідників собору, запропоновано нову методику його вивчення, висвітлено вагомі результати власних досліджень. Розглянуто й осмислено унікальне архітектурне вирішення собору, колосальну кількість сюжетів довершених мозаїк і фресок. Знання про собор поповнені численними новими даними, отриманими авторкою в соборі [5].

Що стосується Києво-Печерської лаври, то в період з 2014 р. по сьогоднішня в українському інформаційному полі ця пам'ятка асоціювалась з центром «руського мира» у центрі Києва – річ про УПЦ МП, яка має явні зв'язки з ворогом України. Але за цей період вдалося знайти принаймні б одну новину, в якій йшлося про збереження пам'яті цього об'єкта. Видання Києво-Печерської лаври першої половини XVII ст. «Тріюдь Цвітна» перевели в електронний вигляд у Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Завідувачка сектору впровадження цифрових технологій музею Ольга Морозова повідомила, що це видання було опубліковане в 1631 р., з великою кількістю ілюстрацій воно містило всі церковні служби, починаючи від Великодня і аж до свята Всіх Святих. Цю книгу сам Петро Могила присвятив своєму брату Мойсею, який був князем в Молдові [6].

Аналізуючи ситуацію навколо пам'ятки «Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі» в контексті вказаного хронологічного періоду, варто згадати засідання Міжнародної реставраційної ради місця Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО вказаного об'єкта.

Засідання є однією зі щорічних традиційних зустрічей членів ради, науковців та експертів з України та Польщі, виступаючим важливим для справи утримання дерев'яних церков-пам'яток культурної та історичної спадщини, які розташовані по обидва боки кордону. Остання з таких зустрічей відбулась у 2021 р. [6].

Пам'ятка «Резиденція Буковинських та Далматинських митрополитів» (нині Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) має особливе значення – це єдиний в Україні і один із шести університетів у світі, який виконує подвійну функцію: як освітня та наукова інституція та пам'ятка

Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО одночасно. У 2018 р. на базі вишу було відкрито кафедру «Архітектури і збереження об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО». Кафедра є однією з близько 800 структурних підрозділів у понад 110 країнах світу мережі ЮНЕСКО UNITWIN – програми, за допомогою якої здійснюється всестороння підтримка міжнародному співробітництву у сфері вищої освіти. Зусиллям науковців університету у 2019 р. була опублікована книга «Архітектурне диво Чернівців» (автори – Тамара Марусик, Ірина Коротун), яка стала ґрунтовним дослідженням про Резиденцію митрополитів Буковини і Далмації. За підсумками Всеукраїнського рейтингу «Книжка року – 2020» видання увійшло до короткого списку у номінації «Візитівка» [7].

В найбільш плачевному стані серед пам'яток зі списку є «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора», яка знаходиться в тимчасовій окупації в Криму з 2014 р. Досить вагомому частину інформації про неї можна дізнатися з вуст старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України Евеліни Кравченко. Зокрема, вона розповіла, що внаслідок проведення так званих «розкопок» загарбники фактично знищили давнє передмістя Херсонеса Таврійського і інформація про його минуле втрачена назавжди.

Кравченко пояснила, що біля міста розташовувався давній некрополь із ранньохристиянськими похованнями, а також доволі бідне передмістя. Тут можна було простежити зміни в поховальному обряді, виникнення монастиря Богородиці на Дівочій горі, який функціонував і після загибелі Херсонеса. Цей монастир згадується в турецьких джерелах XVI ст., турки його не знищили. За словами дослідниці, упродовж кількох місяців на 25 тисячах квадратних метрів в передмісті Херсонеса росіяни проводили те, що вони називають «розкопками».

«Фактично це знищення історичної спадщини. Спочатку вони загнали туди екскаватори. Севастопольці обурилися, адже такі підходи до цього історичного місця вражають усіх. Після цього на “розкопки” загнали сотні людей. Очевидно, археологічні пам'ятки не цікавили росіян, роботи проведені таким чином, що інформація про давнє минуле втрачена назавжди... росіяни фактично знищили древнє передмістя Херсонеса», – сказала Кравченко. Вона додала, що окупанти нівелюють значення античного Херсонесу та формують концепцію, нібито це «колиска руського православ'я».

Також Кравченко повідомляла про грабіж колекцій Херсона Таврійського. За її словами, окупанти близько року тому видали «наказ» про підготовку до евакуації колекцій чотирьох музеїв Севастополя: Національного заповідника «Херсонес Таврійський», Севастопольського художнього музею ім. Крошицького, об'єднаного музею панорами і діорами, музею військово-морського флоту.

Упродовж 2021 р. співробітники кримських музеїв та «управління культури» Криму вели листування про виділення коштів на підготовку експонатів до вивезення.»Станом на сьогодні гроші виділили. Є інформація, що в Херсонесі

Таврійському вже все запаковане», – розповіла вона. Таким чином, за словами експерта, загарбники можуть викрасти всю наукову колекцію, речі 1-2 категорії з основного наукового фонду. Окрім археологічних знахідок, за її словами, Херсонес має ще й цінний науковий архів, якому понад 100 років і «схоже на те, що росіяни планують викрасти і його». Також Херсонес має цінну наукову бібліотеку та бібліотеку монастиря Святого Володимира [8].

Вагомою складовою захисту культурної спадщини ЮНЕСКО є її поповнення. Завдяки спільним зусиллям влади і суспільства, починаючи з 2014 р. вітчизняна спадщина активно поповнюється.

Зокрема ЮНЕСКО на 14 Міжурядовому комітеті з охорони нематеріальної культурної спадщини в грудні 2019 р., в Боготі (Колумбія) колумбійській столиці Боготі внесла косівську розписну кераміку до списку нематеріальної спадщини людства.

«Традиція косівської розписної кераміки щойно занесена до списку нематеріальної спадщини. Вітаємо, Україно!», – написала організація у своєму Twitter. Традиція косівської розписної кераміки – до якої належать посуд, обрядові предмети, іграшки та плитка – виникла у XVIII ст., досягши свого золотого віку в середині XIX ст. [9].

1 липня 2022 р. міжурядовий комітет з охорони нематеріальної культурної спадщини вніс український борщ до списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, що потребує негайної охорони.

За словами міністра культури та інформаційної політики Олександра Ткаченка, йдеться про елемент «Культура приготування українського борщу».

«Ми із задоволенням будемо ділитися борщем і його рецептами зі всіма цивілізованими країнами. Та й з нецивілізованими теж, щоб у них було хоч щось світле, смачне та українське», – написав міністр у фейсбуці [10].

Війна у соцмережах розпочалася у 2019 р. через твіт офіційного акаунту МЗС Російської Федерації, в якому було зазначено: «Вічна класика, #борщ – одна з найвідоміших і найулюбленіших російських #страв і символ національної кухні».

Це так само викликало бурхливу реакцію з боку українських користувачів – Росію тоді звинувачували у привласненні кулінарного спадку України. Українська твіттер-спільнота відреагувала гнівом та сарказмом: «Вам недостатньо Криму, ви вирішили й борщ в Україні викрасти».

Прессекретарка російського МЗС Марія Захарова обґрунтувала наявність «нацизму» в Україні тим, що в кулінарних книгах називають борщ українською стравою. Офіційна речниця зовнішньополітичного відомства РФ запевняла, що в Україні забороняються деякі кулінарні книги. «Чому? Тому що не можна було ділитися борщем, ну не можна, він мав належати лише комусь одному. Ось лише одному народу, однієї національності. А так, щоб він був спільний, щоб у кожному місті чи кожному регіоні кожна господиня могла його приготувати по-

своєму, — ні. На компроміси йти не хочуть. Так це і є те, що ми говоримо, — ксенофобія, нацизм, екстремізм у всіх видах”, — заявила Захарова [11].

Останнім з поповнення спадщини став історичний центр Одеси, робота над яким, в Україна тривала близько 10 років, а активізувалась особливо після початку повномасштабного вторгнення Росії. Зокрема, про це згадував Президент України Володимир Зеленський у зверненні до учасників 215-ї сесії Виконавчої ради ЮНЕСКО.

«Маємо дати чіткий сигнал, що світ не заплющить очі на знищення нашої спільної історії, нашої спільної культури, нашої спільної спадщини.

Одним із кроків для цього має стати збереження історичного центру Одеси — прекрасного міста, важливого порту на Чорному морі та джерела культури для мільйонів людей у різних країнах.

Разом із партнерами ми підготували номінаційне досье Одеси для включення до списку Всесвітньої спадщини. Це ми передаємо до ЮНЕСКО. І я звертаюся до вас із проханням ініціювати проведення позачергової сесії Комітету Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, щоб вирішити це питання для Одеси.

І, будь ласка: це не може затягуватися, це не може відкладатися. Одеса, як і всі інші міста України, є мішенню для російських ударів. Будь ласка, підтримайте Одесу! Покажіть саме на рівні ЮНЕСКО, що російський терор має закінчитися» [12].

Зрештою, наприкінці січня 2023 р. комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО вніс історичний центр Одеси до переліку Всесвітньої спадщини, що знаходиться під загрозою. Відповідне рішення було ухвалено 25 січня у Парижі за прискороною процедурою.

У міській раді Одеси повідомили, що процес включення історичного центру до списку спадщини ЮНЕСКО тривав близько 10 років. А в жовтні 2022 р. Україна офіційно передала на розгляд організації номінаційний файл [13].

Міністерство культури та інформаційної політики (МКІП) розглядає можливість представити до включення у список Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО центри ще кількох міст, зокрема Чернігова, про що сказав міністр культури та інформаційної політики Олександр Ткаченко [14].

«У черзі у нас розгляд інших міст, але це потребуватиме часу, тому що це підготовка досье, робота з експертами, тими, хто опрацьовує його, робота з ЮНЕСКО. Кілька історичних центрів наших міст у нас зараз, так би мовити, на олівці. Очевидно, що це ті, які мають відому у світі історичну спадщину. Принаймні це можна сказати про Чернігів», — зазначив Ткаченко [15].

Важливою складовою також була робота на інформаційному полі, наприклад створення майданчиків для обговорення збереження культурної спадщини. 26 жовтня 2022 р. під патронатом ЮНЕСКО відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Культурна спадщина в умовах війни: захист, збереження та реставрація». Метою заходу стало узагальнення та обмін практичним досвідом українських фахівців з міжнародною пам'яткоохоронною

спільнотою з питань охорони, збереження та відновлення культурної спадщини в умовах війни; створення дорожньої карти задля формування методичних рекомендацій щодо здійснення заходів з охорони, збереження та відновлення культурної спадщини України. За її підсумками в державі буде створено експертну робочу групу із захисту, збереження, реставрації культурної спадщини, до якої увійдуть спеціалісти у сфері охорони культурної спадщини, правозахисники, архітектори, реставратори, археологи та представники громадськості. Станом на жовтень 2022 р. пошкоджено близько 1 тис. об'єктів культурної спадщини та культурних інституцій, частина з яких розташована у звичайних сучасних будинках. За даними заступника міністра культури та інформаційної політики Катерини Чуєвої, це 550 епізодів воєнних злочинів російських військ проти культурної спадщини України: – 171 об'єкт зі статусом пам'ятки, 146 об'єктів цінної історичної забудови, 58 пам'яток і творів мистецтва, які не перебувають на обліку як пам'ятки культурної спадщини (пам'ятники героям АТО, мозаїки, вітражі тощо), 44 музеї. Сама ЮНЕСКО станом липень 2022 р. зафіксувала наступні цифри – пошкоджено 163 культурні об'єкти: 71 релігійну споруду, 12 музеїв, 32 історичні будівлі, 24 будівлі, присвячених культурній діяльності, 17 пам'ятників, 7 бібліотек [16].

Таким чином, можна зробити висновок, що в умовах війни держава і суспільство активно займалися питанням збереження спадщини ЮНЕСКО в Україні. Завдяки цьому ця спадщина не тільки збереглась, а й активно поповнюється станом на березень 2023 р. Але зараз можливо побачити, що попереду постає ще багато викликів в цьому аспекті. Зокрема це робота над поповненням українських пам'яток до списків матеріальної і нематеріальної спадщини ЮНЕСКО, популяризація українських об'єктів в країні і світі, активна робота з розвінчуванням міфів росіян про нашу спадщину тощо. На всі ці виклики як влада, так і соціум консолідовано мають давати відповіді, зберігаючи та примножуючи культурну спадщину країни, тим самим розвиваючи вітчизняну історичну культуру як складову національної ідентичності українців.

Список використаних джерел та літератури

1. «Сучасні тенденції міжнародних відносин»: збірник матеріалів всеукраїнської конференції, м. Київ, 17-18 грудня 2020 року. URL: https://if.npu.edu.ua/images/2021/MRS/07_04/Zb_konf_mizhn_2.pdf
2. Конференція «Сучасні тенденції міжнародних відносин», НПУ імені М.П. Драгоманова, 17.12.2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kYXsqfWIDMo&t=4835s>
3. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Постійне представництво України при ЮНЕСКО. URL: <https://unesco.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/ukrayinski-obyekti-u-spisku-vsесvitnoyi-spadshchini-yunesko>
4. В київському соборі Святої Софії відбулась презентація унікального історичного артефакту. URL: <https://pulsv.com.ua/2021/11/20/v-kyivskomu-sobori-svyatoyi-sofiyi-vidbulas-prezentacziya-unikalnogo-istorychnogo-artefaktu/?fbclid=PAaaSUxD5cmHxphb6i0MvCYojaN1AtIOfY56G1bXShTJt7xjd3XUKIj7Lcz-M>

5. Нові монографії Надії Нікітенко – Софія Київська. URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/novi-naukovi-monografiiy-nadiyi-nikitenko/>
6. Українські дерев'яні церкви зібрали фахівців у Ряшеві. URL: https://risu.ua/ukrayinski-derevyani-cerkvi-zibrali-fahivciv-u-ryashevi_n123456
7. Філіпчук Н. «Архітектурне диво Чернівців» - пам'ятка ЮНЕСКО. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/128/162>
8. Херсонес. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/tag-hersones>
9. Косівську кераміку внесли до спадщини ЮНЕСКО. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kosivsku-keramiku-vnesly-do-spadshchynu-unesco/30324686.html>
10. «Борщ наш». ЮНЕСКО визнав борщ українським. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-62008936>
11. Речниця МЗС Росії назвала український борщ проявом «нацизму та ксенофобії». URL: <https://tsn.ua/svit/rechnicya-mzs-rosiyi-nazvala-ukrayinskiy-borsch-proyavom-nacizmu-ta-ksenofobiyi-video-2032597.html>
12. «Ми підготували номінаційне дос'є Одеси для включення до списку Всесвітньої спадщини» – звернення Президента України до учасників 215-ї сесії Виконавчої ради ЮНЕСКО. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mi-pidgotuvali-nominacijne-dosye-odesi-dlya-vklyuchennya-do-78421>
13. Історичний центр Одеси включили до списку ЮНЕСКО: що це означає. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/1443/the-historical-center-of-odessa-was-included-in-the-unesco-list-what-does-this-mean>
14. У список ЮНЕСКО можуть включити ще кілька міст – Ткаченко. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3659618-u-spisok-unesko-mozut-vkluciti-se-kilka-mist-tkacenko.html>
15. У Рівному оцифрували стародрук XVII століття, виданий Києво-Печерською лаврою. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3531814-u-rivnomu-ocifruvali-starodruk-xvii-stolitta-vidanij-kievopecerskou-lavrou.html>
16. Культурна спадщина в умовах війни: в Україні з'явиться експертна група. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3602251-kulturna-spadsina-v-umovah-vijni-v-ukraini-zavitsa-ekspertna-grupa.html>

References

1. “Suchasni tendenciya mizhnarodnykh vidnosyn”: zbirnyk materialiv vseukrayins'koyi konferenciyi, m. Kyiv, 17-18 hrudnya 2020 roku. [Online]. Available from: https://if.npu.edu.ua/images/2021/MRS/07_04/Zb_konf_mizhn_2.pdf [In Ukrainian].
2. Konferenciya “Suchasni tendenciya mizhnarodnykh vidnosyn”, NPU imeni M.P. Drahomanova, 17.12.2020. [Online]. Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=kYXsqfWIDMo&t=4835s> [In Ukrainian].
3. Konvenciya pro okhoronu vsesvitn"oyi kul"turnoyi i pryrodnoyi spadshhyny. Postijne predstavnytvo Ukrayiny pry YuNESKO. [Online]. Available from: <https://unesco.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/ukrayinski-obyekti-u-spisku-vsesvitnoyi-spadshchini-yunesko> [In Ukrainian].
4. V kyyivs"komu sobori Svyatoyi Sofiyi vidbulas prezentaciya unikal"nohoistorychnohoarte faktu. [Online]. Available from: <https://puls.com.ua/2021/11/20/v-kyivskomu-sobori-svyatoyi-sofiyi-vidbulas-prezentaciya-unikalnogo-istorychnogo-artefaktu/?fbclid=PAaaSZUxD5cmHxphb6i0MvCYojaN1AtIOfY56G1bXShTJt7xjd3XUKIj7Lcz-M> [In Ukrainian].
5. Novi monohrafiyi Nadiyi Nikitenko – Sofiya Kyivys"ka. [Online]. Available from: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/novi-naukovi-monografiiy-nadiyi-nikitenko/> [In Ukrainian].

6. Ukrayins"ki derev'yani cerkvy zibraly fakhivciv u Ryashevi. [Online]. Available from: https://risu.ua/ukrayinski-derevyani-cerkvi-zibrali-fahivciv-u-ryashevi_n123456 [In Ukrainian].
7. Filipchuk, N. "Arkhitekturne dyvo Chernivciv" - pam'yatka YuNESKO. [Online]. Available from: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/128/162> [In Ukrainian].
8. Khersones. Ukrinform. [Online]. Available from: <https://www.ukrinform.ua/tag-hersones> [In Ukrainian].
9. Kosivs"ku keramiku vnesly do spadshhyny YuNESKO. [Online]. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kosivsku-keramiku-vnesly-do-spadshchyny-unesco/30324686.html> [In Ukrainian].
10. "Borshh nash". YuNESKO vyznav borshh ukrayins"kym. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-62008936> [In Ukrainian].
11. Rechnycya MZS Rosiyi nazvala ukrayins"kyj borshh proyavom "nacyzmu ta ksenofobiyi". [Online]. Available from: <https://tsn.ua/svit/rechnycya-mzs-rosiyi-nazvala-ukrayinskiy-borsch-proyavom-nacizmu-ta-ksenofobiyi-video-2032597.html> [In Ukrainian].
12. "My pidhotuvaly nominacijne dos"ye Odesy dlya vklyuchennya do spysku Vsesvitrn"oyi spadshhyny» – zvernennya Prezydenta Ukrayiny do uchasnykiv 215-yisesiyi Vykonavchoyi rady YuNESKO. [Online]. Available from: <https://www.president.gov.ua/news/mi-pidgotuvali-nominacijne-dosye-odesi-dlya-vklyuchennya-do-78421> [In Ukrainian].
13. Istorychnyĭ centr Odesy vklyuchyly do spysku YuNESKO: shho ce oznachaye. [Online]. Available from: <https://visitukraine.today/uk/blog/1443/the-historical-center-of-odessa-was-included-in-the-unesco-list-what-does-this-mean> [In Ukrainian].
14. U spysok YuNESKO mozhut" vklyuchyty shhe kil"ka mist – Tkachenko. [Online]. Available from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3659618-u-spisok-unesco-mozut-vkluciti-sekilka-mist-tkachenko.html> [In Ukrainian].
15. U Rivnomu ocyfruvaly starodruk XVII stolittya, vydanyj Kyyevo-Pechers"koju lavroyu. [Online]. Available from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3531814-u-rivnomu-ocifruvali-starodruk-xvii-stolitta-vidanij-kievopecerskou-lavrou.html> [In Ukrainian].
16. Kul"turna spadshhyna v umovakh vijny: v Ukrayini z'yavyt"sya ekspertna hruppa. Ukrinform. [Online]. Available from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3602251-kulturna-spadsina-v-umovah-vijni-v-ukraini-zavitsa-ekspertna-grupa.html> [In Ukrainian].

Humenyuk A. Preservation of the UNESCO World Cultural Heritage in Ukraine in the Conditions of War.

The article reveals the problems of preserving UNESCO's world cultural heritage in Ukraine in the conditions of full-scale war and Russian aggression. The author made an attempt to analyze culture as a factor in the formation of national identity. She identified the challenges that arise in the cultural sphere of the state in the conditions of war, including insufficient funding, low wages and, in general, the leveling of culture in an important sense for the population, people, and nation.

One of the main aspects of cultural development is the preservation of the national heritage of Ukraine, in particular tangible and intangible monuments of the UNESCO heritage. The article examines the state in which they are during the Russian-Ukrainian war and the problems of their preservation. The main stages of the development of Ukraine's cooperation with UNESCO are revealed: 1954-1962 - the initial stage of the establishment of relations; 1962-1980 - the stage of deployment of active cooperation; 1980-1990 - the stage of expanding Ukraine's participation in the program of the organization's activities. Since 1991 - a stage of qualitatively new relations, which was facilitated by the achievement of independence. An important step was the inclusion of historical, architectural and natural objects of Ukraine in the UNESCO world heritage list.

Since 2014, a number of topical issues have been discussed and resolved regarding the status and prospects of UNESCO cooperation in the light of preventing new challenges and threats, including the Russian occupation of Ukrainian territories. There is also the question of expanding the list of the

number of monuments. A brief description of the main monuments and potential sites for inclusion in the UNESCO World Heritage List is given.

It was concluded that thanks to active state and social activities, the issue of preservation of the UNESCO heritage in Ukraine is on the agenda, and this heritage is not only preserved, but also actively replenished. However, Ukraine still has to work actively in the direction of popularizing Ukrainian objects in the country and the world, debunking Russian myths about our heritage, etc.

Keywords: *identity, culture, cultural monument, world cultural heritage, UNESCO, Ukraine.*

УДК 327:008](4)"1956/2023"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-25-8>

Ходченко О.Є.

<https://orcid.org/0000-0003-1193-5939>

Коверська Є.О.

<https://orcid.org/0009-0002-0097-0034>

КОНКУРС «ЄВРОБАЧЕННЯ» ЯК ІНСТРУМЕНТ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Стаття представляє аналітичну роботу, присвячену практичній реалізації одного з напрямків дипломатії – культурної дипломатії. Цей вид дипломатії використовується урядами країн для досягнення політичних цілей, освітніми установами для розширення бази знань через академічні обміни, незалежними організаціями для демонстрації своїх досягнень та ідей новій аудиторії. За допомогою культурної дипломатії можна реалізувати як короткострокові, так і довгострокові програми культурно-цивілізаційного або інтеграційного спрямування.

Розвиток інформаційних технологій спрощує комунікаційний процес у глобалізованому світі, відкриваючи безцінні можливості для «м'яких» форм впливу. Основу «м'якої сили» складають: культура країни, особливо ті її елементи, які можуть бути привабливими для інших; політичні цінності, якими живе ця країна; її закордонна політика, коли інші сприймають країну як носія певного морального авторитету. Всі ці компоненти формують зовнішній імідж держави на міжнародній арені та створюють у інформаційному просторі образ та уявлення про потенціал країни.

Щорічний телевізійний конкурс естрадної пісні «Євробачення» (Eurovision Song Contest) є вдалим прикладом прояву «м'якої сили» в контексті культурної дипломатії та сучасних міжнародних зв'язків.

Доведено, що «Євробачення», як проект, що має на меті об'єднати всіх членів європейського інтеграційного союзу, вплинуло на встановлення комунікативних зв'язків між державами, на формування іміджу європейських країн в інформаційному просторі, а також стало важливою складовою світових соціокультурних та політико-культурних процесів. І хоча організатори «Євробачення» позиціонують конкурс як майданчик без політики, але він був і залишається ареною прояву геополітичних симпатій і вдалим проектом реалізації завдань культурної дипломатії.

Ключові слова: *Eurovision Song Contest, дипломатія «м'якої сили», соціокультурний контекст, Європейська мовна спілка (ЄМС), інтеграційні процеси.*

Постановка проблеми. Дипломатія – це мистецтво приборкувати силу. Так влучно і змістовно трактував дипломатію Генрі Кіссінджер. Дипломатія є невід'ємною складовою сучасного міжнародного життя. У своїй основі це вмінням будувати і підтримувати відносини між державами та іншими міжнародними суб'єктами. Нині дипломатія стає універсальною. Зростає кількість держав, які створюють свій вплив на політичній та економічній аренах виключно завдяки динамізму і високому професіоналізму дипломатичної служби.

Дипломатії як інструменту зовнішньої політики присвячено низку досліджень. Так, проблемою публічної та культурної дипломатії займалися:

Едмунд Гулліон [1], Ганс Тач [2], В.Г.Ціватий [3], С.А.Гуцал [4], О.А.Стасевська [5] та ін. Серед дослідників «м'якої сили» необхідно відзначити праці Джозефа С. Ная–молодшого [6; 7]. Ця тематика також стала об'єктом дослідження А. Раїмжанової [8], О. Жмури [9], Ю. Корнійчук [10], А. Мартинова [11], К. Савон [12], Ю. Святковської [13].

«Євробаченню», як соціальному й естрадному явищу культурного взаємозбагачення народів, присвятили роботи вітчизняні мистецтвознавці: М.І. Дружинець [14], В.А. Синиця [15], Т.І. Совгира [16]. Серед зарубіжних дослідників: Роберт Тобін та Айван Райкофф [17], Дафні Трагакі [18], Дін Вулетіч [19] та ін.

І хоча теоретичні питання прояву культурної дипломатії були запроваджені у дослідженнях зазначених авторів, однак праць, в яких би аналізувався практичний досвід впровадження методів впливу культурної дипломатії у міжнародній площині не так вже й багато. Тому аналіз прояву дипломатії «м'якої сили» в естрадно-пісенному конкурсі «Євробачення» буде доречним та актуальним.

Мета дослідження – довести, що пісенний конкурс «Євробачення» виступає в ролі впливового елемента культурної дипломатії та, відповідно, «soft power»; розкрити політико-культурний і соціокультурний контекст «Eurovision Song Contest».

Виклад матеріалу. Досліджуючи розвиток дипломатичної служби та міжнародних відносин, можна констатувати, що на сучасному етапі використання «жорсткої сили» («hard power»), яка донедавна вважалася основним інструментом зовнішньополітичної діяльності, починає зменшуватися. Це пов'язано з тим, що у глобалізованому світі, в умовах широкого взаємозв'язку та взаємозалежності, використання старих політичних інструментів, включаючи застосування чи загрозу використання військової сили, стає менш ефективним, оскільки негативні наслідки переважають можливі майбутні вигоди. Методи такої політики базуються на збройному втручанні, економічному тискові, підкупі національної політичної еліти, й шантажі: військовому, енергетичному, сировинному та продовольчому. Зрозуміло, що ці прояви впливу нікуди не зникли з міжнародної площини, однак в сучасних умовах глобального світу зростає необхідність «делікатної» тактики підтримки світового порядку, де ідеологічна та культурна привабливість країни є такими ж важливими факторами, як військова міць та економічний успіх.

У зв'язку з новими тенденціями в зовнішній політиці багато країн почали значно розширювати «м'які» засоби впливу на міжнародні процеси, також зросла роль більш гнучких факторів [13, с. 83]. Тож, поступово, світові лідери відмовляються від ведення політики з використанням «hard power» і першість у досягненні державами власних інтересів на міжнародній арені переходить до

«м'якої сили» (“soft power”)¹. «М'яку силу» автор концепції Джозеф С. Най-молодший окреслює як здатність досягати бажаного шляхом приваблення та переконання інших до сприйняття ваших цілей. Тобто використання «soft power» може принести більшу користь інтересам країни і є набагато престижнішим, аніж «hard power», оскільки вона може реалізувати свої інтереси без погроз чи прямого застосування сили [9, с. 109].

«М'яка сила» як явище дипломатичної майстерності проявлялася в багатьох формах з часів минулого. Методами її впливу вважається добровільна участь або підтримка іншої країни у зовнішній політиці іншої держави яку вважають провідною (в геополітичних проєктах, прийнятті спільних рішень, ілюзії досягнення спільних результатів, та інтенсивний потік комунікації).

Розвиток інформаційних технологій зробив комунікаційний процес дешевшим, легшим і простішим, створивши неоціненні можливості для «м'яких» форм впливу. Дж. Най вважає, що у глобальну інформаційну епоху боротьба за «серце й розум» людей стала ключовою ланкою для досягнення політичних цілей.

«М'яка сила» виникає через привабливість культури, політичних ідеалів і національної політики країни. Коли політику країни визнають справедливою та легітимною, її здатність здійснювати «м'який» вплив у міжнародній площині значно посилюється [13, с. 84].

Основами «м'якої сили» є: культура країни, зокрема ті її елементи, які можуть бути привабливими для інших; політичні цінності, за якими живе ця країна; її закордонна політика – коли інші сприймають країну як носія певного морального авторитету [10, с. 56]. Всі ці складові створюють зовнішній імідж держави на міжнародній арені і формують в інформаційному просторі образ та уяву про потенціал країни.

Вдалими прикладами прояву «м'якої сили» є японські аніме та манга (комікси), корейські дорами й k-поп (популярна музика), які знайшли шанувальників по всьому світові. Особливий стиль життя у Князівстві Монако сформували позитивно-привабливий імідж держави. Завдяки цьому туризм, який можна включити до переліку інструментів «soft power», добре розвинений у цій країні. «М'яка сила» також проявляється в участі у міжнародних організаціях та їх фінансуванні. Скандинавські держави застосовують «soft power» через присудження Нобелівської премії [12, с. 113–114], а США – Пулітцерівської премії. Такі заходи викликають повагу та бажання інших досягти схожих здобутків.

Ю. Святковська виділяє такі інструменти «м'якої сили»:

¹ Термін «soft power» у науковий обіг ввів американський геополітик, екзаступник міністра оборони США з питань міжнародної безпеки Джозеф С. Най-молодший [6]. У своїй праці «Покликання до лідерства: динамічна природа американської сили» (1990 р.), а також у роботі «М'яка сила: шляхи досягнення успіху у світовій політиці» (2004 р.) [7], він систематизує уявлення про зазначений інструмент дипломатії.

- фінансово-економічну допомогу країнам;
- програми обміну й стажування;
- інвестування в інші держави;
- туризм;
- динамізм економіки;
- досягнення науки й техніки;
- інформаційну політику країни;
- соціальну згуртованість суспільства;
- роботу з національними діаспорами;
- просування національних торгових марок і брендів;
- включення в систему міжнародних комунікацій і, звісно ж,
- публічну та культурну дипломатію [13].

Публічна та культурна дипломатія. Публічна дипломатія² є одним із найефективніших інструментів «м'якої сили» [13, с. 85]. Фактично, термін «публічна дипломатія» можна використовувати як синонім поняття «зв'язки з громадськістю» в контексті зовнішньополітичної діяльності та як складову частину державної пропагандистської компанії [20, с. 207]. Глобалізація культури та засобів масової комунікації спонукає національні уряди використовувати також культурні інструменти в міжнародному спілкуванні [13, с. 85]. Отже, культурна дипломатія – вид дипломатії, побудований на обміні ідеями, цінностями, традиціями та іншими аспектами культури або ідентичності [5, с. 90]. Традиційними формами культурної дипломатії є всесвітні виставки, форуми, спортивні заходи, переклад літератури іноземними мовами, кінематограф, наука, вища освіта, журналістика, туризм та музичні фестивалі, що регулярно проводяться в різних куточках світу. Культурну дипломатію включають до сфери дипломатичної діяльності, що передбачає використання культури як об'єкта й засобу досягнення основних цілей зовнішньої політики країни, формування позитивного іміджу держави, популяризації культури та мов її народів.

Культурна дипломатія може використовуватись різними групами з різною метою: урядами країн – у політичних цілях, освітніми установами – з метою розвитку більшої бази знань через академічні обміни, чи незалежними організаціями – для демонстрації їх досягнень та ідей новій аудиторії [20, с. 206]. Культурну дипломатію можна вважати похідною формою публічної, але це поняття більш вузьке.

Ефективна культурна дипломатія неможлива без певної кількості і якості культурного матеріалу, яким вона оперує. Основними ресурсами у виробництві

² Публічна дипломатія – процес комунікації уряду держави з іноземною аудиторією, що здійснюється з метою інформування чи впливу на громадську думку через публікації, кінопродукцію, обміни у сфері культури, радіомовлення й телебачення, національних цілей та поточної політики [4, с. 4].

культурного матеріалу володіють США, де знаходяться найбільші кіностудії (Twentieth Century Fox Film, Warner Bros. Entertainment, Disney), музичні компанії (Universal Music), найпрестижніші університети (Гарвардський, Стенфордський, Массачусетський технічний інститут), передові наукові інститути (Інститут перспективних досліджень у Принстоні) тощо. Почесне друге місце з виробництва сучасної культури посідає Європа, що загалом має високий рівень досягнень у виробничому, культурному й суспільному житті [13, с. 85].

Отже, в добу пришвидшеного розвитку інформаційних технологій удосконалюються «м'які» форми впливу в зовнішній політиці, висуваючи на передній план культурну привабливість країни. Такий прийом добровільно «змушує» інших наслідувати її приклад і долучатися до спільних міжнародних проєктів. Публічна дипломатія вважається одним з найефективніших інструментів «м'якої сили». Культурна дипломатія, як підвид публічної, включає в себе наукову складову, журналістику, туризм, проведення спортивних та музичних заходів, і сприяє привабливості та інтересу до країни, яка використовує такі методи впливу.

Яскравим прикладом культурної дипломатії є обоюдований усіма європейцями, започаткований у середині ХХ ст. пісенний конкурс «Євробачення». Це найбільша у світі музична подія, одна з найпопулярніших телевізійних програм у Європі та найвідоміший не спортивний захід у світі [23]. У 2015 р. «Євробачення» визнано Книгою рекордів Гіннеса найтривалішим щорічним телевізійним музичним конкурсом [21].

«Євробачення» як складова культурної дипломатії. Аудиторія конкурсу охоплює приблизно 25000 прихильників у самому місці проведення та більше 200 млн глядачів трансляції з усіх континентів. Адже за подією спостерігають не лише європейці. Права на трансляцію є/були в США, Канади, Китаю, Казахстану, Киргизстану, Японії, В'єтнаму, Індії, Південної Кореї, Палестини, Катару, Нової Зеландії, Марокко, Єгипту, Тунісу та країн Південної Африки [15, с. 174].

Ідея конкурсу виникла у драматурга й телевізійника Серджіо Пульзе [22]. Його пропозицію підтримав директор Швейцарського товариства радіомовлення і телебачення Марсель Безансон. У 1955 р. на конференції Європейської мовної спілки (далі – ЄМС) у Монако він заявив, що Європі, спустошеній Другою світовою війною, потрібна така телевізійна програма, яка об'єднає всіх членів нового інтеграційного союзу (на той час було 7 країн: Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, ФРН, Франція, Швейцарія). Моделлю змагань обрали Фестиваль італійської пісні в Сан-Ремо, створений у 1951 р. [16, с. 149].

На міжнародному рівні «Євробачення» та подібні конкурси відіграють важливу роль, адже від початку були створені з метою об'єднання європейської спільноти. Зі зростанням кількості Активних Членів ЄМС (тих, що знаходяться

в Європейській Телерадіомовній Зоні, або членів Ради Європи), такі конкурси розширили горизонти не тільки для європейських країн, а й для держав з інших континентів [15, с. 172]. Так, з 1973 р. до конкурсу приєднався Ізраїль, з 1975 – Туреччина, з 1980 – Марокко, з 2015 – Австралія. До конкурсу мають бажання приєднатися Китай, Казахстан, Гренландія, Фарерські острови³ та інші. Отже, конкурс набрав світового масштабу. Як результат, стати переможцем або навіть призером почесно для виконавця і престижно для держави.

Країни можуть обрати свого представника до участі в конкурсі кількома шляхами: закритим (внутрішнім), відкритим і змішаним відбором. За умов проведення закритого відбору телерадіокомпанія відбирає учасника та пісню без урахування думки глядачів. Відкритий формат передбачає проведення «мінісвробачення» на місцевому рівні. При змішаному відборі виконавець обирається національною телерадіокомпанією країни-учасниці, а композиція – шляхом відкритого телеголосування. Більшість країн надає перевагу відкритому формату відбору [15, с. 175].

Як зазначалося раніше, «Свробачення» – є практичним проявом культурної дипломатії. Це подія світового рівня, тому влада багатьох країн бореться за можливість провести конкурс на своїй території, навіть якщо торік не були першими. Наприклад, Велика Британія приймала «Свробачення» 9 разів: 1968, 1977, 1982 та 1998 року – внаслідок власних перемог; 1960, 1963, 1972, 1974 і 2023 – через відмови інших держав. Конкурс вважається унікальною можливістю популяризації країни-господаря як місця для туризму – одного з ключових елементів культурної дипломатії.

В 2013 р., коли Швеція приймала змагання в Мальме, витрачені на проведення 17 млн. фунтів стерлінгів (приблизно 212 млн 600 тис. грн) були практично компенсовані 16 млн. фунтів стерлінгів (приблизно 200 млн 100 тис. грн), витраченими 32 тис. відвідувачів конкурсу. За оцінками експертів з Копенгагена, де відбулось «Свробачення – 2014», там заробили понад 13 млн. фунтів стерлінгів (приблизно 253 млн 990 тис. грн) завдяки туристам, які викупили 87 тис. номерів у місцевих готелях. Проте, зазвичай, прибуток від конкурсу не покриває витрати на організацію, але держава завжди отримує непрямі дивіденди від популяризації країни.

У 2012 р. в Азербайджані для проведення Eurovision Song Contest спорудили Бакинську кришталеву залу, а проведення довгоочікуваного конкурсу дало можливість ознайомити світову спільноту з культурою та традиціями країни [23].

Таким чином, країна, яка приймає «Свробачення» використовує музичну культуру як об'єкт і засіб досягнення основних цілей зовнішньої політики. Це впливає на залучення туристів, популяризацію мови, можливість

³ Китаю та Казахстану було поки відмовлено, бо вони не входять до європейської зони радіомовлення, Гренландії та Фарерським островам – бо вони формально є частиною Данії.

продемонструвати досягнення новій аудиторії, розповісти про свої привабливі сторони всьому світові й отримати схвальні відгуки. А в підсумку – підвищити репутацію держави та створити її позитивний імідж.

«Євробачення» як культурно-політичний майданчик. Організатори «Євробачення» позиціонують музичний конкурс як місце без політики. Але досить часто учасники пісенного дійства через свої виступи або публічну відмову порушують відповідні проблеми у своїй країні чи суспільстві в цілому, використовуючи конкурс як світову платформу щоб донести до світової аудиторії власну позицію з цього приводу. Наприклад, в 1969 р. Австрія, яка бере участь у конкурсі з 1957 р. відмовилася виступати в Мадриді в знак протесту проти режиму Ф. Франко. Інші історії: Марія Шерифович – перша представниця суверенної Сербії на конкурсі 2007 р., у переможній «Молитві» натякала на свободу від ідеологій Заходу й незалежність своєї держави; гурт «Genealogy» (Вірменія 2015 р.) – у композиції «Face to Shadow» завуальовано підняв питання винищення Османською імперією вірмен у 1915 році. Шість учасників групи прибули з різних континентів, але всі мають вірменське походження: їх родини порозкидало світом після геноциду; дует «Madame Monsieur», представник Франції на «Євробачення–2018», і його пісня «Mercy» стала маніфестом на підтримку біженців [15, с. 178].

Інколи виконавці переходили дозволений рівень і занадто політизували конкурс, отримуючи санкції у вигляді дискваліфікації чи штрафів. Так, Вірменія публічно відмовилася від участі у 2012 р., тому, що конкурс проходив у Баку, столиці Азербайджану, бо між державами тривало протистояння за Нагірний Карабах. Через те, Вірменія мала зробити внесок за участь у конкурсі та сплатити штраф у розмірі 50% від внеску. Також, згідно з рішенням ЄМС, національне телебачення країни було зобов'язане показати фінал конкурсу без перерв у прямому ефірі. В разі відмови Вірменія не змогла би взяти участь у музичному змаганні наступного року [24].

У 2009 р. було дискваліфіковану Грузію через назву пісні «We don't wanna put in», що співзвучно з «Ми не хочемо Путіна», а тоді «Євробачення» відбувалося в Москві. Крім цього, пісня містила підтекст протесту Сакартвело проти збройного конфлікту з Росією, що окупувала Абхазію та Південну Осетію в 2009 р. (в 2019 р. Ніна Сублатті, представниця Грузії на «Євробаченні–2015» зізналася, що її конкурсна пісня «Warrior» теж мала підтекст протесту направленою щодо політики Росії) [15, с. 178].

У 2019 р. представники Ісландії на конкурсі – гурт «Hateari», також потрапив до скандалу. Артисти привезли до Ізраїлю прапори Палестини і під час оголошення результатів у гранд фіналі продемонстрували їх на камеру [25]. Внаслідок цього ісландську радіостанцію RÚV оштрафували на 5 тисяч євро. Такі дії з боку «Hateari» є провокативними, адже з ХХ ст. між євреями й палестинськими арабами триває збройне протистояння. Витоки конфлікту сягають кінця ХІХ ст., коли розпочалася єврейська імміграція до Палестини,

яка була частиною Османської імперії. Переселення організувала Всесвітня сіоністська організація з метою фізичного порятунку євреїв, що через своє походження та віросповідання повсюдно зазнавали переслідувань.

24 липня 1922 р. Ліга Націй надала Великій Британії мандат на управління Палестиною – відтоді й розпочалося масове переселення євреїв до Близького Сходу. Араби вимагали припинення єврейської колонізації, але безуспішно. З цієї причини в 1920–1930 рр. у Палестині відбулася низка збройних конфліктів.

29 листопада 1947 р. Спеціальний комітет Генеральної Асамблеї ООН прийняв резолюцію, згідно з якою припинялися дія мандату Великої Британії, та проголошувався поділ Палестини на дві суверенні й демократичні держави – арабську і єврейську. Категорично не погоджуючись із планом розділу країни та визнанням легітимності існування Ізраїлю, п'ять арабських країн – Єгипет, Ірак, Йорданія, Ліван, Сирія – після одностороннього проголошення Декларації незалежності єврейської держави 14 травня 1948 р., розпочали проти неї військові дії [26, с. 41–45]. Протистояння повторилися у 1967 р., коли Ізраїль зайняв Сектор Гази й Західний берег річки Йордан, а на початку XXI ст. держава провела дві широкомасштабні військові операції: «Хмарний стовп» (листопад 2012 р.) і «Рубіж оборони» (липень 2014 р.) [27, с. 3–4]. У жовтні 2023 р. ситуація погіршилася: палестинські бойовики ХАМАС заявили про початок нової масштабної операції проти Ізраїлю та завдали ракетного удару з боку Смоги Гази.

Тож учасники «Natarì», продемонструвавши палестинські прапори у прямому ефірі, показали власну позицію щодо того, чію сторону підтримують.

Арабо-ізраїльський конфлікт також став причиною відмови Лівану від дебюту в «Євробаченні» 2005 р., адже Ізраїль активно представляє себе на пісенному конкурсі (низка арабських країн також відмовляється дебютувати з тієї ж причини) [15, с. 178]. Ліванський телеканал «Tele Liban» повідомив ЄМС, що законодавство країни майже унеможлиблює трансляцію ізраїльського контенту, що є порушенням правил конкурсу. Усі наведені факти підтверджують, що конкурс є платформою світового масштабу з донесення широкій спільноті власного погляду на світові проблеми.

Прояв культурної дипломатії на пісенному конкурсі «Євробачення» також проявився у вигляді солідарності європейської співдружності щодо подій в Україні, коли російська війська почали бомбити мирні міста, активізували військові наступальні дії та окупували значні українські території.

На нашу думку, це важливе питання доречно розглянути на прикладі України в контексті «Євробачення–2022», коли країна особливо потребувала міжнародної підтримки.

У зазначеному році на музичний конкурс від України мала їхати співачка Аліна Паш із піснею «Тіні забутих предків». Невдовзі виявилось, що вона надала фальшиву довідку про законність перетину кордону з Кримом, який відвідувала у 2015 р., вже після його окупації Росією. Пізніше артистка

відмовилася їхати на конкурс. Замість неї до італійського Турина вирушив гурт «Kalush Orchestra», який здобув «срібло» на Національному відборі. У гранд фіналі фронтмен гурту Олег Псюк звернувся до євроспільноти із благанням допомогти українському Маріуполеві та Азовсталі «прямо зараз». Цей жест фактично був порушенням правил конкурсу, адже приховував політичний аспект – натяк на застосування Росією «жорсткої сили» проти України. Однак організатори «Євробачення» розцінили вчинок О. Псюка як гуманітарний заклик і не дискваліфікували «Kalush Orchestra» [22]. У підсумку артисти повернулися додому з трофеєм-мікрофоном.

Після цього в мережі «Інтернет» почалися жваві дискусії щодо справедливості обрання переможця, адже на території України саме в той час проходила активна фаза війни. Багато користувачів припустили, що національне журі держав-учасниць віддали високі бали країні на знак підтримки й солідарності. Особливо щиро висловилася речниця Польщі під час оголошення результатів: «...ми підтримуємо Україну, і для мене велика честь оголосити, що сьогодні ввечері 12 балів від Польщі дістаються країні, яка вражає нас своєю хоробрістю, але не тільки цим. Вони вражають своїм артистизмом, творчістю – 12 балів дістаються Україні. І Слава Україні!» [28]. Така дія підкреслює небайдужість Республіки Польщі щодо ситуації на території її сусіда – до підтримки в економічному плані, зборів гуманітарної допомоги, постачання зброї додається духовна й моральна підтримка.

Найвищим балом також оцінили перфоманс українського гурту Молдова, Румунія, Латвія і Литва. По 10 балів подарували Франція, Ісландія та Німеччина, що з початком війни прихистила найбільшу кількість українських біженців і надає широку допомогу.

Отже, регулювання євроспільнотою політичних процесів через площину взаємопідтримки під час голосування – спосіб показати небайдужість щодо перебігу подій у конкретній державі або ж у світі. Така солідарність яскраво простежується в діях речниць Польщі та Латвії (представниця країни підтримала лаконічною фразою: «We are with you») стосовно України у гранд фіналі «Євробачення» 2022 р. Подібні явища – прояви «м'якої сили», адже укріплюють відносини держав та сприяють розвитку позитивної репутації в очах одна одної.

Дискусійність питання щодо прояву блокового впливу на «Євробаченні». За Тімом Юмом, «Eurovision Song Contest» вже давно став форумом для геополітичних виступів, з обвинуваченнями в договірному голосуванні та фальсифікаціями при підрахунку голосів, і це переслідує конкурс протягом багатьох років. Документаліст Монтсе Фернандес Вілья стверджує, що вже в 1968 р. іспанський диктатор Франсіско Франко організував кампанію купівлі голосування, що принесло перемогу над британським фаворитом на «Євробаченні» Кліффом Річардом, і поліпшенню іміджу Іспанії [30].

Після падіння Берлінського муру й розпаду Радянського Союзу кількість держав-учасниць пісенного конкурсу істотно збільшилася. Перемоги Азербайджану, Естонії, Латвії, Сербії та України на початку 2000-х рр. засвідчили, що країни які були під радянським впливом почали шлях до інтеграції до європейської культури та європейських цінностей.

Співдиректорка дослідницької мережі «Євробачення» Мілія Глухович вважає, що успіх зазначених країн став можливим завдяки тому, що вони сприйняли конкурс серйозно: як можливість продемонструвати решті континенту свої повноваження; показати, що вони сучасні, незалежні європейські держави [30].

Нових учасників не всі радо зустріли. Їхні успіхи викликали підозри з приводу того, що конкурс став складатися з голосування блоками, де групи країн віддають бали враховуючи геополітичні та зовнішньополітичні вподобання, тим самим фальсифікуючи результати відбору [31]. Британський академік Дерек Гетерер, аналізуючи результати голосування «Євробачення» в період між 1999 і 2005 рр. дійшов до висновку, що саме в цей час активно розвинулося голосування блоками [29].

Гертер Д. виділив три основних групи, до яких, зазвичай, належав переможець:

1. Балканський блок (Хорватія, Македонія, Словенія, Греція, Кіпр, Сербія і Чорногорія, Туреччина, Боснія і Герцеговина, Албанія і Румунія);
2. Країни-члени Варшавського договору/пострадянська група (Україна, Білорусь, Польща, Грузія, Молдова, Росія);
3. Скандинавська група (Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія, Ісландія, Естонія, Латвія і Литва).

На противагу цим державам Франція, Велика Британія, Німеччина, Іспанія та Італія – країни «великої п'ятірки», що роблять найбільші фінансові внески у проведення конкурсу, і отримують автоматичні місця у фіналі – не належать до жодної групи та, у свою чергу, не є самостійним блоком, і тому перемагали лише двічі у ХХІ ст. (Німеччина у 2010 р. та Італія у 2021 р.) [29].

Поділ Дерек Гетерера, за винятком кількох позицій, станом на 2023 р. є актуальним. Країни Балканського блоку підтримують сусідів. Найміцніша пара з переліку – Греція та Кіпр. Це пов'язано з тим, що частина кіпріотів давно прагне возз'єднатися зі своєю історичною батьківщиною – Грецією, започаткувавши загальний рух, т.зв. «Енозіс». Він характерний для всіх територій, заселених греками, що колись були під контролем інших держав [33, с. 108].

Також можна простежити тенденцію, за якою країни об'єднуються у Східноєвропейський блок. Так, у 2019 р. Чорногорія віддала максимум балів Сербії; Албанія, Молдова та Сербія – Північній Македонії; Угорщина і Словенія – Чеській Республіці. Водночас Швеція, один з постійних лідерів

конкурсу, за статистикою 1975–2023 рр., стабільно приймає найвищі оцінки від північноєвропейських держав: Ісландії, Данії, Норвегії та Фінляндії.

Невдоволення системою голосування пов'язаної зі статусом «великої п'ятірки» (Франція, Іспанія, Німеччина, Велика Британія, Італія), коли ці країни автоматично дістаються фіналу, спонукало Туреччину в 2013 р. відмовитися від участі в конкурсі.

Багато експертів «Євробачення» не погоджуються з доводами про те, що голосування блоками є нечесними. За словами Карен Фрікер, голосувати за сусідів на конкурсі – природно, адже у країн спільні культурні цінності, подібні методи використання «м'якої сили», і, відповідно, їхні голоси відображають схожі суспільні смаки. Врешті-решт, держави-сусіди представляють єдине музичне співтовариство [30]. Наприклад, багато представників Кіпру на музичному змаганні – греки за походженням, серед них: Елені Фурейра (2018 р.), Елена Цагріну (2021 р.), Андромаха (2022 р.) та ін. Це засвідчує не тільки спільне історичне минуле країн, а й сучасну культурну складову.

Таким чином, думки експертів з приводу того, чи можна назвати «Євробачення» ареною геополітичних симпатій, розділилися. З появою на конкурсі східноєвропейських держав, утвердилося т.зв. голосування блоками, тобто країни оцінювали найвищими балами своїх сусідів, ніби фальсифікуючи результати. Історик культури і публіцист Джон Кеннеді О'Коннор заперечує організований політичний відбір, однак тенденцію завищення балів сусідам часто спричиняє спільне історичне тло, схожість мов та культур, існування діаспор. Головним є те, що багато країн через мультинаціональний конкурс спілкується та взаємозбагачуються. Підтвердженням тому інтерес багатомільйонної телеаудиторії більшості світових держав.

Підводячи підсумки проведеного аналізу, необхідно зазначити, що «Євробачення» (Eurovision Song Contest) – щорічний телевізійний конкурс естрадної пісні, що проводиться з 1956 р. серед країн-членів Європейської мовної спілки є важливою частиною світових інтеграційних процесів. Політична програма «Пан-Європи» яка виникла в міжвоєнні роки, почала активно відроджуватися після Другої світової війни, еволюціонувавши у проект європейської інтеграції. Окрім економічного, а в подальшому і політичного об'єднання європейських країн, необхідно було опрацювати і культурно-цивілізаційні маркери євроспільноти. Тому ініціатива проведення пісенного конкурсу «Євробачення» стала важливою складовою об'єднувачих процесів у Європі і вийшла за межі континенту як успішний практичний проект реалізації культурної дипломатії.

Список використаних джерел та літератури

1. Gullion E. A. What is Public Diplomacy? USC Center of Public Diplomacy. 2015.
2. Tuch H. Communicating with the World: U. S. Public Diplomacy Overseas. 1990. 224 p.

3. Ціватий В.Г. Міжнародні відносини та зовнішня політика: системна історія 1914–2014 років: Навч. посіб. Київ-Миколаїв: Іліон, 2014.
4. Гуцал С.А. Публічна дипломатія та стратегічні комунікації: визначення концептуальних основ. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2015. № 9. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2769
5. Стасевська О.А., Маланчук І.І. Культурна дипломатія: симбіоз культурного та правового потенціалу. *Право та інновації*. 2021. № 1. С. 89–95.
6. Nye J.S. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power. New York: Basic Books. 1990. 307 p.
7. Nye J.S. Soft power: The means to success in world politics. New York: Public Affairs. 2004.
8. Raimzhanova A. Power in IR: Hard, soft, and smart. *Institute for Cultural Diplomacy and the University of Bucharest*. 2015. P. 1–20.
9. Жмура О. «М'яка сила» як інструмент зовнішньої політики Франції. *Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини: збірник матеріалів III Міжнародної наукової конференції студентів та молодих вчених*. Донецький національний університет імені Василя Стуса. 2021. С. 108–111.
10. Корнійчук Ю.Ю. Культура як «м'яка сила» в концепції зовнішніх відносин Джозефа Ная. *Культурологічний альманах : Культурна дипломатія : стратегія, моделі, напрями*. 2017. № 5. С. 55–58.
11. Мартинов А. "М'яка сила" як політичний інструмент Європейського Союзу (1990–ті – 2020–ті рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр.* 2020. № 29. С. 113–129.
12. Савон К.В. Вплив політики «м'якої сили» на імідж держави. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* 2020. № 66. С. 112–117.
13. Святковська Ю.Ю. М'яка сила як інструмент зовнішньої політики держави. *Наукові праці. Політологія*. 2017. Т. 297, № 285. С. 83–87.
14. Дружинець М. Пісенний конкурс євробачення та вокальні телевізійні талант-шоу як фактор європеїзації та євроінтеграції української культури. *Музикознавство*. 2019. № 35. С. 280–286.
15. Синиця В.А. Використання музичних конкурсів як форми соціального розвитку суспільства. *Освітньо-інноваційна інтерактивна платформа «Студентські підприємницькі ініціативи»: матеріали V Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції (3 грудня 2020 р)*. 2020. С. 172–179.
16. Совгира Т.І. Технологія організації міжнародного телевізійного конкурсу естрадної пісні «Євробачення». *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. 2017. № 1. С. 147–152.
17. A Song for Europe. Popular Music and Politics in the Eurovision Song Contest / Ed. by R. Tobin, I. Raykoff. London: Routledge, 2007. 216 p.
18. Empire of Song. Europe and Nation in the Eurovision Song Contest / Ed. by D. Tragaki. Lanham: Scarecrow Press, 2015. 321 p.
19. Vuletic D. Postwar Europe and the Eurovision Song Contest. London: Bloomsbury, 2018. 288 p.
20. Константинова Ю.В. Поняття «культурна дипломатія» в сучасному науковому дискурсі. *Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу: Збірник матеріалів Третьої Інтернет-конференції (29 березня 2013 р.)*. 2013. С. 205–209.
21. Facts & Figures. *Eurovision Song Contest*. URL: <https://eurovision.tv/about/facts-and-figures>
22. Чорна М.В. Євробачення. *Велика українська енциклопедія*. 2023. URL: <https://vue.gov.ua/Євробачення>

23. Boyle S. The cost of winning the Eurovision Song Contest. URL: <https://web.archive.org/web/20220821193101/https://www.rbs.com/rbs/news/2016/05/the-cost-of-winning-the-eurovision-song-contest.html>
24. Вірменія заплатить штраф за відмову співати в Азербайджані. URL: https://web.archive.org/web/20150623055405/http://ipress.ua/news/virmeniya_zaplatyt_shtraf_za_vidmovu_spivaty_v_azerbaydzhani_1456.html
25. Eurovision Song Contest. Eurovision Song Contest 2019 – Grand Final – Live Stream, 2019. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Dsx4pVjUth0&ab_channel=EurovisionSongContest
26. Горбачик О., Козій О. Арабо-ізраїльський конфлікт і виникнення проблеми палестинських біженців. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2023. Серія Історія. 12/54. С. 237–250.
27. Бані-насер Фаді. Сутність Палестино-ізраїльського конфлікту та міжнародно-правові механізми ООН щодо його мирного врегулювання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. № 2. С. 3–7.
28. Eurovision Song Contest. Eurovision Song Contest 2022 – Grand Final – Full Show – Live Stream – Turin, 2022. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VhyLh5sGRRl>
29. Gatherer D. Comparison of Eurovision Song Contest Simulation with Actual Results Reveals Shifting Patterns of Collusive Voting Alliances. URL: <https://web.archive.org/web/20070505041808/http://jasss.soc.surrey.ac.uk/9/2/1.html>
30. Hume T. Eurovision Song Contest: ‘It’s soft politics, but it’s politics’. URL: https://web.archive.org/web/20150623010049/http://ipress.ua/mainmedia/yevrobachennya_tse_myaka_polityka_odnak_tse_taky_polityka_2230.html
31. Runcie C. How Terry Wogan fell in – and out – of love with Eurovision. URL: <https://www.telegraph.co.uk/tv/0/terry-wogan-fell-love-eurovision/>
32. Stanley T. Eurovision is not ‘nonsense’ – here’s what it says about Putin, Brexit and Europe. URL: <https://www.telegraph.co.uk/music/concerts/why-eurovision-song-contest-2023-still-matters-european/>
33. Вітман К.М. Кіпрський етнополітичний конфлікт: витоки та сучасний етап врегулювання. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* 2018. № 61. С. 106–116.

References

1. Gullion, E.A. (2015). *What is Public Diplomacy?* USC Center of Public Diplomacy. [In English].
2. Tuch, H. (1990). *Communicating with the World: U. S. Public Diplomacy Overseas*. [In English].
3. Civatij, V.G. (2014). *Mizhnarodni vidnosini ta zovnishnya politika: sistemna istoriya 1914–2014 rokiv*: Navch. posib. Kyiv-Mikolaiv: Ilion. [In Ukrainian].
4. Gucal, S.A. (2015). Publichna diplomatiya ta strategichni komunikacii: viznachennya konceptual'nih osnov. *Mizhnarodni vidnosini. Seriya "Politichni nauki"*, 9. [Online]. Available from: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2769 [In Ukrainian].
5. Stasevs'ka, O. A. & Malanchuk, I.I. (2021). Kul'turna diplomatiya: simbioz kul'turnogo ta pravovogo potencialu. *Pravo ta innovacii*, 1, pp. 89–95. [In Ukrainian].
6. Nye, J.S. (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. New York: Basic Books. [In English].
7. Nye, J.S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. New York: Public Affairs. [In English].
8. Raimzhanova, A. (2015). *Power in IR: Hard, soft, and smart*. Institute for Cultural Diplomacy and the University of Bucharest, pp. 1–20. [In English].
9. Zhmura, O. (2021). “M'yaka syl'a” yak instrument zovnishn'oi politiki Francii. *Travnevi studii: istoriya, politologiya, mizhnarodni vidnosini: zbirnik materialiv III Mizhnarodnoi naukovoï*

- konferencii studentiv ta molodih vchenih*. Donec'kij nacional'nij universitet imeni Vasilya Stusa, pp. 108–111. [In Ukrainian].
10. Kornijchuk, Yu. (2017). Kul'turayak “m'yaka syla” v koncepcii zovnishnih vidnosin Dzhozefa Naya. *Kul'turologichni jal'manah: Kul'turna diplomatiya: strategiya, modeli, napryami*, 5, pp. 55–58. [In Ukrainian].
 11. Martinov, A. (2020). “M'yaka syla” yak politichnij instrument Evropejs'kogo Soyuzu (1990-ti – 2020–ti rr.). *Mizhnarodni zv'yazki Ukraïni: naukovii poshuki i znahidki: mizhvid. zb. nauk. Pr*, 29, pp. 113–129. [In Ukrainian].
 12. Savon, K.V. (2020). Vpliv politiki “m'yakoi sili” na imidzh derzhavi. *Aktual'ni problemi politiki: zb. nauk. pr*, 66, pp. 112–117. [In Ukrainian].
 13. Svyatkovs'ka, Yu. (2017). M'yaka syla yak instrument zovnishn'oi politiki derzhavi. *Naukovi praci. Politologiya*, T. 297, № 285, pp. 83–87. [In Ukrainian].
 14. Druzhinec', M. (2019). Pisennij konkurs evrobachennya ta vokal'ni televizijni talant-shou yak faktor evropeizatsii ta evrointegratsii ukrains'koi kul'tury. *Muzikoznavstvo*, 35, pp. 280–286. [In Ukrainian].
 15. Sinicya, V.A. (2020). Viktoristannya muzichnih konkursiv yak formi social'nogo rozvitku suspil'stva. *Osvitn'o-innovacijna interaktivna platforma “Students'ki pidpryemnytskii initsiatyvy”: materialy V Vseukrains'koi naukovoï Internet-konferentsii (3 grudnya 2020 r)*, pp. 172–179. [In Ukrainian].
 16. Sovgira, T.I. (2017). Tekhnologiya organizatsii mizhnarodnogo televizijnogo konkursu estradnoi pisni “Evrobachennya”. *Mizhnarodnij visnik: Kul'turologiya. Filologiya. Muzikoznavstvo*, 1, pp. 147–152. [In Ukrainian].
 17. Tobin, R. & Raykoff, I. (eds.) (2007). *A Song for Europe. Popular Music and Politics in the Eurovision Song Contest*. London: Routledge. [In English].
 18. Tragaki, D. (ed.) (2015). *Empire of Song. Europe and Nation in the Eurovision Song Contest*. Lanham: Scarecrow Press. [In English].
 19. Vuletic, D. (2018). *Postwar Europe and the Eurovision Song Contest*. London: Bloomsbury. [In English].
 20. Konstantinova, Yu.V. (2013). Ponyattya “kul'turna diplomatiya” v suchasnomu naukovomu diskursi. *Tendentsii rozvitku suchasnoi systemi mizhnarodnih vidnosin ta svitovogo politichnogo procesu: Zbirnik materialiv Tre'toi Internet-konferentsii (29 bereznya 2013 r.)*, pp. 205–209. [In Ukrainian].
 21. Eurovision Song Contest. (2023). Facts & Figures. [Online]. Available from: <https://eurovision.tv/about/facts-and-figures> [In English].
 22. Chorna, M.V. Evrobachennya. *Velyka ukrains'ka encyklopediya*. [Online]. Available from: <https://vue.gov.ua/Evrobachennya> [In Ukrainian].
 23. Boyle, S. (2016). The cost of winning the Eurovision Song Contest. [Online]. Available from: <https://web.archive.org/web/20220821193101/https://www.rbs.com/rbs/news/2016/05/the-cost-of-winning-the-eurovision-song-contest.html> [In English].
 24. Virmeniya zaplatit' shtraf za vidmovu spivati v Azerbajdzhani (2012). [Online]. Available from: https://web.archive.org/web/20150623055405/http://ipress.ua/news/virmeniya_zaplatyt_shtraf_za_vidmovu_spivaty_v_azerbaydzhani_1456.html [In Ukrainian].
 25. Eurovision Song Contest. (2019). Eurovision Song Contest 2019 – Grand Final – Live Stream, 2019. *YouTube*. [Online]. Available from: https://www.youtube.com/watch?v=Dsx4pVjUth0&ab_channel=EurovisionSongContest [In English].
 26. Gorbachik, O. & Kozij, O. (2023). Arabo-izrail'skij konflikt i vynyknennya problemy palestins'kih bizhenciv. *Problemy gumanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats' Drogobits'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriya*, 12/54, pp. 237–250. [In Ukrainian].

27. Bani-naser, Fadi. (2015). Sutnist' Palestyno-izrail's'kogo konfliktu ta mizhnarodno-pravovi mekhanizmi OON shchodo jogo myrnogo vregulyuvannya. *Prykarpats'kij yuridichnij visnik*, 2, pp. 3–7. [In Ukrainian].
28. Eurovision Song Contest. (2022). Eurovision Song Contest 2022 – Grand Final – Full Show – Live Stream – Turin, 2022. *YouTube*. [Online]. Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=VhyLh5sGRRi> [In English].
29. Gatherer, D. (2006). Comparison of Eurovision Song Contest Simulation with Actual Results Reveals Shifting Patterns of Collusive Voting Alliances. [Online]. Available from: <https://web.archive.org/web/20070505041808/http://jasss.soc.surrey.ac.uk/9/2/1.html> [In English].
30. Hume, T. (2015). *Eurovision Song Contest: 'It's soft politics, but it's politics'*. [Online]. Available from: https://web.archive.org/web/20150623010049/http://ipress.ua/mainmedia/yevrobachennya_tse_myaka_polityka_odnak_tse_taky_polityka_2230.html [In English].
31. Runcie, C. (2023). How Terry Wogan fell in –and out – of love with Eurovision. [Online]. Available from: <https://www.telegraph.co.uk/tv/0/terry-wogan-fell-love-eurovision/> [In English].
32. Stanley, T. (2023). Eurovision is not ‘nonsense’ – here’s what it says about Putin, Brexit and Europe. [Online]. Available from: <https://www.telegraph.co.uk/music/concerts/why-eurovision-song-contest-2023-still-matters-european/> [In English].
33. Vitman, K. M. (2018). Kiprs'kij etnopolitichnij konflikt: vytoki ta suchasnij etap vregulyuvannya. *Aktual'ni problemi polityky : zb. nauk. pr.*, 61, pp. 106–116. [In Ukrainian].

Khodchenko O., Kovarska E. Eurovision Song Contest as a Tool of Cultural Diplomacy.

This article presents an analytical study dedicated to the practical implementation of cultural diplomacy, one of the types of diplomacy. This form of diplomacy is utilized by governments to achieve political goals, by educational institutions to expand the knowledge base through academic exchanges, and by independent organizations to showcase their achievements and ideas to a new audience. Cultural diplomacy enables the implementation of both short-term and long-term programs of cultural-civilizational or integrative direction.

The advancement of information technologies has simplified the communication process in a globalized world, providing opportunities for ‘soft’ forms of influence. The foundation of ‘soft power’ comprises a country’s culture, particularly those elements that can be attractive to others; its political values; and its foreign policy, especially when others perceive the country as a bearer of certain moral authority. These components collectively shape the external image of the state and create an image and perception of the country’s potential in the information space.

The annual Eurovision Song Contest serves as a successful manifestation of ‘soft power’ in the context of cultural diplomacy and contemporary international relations. It has been proven that Eurovision, as a project aimed at uniting all members of the European Union, has influenced the establishment of communicative ties between countries, the formation of the image of European countries in the information space, and has become a significant component of global socio-cultural and politico-cultural processes. Despite the organizers positioning Eurovision as a politics-free platform, it continues to be an arena for the expression of geopolitical sympathies and a successful project for implementing the tasks of cultural diplomacy.

Keywords: Eurovision Song Contest, soft power diplomacy, sociocultural context, European Broadcasting Union (EBU), integration processes.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

УДК 930.1(100-477) 1975-2010(092)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-25-9>

Венгер А.Г.

<https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

УКРАЇНСЬКА МЕДІЄВІСТИКА (РАННЯ НОВІСТИКА) В ОСОБАХ ДОСЛІДНИКІВ: СЕРГІЙ ПЛОХІЙ У СПОГАДАХ о. проф. ЮРІЯ МИЦІКА

У публікації наведено спогади доктора історичних наук, професора Юрія Мицика про одного зі своїх учнів – професора Гарвардського університету Сергія Плохія. Історики вперше перетнулися в середині 1970-х рр. на історичному факультеті Дніпропетровського державного університету. Юрій Мицик був викладачем кафедри загальної історії, а Сергій Плохій – студентом першого курсу. У спогадах розкриваються обставини знайомства та початку наукової роботи молодого історика під керівництвом Юрія Мицика. Саме з подачі останнього Сергій Плохій почав досліджувати латиномовну історіографію, написав перші наукові розвідки та опублікував статті. Окрім того, професор розповідає про проблеми, які виникли перед його учнем під час вступу до аспірантури, і проте, як йому вдалося їх подолати.

Історик згадує і про підготовку Сергієм Плохієм кандидатської дисертації «Латиномовні твори середини XVII століття як джерело з історії Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.» в університеті ім. Патріса Лумумби в Москві.

Особливий інтерес становлять сюжети особистих дружніх контактів та міжродинного спілкування істориків. Юрій Мицик розповідає про прихід Сергія Плохія на кафедру загальної історії як викладача, про його зростання, просування кар'єрними сходами та про участь у житті історичного факультету. Про непрості стосунки істориків під час балотування та обрання Сергія Плохія завідувачем кафедри, роботу деканом факультету для іноземних студентів та обставини, за яких він був змушений покинути Дніпропетровський університет. Окрема частина спогадів присвячена закордонним відрядженням Сергія Плохія та враженнями від них, якими він ділився з колегами, про спільну поїзду на міжнародну конференцію в Італію.

Частина спогадів присвячена контактам істориків у часи, коли вони обидва припинили працювати в Дніпропетровському університеті та зустрічалися під час стажування Юрія Мицика в Канаді.

Ключові слова: Сергій Плохій, історична наука, історіографія, Дніпропетровський університет, кафедра всесвітньої історії.

Минуле історичної науки привертає все більше уваги дослідників. У фокусі вивчення опиняються як історики першої, так і другої руки, що значно розширює дослідницькі обрії та сприяє формулюванню більш об'єктивних і ґрунтовних висновків.

Для дослідників актуальним залишається питання джерельної бази подібних досліджень. Зазвичай, джерелами виступають архіви академічних та освітніх установ, епістолярії, праці істориків, спогади та ін. Якщо вести мову про спогади, то, зазвичай, це спогади молодшого покоління істориків про старше.

Водночас втрачається зворотна оптика, адже старше покоління фактично не пише спогадів про молодше. У цій публікації спробуємо трохи змінити розстановку сил і введемо до наукового обігу спогади представника старшого покоління професора Юрія Мицика про представника молодшого покоління – одного зі своїх учнів професора Сергія Плохія.

Постать сучасного українсько-американського історика Сергія Плохія широко відома не тільки представникам вузького академічного середовища, але й широкому читацькому загалу, небайдужому до вітчизняної та світової історії. Інтерес до досліджень історика неминуче викликав цікавість до його персони, біографії, інакше кажучи, до історії його успіху. Нині опубліковано значну кількість інтерв'ю Сергія Плохія, у яких він розповідає про своє професійне становлення, і ці матеріали є важливими джерелами для вивчення вітчизняної та зарубіжної (канадської, американської) історіографії [1; 2; 3].

Одним з напрямів професійної діяльності автора цієї статті є дослідження історіографії, окрім того, автор виступає ініціатором творення нових джерел – спогадів істориків про своїх колег, у зв'язку з чим неодноразово звертався до них із проханням писати спогади про їхніх сучасників, частину цих спогадів уже введено до наукового обігу. Публікація спогадів професора Юрія Мицика є своєрідним завершенням джерельного триптиху до біографії Сергія Плохія. Цей триптих складається із трьох оптик: спогади самого Плохія [2], спогади його учнів по Дніпропетровському університету [4] та спогади одного з його вчителів – Юрія Мицика [5].

Сергій Плохій виходець з дніпропетровської джерелознавчої школи, що у 1970–1980-х рр. була сформована професором Миколою Ковальським. У науку його, тоді студента історичного факультету, привів учень Миколи Ковальського Юрій Мицик, у той час доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського державного університету. У згаданих вище інтерв'ю Сергій Плохій відзначав вплив, який на його наукову біографію справив Юрій Мицик.

Автор цих рядків звернувся до Юрія Мицика з проханням провести історіографічний експеримент і, всупереч усталеній традиції писати спогади про старших колег, написати про свого учня, цим самим творячи унікальне історіографічне джерело, яке дозволить поглянути на Сергія Плохія очима його наставника.

Для розуміння контексту цього джерела вважаю за потрібне зупинитися на інтелектуальних та особистих контактах двох істориків більш детально.

Інтелектуальні та особисті контакти Юрія Мицика та Сергія Плохія

Знайомство істориків розпочалося у 1975 р. – році, коли Сергій Плохій вступив на історичний факультет Дніпропетровського державного університету. Але відбулося воно не в студентській аудиторії чи на кафедрі, а на колгоспному полі, куди щосені відправляли радянських студентів допомагати колгоспам та радгоспам збирати врожай. У своїх спогадах Сергій Плохій зазначає, що через недосвідченість на колгоспні лани узяв магнітофон,

який постійно потрібно було носити в руці. Це не додавало продуктивності праці, і магнітофон довелося передати молодому викладачу, яким виявився Юрій Мицик. Саме на помідорному полі зав'язалася розмова студента та викладача, результатом якої стало відкриттям студентом Плохієм викладача Мицика, а викладачем Мициком – студента Плохія. З колгоспу Плохій повертався з темою курсової роботи – «Політика Британії у відношенні до Югославії на початку Другої Світової війни», а Мицик з новим підопічним студентом. Після написання курсової роботи Юрій Мицик порадив змінити тему й запропонував займатися дослідженнями, ближчими до його наукових зацікавлень. А саме вивчати твір польського історика Пасторія про війну Хмельницького. Під керівництвом Юрія Мицика історик написав свою першу статтю. В одному з інтерв'ю він зазначав: *«моя перша студентська публікація була тільки до міри мого авторства. Бо написана за мене була власне професором Мициком. Матеріал був мій, але перший варіант був дуже недолугий, тож він сів і просто переписав її на друкарській машинці повністю, подавши її тільки під моїм ім'ям. Сподіваюся, за це зізнання мене не позбавлять всіх моїх звань (сміється). Погодьтеся, це багато говорить про людину, атмосферу, в якій я формувався як історик. Підтримка його була стовідсотковою, і в науці, і в житті»* [1].

На рівні підготовки дипломної роботи Юрій Мицик передав свого підопічного своєму наставнику Миколі Ковальському. Але подальші контакти істориків не перервалися, ані академічні, ані приятельські. Після вступу С. Плохія до аспірантури Ю. Мицик продовжив цікавитися пошуковою роботою свого учня, обговорював з ним написання тексту дисертації, через що офіційний керівник роботи М. Ковальський зазначав: *«Якось Микола Павлович сказав мені: «Сергій має двох наукових керівників!». Він сказав це з нейтральною інтонацією, констатуючи факт»* [5].

Після передчасного захисту кандидатської дисертації С. Плохій повернувся на кафедру всесвітньої історії як викладач. І подальше спілкування істориків продовжилося як колег по кафедрі. Наприкінці 1980-х рр. завідувач кафедри всесвітньої історії професор А.С. Зав'ялов за віком залишав посаду завідувача і переходив на посаду професора кафедри. На вакантну посаду завідувача кафедри всесвітньої історії було оголошено конкурс, на який подали заявки Сергій Плохій та Віктор Калашников. Вибори завідувача кафедри погіршили стосунки між істориками. Юрій Мицик так згадує цей момент: *«Коли Віктор тоді заговорив зі мною про завідування і сказав, що його вже підтримують доценти Марков і Тутик, я дав слово підтримати його на виборах, тим більше що Зав'ялов був науковим керівником його кандидатської дисертації. Але той своїм наступником зробив С. М (Сергія Миколайовича Плохія – А.В.). Розпочалася передвиборна боротьба... Я опинився в складній ситуації: з одного боку, всі мої симпатії були на боці С. М., з другого – я дав слово Віктору. Після коливань я обрав кандидатуру Віктора, бо «давши слово, держись, а не давши,*

крепись!». За Калашиниковим було 4 голоси, зокрема і мій, але більшість проголосувала за С. М. Наші відносини погіршилися після цього, і я щиро жалкую про своє голосування на виборах 1989 р.» [5].

Згодом Юрій Мицик перейшов працювати на кафедру історії України, стосунки істориків почали покращуватися під час спільних поїздок у закордонні відрядження. Далі С. Плохій переїхав до Канади. Коли у 2004 р. Ю. Мицик перебував на стажуванні у Канаді, з його слів, родина Плохіїв зробила все, щоб його перебування було максимально комфортним.

Коли ж у 2010 р. Ю. Мицик тяжко захворів, то С. Плохій допоміг грошима на лікування. Останнім часом історики спілкуються через інтернет та під час візитів Сергія Плохія до України.

Особисті та інтелектуальні контакти істориків вилилися в низку спільних публікацій. Першою була методична розробка для студентів історичного факультету Дніпропетровського університету [6].

На межі 1980–1990-х рр. історики підготували книги з козацького періоду історії Дніпропетровщини [7; 8]. Це були одні з перших книг, в яких не лише вивчалася історія козацтва, але й популяризувалася. Недаремно вони швидко розліталися, і нині їх можна зустріти в особистих бібліотеках багатьох мешканців Дніпра. Згодом з'явився важливий навчальний посібник для школярів. У цьому посібнику йдеться про історію Присамар'я та його центру м. Новомосковська [9].

Отже, відносини істориків пройшли довгий шлях від стосунків студент – науковий керівник до стосунків друзів та колег. Таким чином, наведені спогади Юрія Мицика про Сергія Плохія є унікальним джерелом з історії вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Спогади про Сергія Плохія

Взагалі спогади пишуться мені досить легко. Покладаєшся тільки на свою пам'ять, за деякими винятками не треба довгий час проводити в архівах та бібліотеках. Непомітно в мене з'явилися (й майже всі були опубліковані) спогади про цілу низку видатних українських і білоруських істориків: Олену Апанович, Анатолія Бойка, Григорія Гербільського, Ярослава Дашкевича, Ярослава Ісаєвича, Миколу Ковальського (мого незабутнього наукового керівника), Володимира Кривошею, Федора Максименка, Віталія Сарбея, Миколу Улащика, Федора Шевченка. Майже всі вони були представниками старшої генерації істориків і, на жаль, всі вони відійшли в інший світ. Це стосується й двох представників молодшої генерації – А. Бойка та В. Кривошеї, у котрих я викладав, а в В. Кривошеї був ще й керівником докторської дисертації... Коли ж мені було запропоновано написати спогади про професора, завідувача кафедри україністики Гарвардського університету (США) Сергія Плохія, то я заколивався. Адже Плохій належить до молодшої генерації, і до того ж, слава богу, живий-здоровий. Тому я спершу зв'язався із Сергієм Миколайовичем і дістав від нього згоду.

Отже, 1 вересня 1975 р. почався навчальний рік й історичний факультет Дніпропетровського держуніверситету побачив новачків-першокурсників. Для мене це був уже другий навчальний рік, котрий я зустрічав як викладач кафедри загальної історії, а не як студент чи аспірант. Мені йшов 26-й рік, деякі студенти навіть денного відділення, не говорячи вже про заочників, були старші за мене (один з них, Іван М., мав аж 36 років), і тому я завів вуса, щоб мене не плутали зі студентом чи учнем, як Нестора Петровича з кінофільму «Большая перемена»¹. Курс набору 1975 р. відрізнявся від попередніх уже тому, що налічував 75 студентів. Досі набирали 50. Крім того, в цей час посилилася боротьба з корупцією у вишах, і курси 1974 та 1975 рр. були сильнішими, ніж ті, що набиралися в попередні 5 років. Нагадаю, що перша спроба Сергія Миколайовича вступу на істфак у рідному Запоріжжі провалилася, і він рік працював на виробництві. Запорізький педінститут був тоді сильно вражений корупцією. Я можу про це твердити, бо мав нещастя працювати там завідувачем кафедри загальної історії у 1980/1981 навчальному році. Пізніше, на мій погляд, були сильними курси 1982, 1987 і 1988 рр. Отже, курс вела кафедра загальної історії, і він складався з трьох груп, а не двох. Куратором 3-ї був Віктор Калашников² (тоді – викладач, а нині – професор). Куратором 2-ї групи був доцент Микола Мартинов³. Куратором 1-ї була викладач Наталя Бочарова⁴, але через те, що їй потрібно було дописати кандидатську дисертацію, куратором у колгосп поїхав я. У тому ж році відбулися певні перестановки у викладацькому складі (доц. І.Ф. Ковальова⁵ перейшла з кафедри загальної історії на кафедру джерелознавства та історіографії разом із курсами, які вона читала на денному відділенні: археології, первісної історії, етнографії). Це певною мірою зачепило й мене, оскільки я читав курс первісної історії на вечірньому і заочному відділеннях, а також спецкурс з історії середніх віків та величезний курс історії Англії та США на стаціонарі студентам англійського відділення філологічного факультету. Довелося змінювати «обойму навантаження». Оскільки я ще й читав у другому семестрі 1974/1975 н. р. замість викладача Миколи Рудого⁶, який дописував кандидатську дисертацію, курс історії південних та західних слов'ян, то мені запропонували підмінити старшого викладача Тамару Медоварову⁷, яка мала їхати в Москву на факультет підвищення кваліфікації (ФПК), так само дописувати свій опус. До

¹ «Большая перемена» 1972–1973, реж. О. Корнєв. Радянський фільм про молодого вчителя історії, який викладав у вечірній школі, де частина учнів були його ровесниками, а частина – старшими за нього. Через це молодого вчителя нерідко плутали з учнями.

² Калашников Віктор (1946 р.н.), доктор історичних наук, професор.

³ Мартинов Микола (1938 р.н.), кандидат історичних наук, доцент.

⁴ Бочарова Наталя (1950 р.н.), кандидат історичних наук, доктор юридичних наук, доцент.

⁵ Ковальова Ірина (1930 р.н.), доктор історичних наук, професор.

⁶ Рудий Микола (1947–2007), кандидат історичних наук, доцент.

⁷ Медоварова Тамара (1938–2015), кандидат історичних наук, доцент.

цієї пори члени кафедри не їздили на ФПК тому, що було важко знайти їм заміну, оскільки курси нашої кафедри були найрізноманітнішими (не те що на кафедрі КПРС!). Складнувало було, але я погодився. За це замість подяки згодом почув презирливий «комплімент» з вуст тодішньої деканши (доц. Р. Попова⁸): «многостаночник».

Отже, я мав читати на першому курсі «Історію стародавнього світу (Стародавній Схід, Стародавня Греція). Історію Давнього Риму в другому семестрі мала читати вже Медоварова. Читання лекцій першокурсникам мало свої переваги, бо вони, у своїй більшості вчорашні школярі, сповнені романтичних уявлень про історію та археологію, дуже старанні. Є й недоліки, про які можна сказати іншим разом. Вів я й семінари з цієї дисципліни. Уже тоді приємно вирізнялися на фоні своїх одногрупників Олена Головіна⁹, майбутня дружина Сергія, яка, до речі, хотіла бути єгиптологом і навіть вчила ієрогліфи, Григорій Іващенко¹⁰, Володимир Кривошея і, звичайно ж, Сергій Миколайович (далі для зручності буду називати лише його за ініціалами). Майже всі вони увійшли до складу мого гуртка з історії південних і західних слов'ян, де їхнє знайомство переросло в романтичні відносини.

Чим саме привернув мою увагу С. М., сказати важко. Коли мене запитала про це його мати Лідія Василівна¹¹ у 2008 р., я, трохи подумавши, відповів: «Інтуїція. Також мені сподобалися його відповіді на семінарах». Хоча на семінарах про закони Хамурапі чи хетів нічого нового першокурсник не міг сказати, однак логіка його викладу, чітка мова без слів-паразитів чи повторів, без «лиття води» зробили позитивне враження. Був один малоприємний для С. М. епізод, але за межами аудиторії. Тоді він прийшов у гості до свого однокурсника й друга Павла Передерія¹², до них приєднався ще хтось. У хід пішло пиво і т. д. Словом, першокурсник потрапив на очі начальству і потім його, щиро кажучи, незначна провинність стала предметом розгляду на кафедрі в присутності С. М., який «пік раків». Все ж якось обійшлося попередженням.

Приблизно в той час я запропонував С. М. писати курсову роботу під моїм керівництвом. Він погодився, але дуже хотів займатися новітньою історією. Я був категорично проти. Справа в тому, що в радянських умовах це звелось б до пропагандистської балаканини. До речі, коли в розмові з професором Варшавського університету Єжі Аксером¹³ мова зайшла про цю проблему, він вигукнув: «Саме тому я й не став займатися сучасністю, бо довелось б хвалити політику комуністів, а перейшов на античність». Аксер є нині відомим

⁸ Попова Раїса (1933 р.н.) – кандидат історичних наук, доцент.

⁹ Голвіна Олена (1958 р.н.), у 1975–1980 рр. студентка історичного факультету ДДУ, дружина С.М. Плохія.

¹⁰ Іващенко Григорій (1954 р.н.) історик, у 1975–1980 рр. студент історичного факультету ДДУ.

¹¹ Плохій Лідія Василівна (1934–2019), мати С.М. Плохія.

¹² Передерій Павло (1952 р. н.), у 1975–1980 рр. студент історичного факультету ДДУ.

¹³ Єжі Аксер (1946 р.н.), польський історик.

латиністом. Однокурсник і товариш С. М. Олексій Щербина¹⁴ пізніше мав зі мною розмову щодо теми кандидатської дисертації. Він спеціалізувався на проблематиці кафедри КПРС і став аспірантом цієї ж кафедри. Я порекомендував зайнятися однією з політичних партій (їх у царській Росії було понад 200): «Візьми яку-небудь невелику партію, розглянь її зародження, програму, дії і т. д.». Щербина погодився. Але в Москві ця тема не пройшла, бо там був суворий контроль над тематикою кандидатських дисертацій, і Щербині довелося писати про політико-виховну роботу більшовиків у Червоній армії (1917–1920). Згодом він став кандидатом наук і перебрався до Москви, де викладав в інституті культури, зайняв місце у команді віце-президента Руцького, потім заснував журнал, але зберіг сантимент щодо України (в його журналі певне місце відводиться сюжетам про Україну).

Я дав С. М. тему з історії Югославії в період Другої світової війни, і саме з цієї теми він написав свою першу курсову роботу. На другому курсі ми досягли певного компромісу у виборі теми: С. М. став писати про погляди польського історика Йоахіма Лелевеля і розпочав вивчення польської мови. На третьому курсі я дав йому нову тему з прицілом на майбутнє – хроніка Йоахіма Пасторія як історичне джерело. С. М. почав писати і одночасно зайнявся латиною, бо твір Пасторія написаний латинською мовою.

Запам'яталося перебування на сільгоспроботах у Межівському районі¹⁵ у вересні 1977 р. Я був, звичайно, з першою групою, а С. М. у складі третьої в сусідньому селі. Тому я його практично не бачив у цей період, зате ближче познайомився з Оленою, а після повернення до Дніпропетровська навіть бував у них вдома, тим більше що вона з батьками й бабусею жила неподалік, на Чечелівці, біля стадіону «Локомотив», а я на т. зв. фабриці. Сім'я в Олени була інтелігентною: батько Аркадій Олександрович¹⁶ – інженер, мати Галина Павлівна¹⁷ – лікар-отоларинголог. До речі, сім'я С. М. була дуже подібною до сім'ї його майбутньої дружини: батько Микола Іванович – інженер, мати – Лідія Василівна – лікар-педіатр, молодша сестра Марина¹⁸ пішла шляхом матері, також ставши педіатром. Обидві сім'ї відзначалися демократизмом, в їхніх домівках панувала приязна атмосфера. Відзначаючи дні народження С. М. і Олени, ми з ініціативи Аркадія Олександровича слухали пісні Висоцького, змагались у написанні жартівливих буріме і т. д. Лідія Василівна потім стала старостою парафії УПЦ Київського Патріархату. На жаль, всі вони відійшли в інший світ. До речі, на урочистостях у квартирі Головіних бували також і молоді викладачі ДДУ, з якими С. М. підтримував дружні стосунки: Олексій

¹⁴ Щербина Олексій (1954 р. н.), у 1975–1980 рр. студент історичного факультету ДДУ.

¹⁵ Межівський район Дніпропетровської області (1923–2020), зараз Синельниківський район Дніпропетровської області.

¹⁶ Головін Аркадій (1929–2005), батько дружини С.М. Плохія Олени.

¹⁷ Головіна Галина (1929–2018), мати дружини С.М. Плохія Олени.

¹⁸ Плохій Марина (1961 р. н.), сестра Сергія Плохія.

Шляхов¹⁹, Микола Поляков²⁰, Олександр Кочубей²¹ (потім – доктори наук, завідувачі кафедр і навіть проректори і ректори ДДУ).

Саме життя робило наші стосунки неформальними, і вони переростали у дружні. Все ж між нами була невелика різниця у віці: я – 1949 р. н., а С. М. – 1957 р. н. Але з перших днів знайомства ми з ним були на «ви» (так я звертався до всіх студентів без винятку). Влітку 1977 р. моя 6-річна донька Інна²² опинилася в піонертаборі в Самарському районі Дніпропетровська. Це сталося тому, що вихователям і вожатим дозволялося взяти із собою одну дитину. Оскільки такими були Сергій і Олена, то вони запропонували взяти із собою нашу Інну. Ми сказали їй, що це її дядько й тітка. Дитина свято в це повірила, і під цією «легендою» була місяць на відпочинку.

Влітку 1978 р. курс С. М. проходив архівно-музейну практику. Оскільки я тоді обрав Ленінград, то у склад моєї групи увійшли Сергій та Олена. Під час подорожі та й самої практики ми мали змогу вдосталь наговоритися, тим більше що Ленінград з його музеями, бібліотеками та архівами, не говорячи вже про історичні місця, давав чимало сюжетів для розмов. Але мені запам'яталася одна деталь. Коли йшло завантаження моєї величньої групи до вагона потяга Дніпропетровськ – Ленінград, то я з дружиною Лідією²³ зайшли останніми, порахувавши всіх студентів. Коли зайшли, то виявилось, що студенти зайняли майже всі «купе» (ми їхали плацкартним вагоном) і ніхто не потурбувався, щоб і мені з дружиною «забронювати» місця. Ніхто, крім Сергія і Олени! Ми із задоволенням склали їм компанію і так дісталися до Ленінграда. До речі, у моєї дружини й Олени склалися дружні відносини, і вони навіть якось разом відпочивали у 1980 р. в Алушті.

На той час гурток з історії південних і західних слов'ян припиняв своє існування, тому що я мав їхати на стажування до Польщі. Більшість стала шукати нових наукових керівників. Відійшов Іващенко, про що потім жалкував, несподівано відійшла Олена Головіна. Власне не стільки в цьому справа (природно, що молоді люди шукають свій шлях у житті), а в тому, що вона пішла на кафедру КІРС, щоб зайнятися більшовицькою еміграцією. Цей напрям виявився безнадійним... Але важливим було те, що Сергій і Олена у 1978 р. стали подружжям і вже понад 40 років живуть разом, мають сина Андрія²⁴ (якого я ще з часу пелюшок за його серйозність величав Андрієм Сергійовичем) і доньку Леся²⁵. Андрій Сергійович пішов нині в бізнес, а Леся обрала стезю журналіста і довгий час працювала в Камбоджі.

¹⁹ Шляхов Олексій (1955 р.н.), доктор історичних наук, професор.

²⁰ Поляков Микола (1946–2020), доктор фізико-математичних наук, професор.

²¹ Кочубей Олександр (1959–2018), доктор фізико-математичних наук, професор.

²² Тарасенко (Мицик) Інна (1971 р.н.), донька Ю.А. Мицика.

²³ Лідія Мицик – дружина Юрія Мицика.

²⁴ Плохій Андрій (1983 р.н.), син Сергія Плохія.

²⁵ Плохій Леся (1984 р.н.), донька Сергія Плохія.

Я не був на їхньому весіллі у зв'язку із стажуванням. Стажування перервало наше спілкування на цей навчальний рік, і я передав С. М. своєму «шефу» – Миколі Павловичу Ковальському²⁶ (тоді ще доценту). Знову ж таки це робилося «з прицілом» на аспірантуру для С. М. Адже я не мав формального дозволу керувати аспірантами. Для цього треба було вступати в тривале листування з Мінвузом СРСР і т. д. Цю процедуру все ж можна було пройти. Але в денну аспірантуру кафедри істфаку брали зазвичай трьох кандидатів: по одному на кафедру, не рахуючи кафедри історії КПРС, де їх чисельність могла доходити до п'яти. Наукове керівництво здійснювалося професорами, завідувачами кафедри. Я не був тоді доктором історичних наук і професором чи завідувачем кафедри, тому варіант з моїм керівництвом відпадав. Через це я передавав своїх підопічних Миколі Павловичу, який був у курсі всіх моїх педагогічних і наукових справ і добре знав з власного досвіду студентів, яких я передавав під його наукову опіку. Таким шляхом, крім С. М., пішли й інші мої підопічні: Юрій Князьков²⁷, Петро Кулаковський²⁸, Алла Атаманенко²⁹, які є нині кандидатами й докторами історичних наук і працюють у Запорізькому національному університеті та Національному університеті «Острозька Академія». На той час С. М. віддав до друку дві свої статті, підготовлені під моїм керівництвом: одну в збірник германістики, де я був секретарем, другу – в збірник кафедри джерелознавства, редактором якого був Микола Павлович (дещо пізніше ці статті були опубліковані). Здавалось, що все йде як по маслу. Але несподівано з'явилися підводні камені. Щоб трохи зрозуміти ситуацію, наведу уривки з моїх листів до видатної історикині Олени Апанович, які опублікувала моя дочка:

«От на приклад, набирають в аспірантуру в цьому році всяку галушку: дурня чи негідника, або в кращому випадку людину малоприслатну для наукової роботи. До Миколи Павловича повинен був вступати мій вихованець (Плохій). (У хлопця 2 публікації, 3-тя стаття – у друці, його робота про Пасторія представлена до золотої медалі АН УРСР). А в деканаті по тихеньку ліквідували місце в стаціонарну аспірантуру по джерелознавству. В Мінвузі уже прибрали і місце в заочну аспірантуру. А потім лицемірні зітхання про погану підготовку аспірантів, про їх нездатність написати навіть компілятивну статтю, про нездатність захистити свій опус навіть в 8-10 – річний строк. А грамотні хлопці та дівчата ідуть повз істфаку в 70%».

«Мій студент Плохій, про якого я Вам писав раніше (який закінчив в цьому році істфак ДДУ з червоним дипломом, Почесним дипломом АН УРСР, має 2 опубліковані статі і 1 здану до друку, знаючи 3 мови: англійську, польську і

²⁶ Ковальський Микола Павлович (1929–2006), доктор історичних наук, професор.

²⁷ Князьков Юрій (1954 р.н.), кандидат історичних наук.

²⁸ Кулаковський Петро (1964 р.н.), доктор історичних наук, професор.

²⁹ Атаманенко Алла (1964 р.н.), доктор історичних наук, професор.

меншою мірою латину) скоріш за все цього року не потрапляє до аспірантури. Зараз він в ПТУ. А не потрапив він тому, що декан цього не захотів (має незрозуміло чому зуб на нього, а можливо, на мене чи Ковальського), і в результаті бездарі підуть «робити науку», а грамотний хлопець піде учити історії напіврецидивістів із ПТУ (профтехучилища)»³⁰.

Тоді ми з С. М. мали розмову на цю тему, яку можна визначити назвою ленинської роботи: «Что делать?». З моїми рецептами С. М. не погодився, заявивши, що він піде зі своєю проблемою просто до тодішнього ректора, академіка В.І. Моссаковського³¹. Це, до речі, засвідчує його бійцівські якості. Той же Моссаковський сказав на одній нараді приблизно таке: доведено, що розумові здібності кандидатів і докторів наук приблизно однакові, але останніх вирізняє сильна воля. Отже, С. М. записався на прийом і згодом зустрівся зі мною, щоб поділитися новинами. Коли він увійшов у великий ректорський кабінет, то побачив, що там є не тільки Моссаковський, але й ціле гроно проректорів, зібраних з іншого приводу. С. М. став викладати суть справи, показав ректору свої статті. Ректор, який відзначався своїми диктаторськими замашками і не зовсім передбачуваною поведінкою, слухав С. М. уважно, інколи вигукуючи: «Какое коварство!» (маючи на увазі верхівку істфаку). У результаті він наклав позитивну резолюцію на клопотання С. М. і ця проблема була щасливо вирішена. До речі, згадую, що коли я у свій час розподілявся після закінчення аспірантури, Моссаковський (підбурюваний, за всіма ознаками, заступником декана В.І. Шевцовим³²), поводив себе зовсім не так, і я став викладачем кафедри загальної історії з великими труднощами.

Період навчання С. М. в аспірантурі (він навчався в ній легко і без проблем) був особливо цікавим у наших взаємовідносинах. Ми часто зустрічалися і вели насамперед бесіди про дисертаційні проблеми. За доброї погоди ми поєднували ці бесіди з прогулянкою: рухалися від будинку, де я жив, до Горбатого мосту, по ньому виходили в «парк живих і мертвих» (там раніше було кладовище, а потім – парк ім. Калініна), доходили до стадіону «Локомотив», а потім верталися назад, знову тим же маршрутом, і повторювали його кілька разів. Дисертацією теми бесід не вичерпувалися, говорилося й про політику, про національне питання, про сімейні справи, факультетські новини тощо. І досі з приємністю згадую ці прогулянки. Микола Павлович, який дуже відповідально ставився до своїх аспірантів, а щодо мене, то він замінив мені батька (той помер у перший же тиждень мого навчання в ДДУ як студента), але в цей період йому довелося займатися завершенням своєї докторської дисертації і пошуками наукової ради (їх було по цій спеціальності аж п'ять: дві в Москві, по одній в

³⁰Тарасенко І. Листи Юрія Мицика до Олени Апанович. – К., 2020. – С. 36, 45-46. (Листи від 23. 03. і 4.09.1980 р.)

³¹ Моссаковський Володимир (1919–2006), ректор Дніпропетровського державного університету (1964–1986), доктор фізико-математичних наук, професор.

³² Шевцов Віктор (1940–1977), кандидат історичних наук, доцент.

Ленінграді, Томську і Києві. І він не міг приділяти аспірантам цієї пори стільки уваги, як аспірантам 70-х років: мені, Г. К. Швидько³³, Ю. В. Назаренку³⁴. Якось Микола Павлович сказав мені: «Сергій має двох наукових керівників!». Він сказав це з нейтральною інтонацією, констатуючи факт. З цього часу в мене зберігся лист С. М., на жаль, недатований, написаний не раніше 8 серпня 1979 (?) р., в якому він ділиться враженнями про свою поїздку до Львова і роботу в університетській бібліотеці. У ньому ж він просив передати подяку Миколі Павловичу за його рекомендаційний лист щодо поселення С. М. в університетському гуртожитку для аспірантів, який подіяв безвідмовно³⁵. У цих поїздках С. М. виконував і мої нескладні доручення. Одне з таких, солідніше, С. М. через недосвідченість «завалив». Про нього необхідно сказати детальніше. Коли я працював у Запорізькому педінституті, то, звичайно, не прогавив нагоди попрацювати в місцевому обласному архіві. Нічого цікавого з моєї тематики я там не знайшов, зате познайомився з істориком-архівістом Т.Ф. Мощиць³⁶. Вона повідомила, що під час підготовки запорізького тому «Історії міст і сіл УРСР» у 60-х роках її відрядили до ленінградських архівів для пошуку нових джерел. Вона сумлінно там працювала, і ленінградські колеги з архіву (чи музею?) флоту показали їй якесь приміщення, забите теками з документами, і сказали, що це архів Запорозької Січі, і запропонували забрати його в Запоріжжя. Мощиць по прибутті до Запоріжжя негайно передала цю новину начальству. Останнє, на жаль, відмахнулося, не бажаючи клопотатися і долучитися до справи пробудження історичної свідомості українців. Я ж загорівся цією справою і, не маючи змоги сам поїхати до Ленінграда, доручив цю справу С. М. (Мощиць на той час померла). С. М. постарався виконати доручення і, прийшовши до архіву чи музею флоту (в Ленінграді існують дві подібні установи, що заплутує справу), по-воєнному звернувся до тамтешніх працівників приблизно так: «У Вас є архів Січі. Мені необхідно оглянути його, щоб потім забрати в Україну». Тут його дії нагадали прямолінійність героя одного з творів М.Є. Салтикова-Щедріна, котрий освідчувався в коханні дворянці, покладаючись на поради свого друга, дрібного чиновника Петьки Трясучкіна (переказую своїми словами): «Я одружусь з Вами! Але спершу Ви повинні дати мені велику деревеньку з мужиками». Звичайно, ті архівісти переполошилися і вголос заявили, що таких справ у них немає. Чи то справді їх не було, чи то расейські шовіністи не хотіли передати цей скарб Україні, як під різними приводами досі не передають козацькі січові прапори з Ермітажу та ще багато чого. Та й в Україні ситуація дуже змінилася порівняно з 1960-ми

³³ Швидько Ганна (1944–2022), доктор історичних наук, професор.

³⁴ Назаренко Юрій (1928 р.н.), кандидат історичних наук, доцент.

³⁵ Мищик Ю. З листів М.П. Ковальського. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... К.*, 2007. С. 65.

³⁶ Мощиць Т. (?–?), архівістка Державного архіву Запорізької області.

роками, і в ній замість Шелеста, який все ж зберігав у серці трохи українства, владарював Щербицький, вірний слуга Москви, тому ця проблема так і залишилася нерозв'язаною.

Як уже йшлося, в аспірантурі С. М. навчався легко (все ж у нього був великий запас міцності: над темою він працював з III курсу, англійську ж вивчав ще в спеціалізованій запорізькій школі), і тому робота була закінчена вже на 2-му році навчання (як мінімум, половина аспірантів провалює аспірантуру, а ще чи не половині бракує трьох років). Пошуки спецради привели його до істфаку університету ім. Патріса Лумумби в Москві. Тут працювала доктор історичних наук Олена Вікторівна Чистякова³⁷ (1921–2005), з якою я співробітничав при підготовці до видання «Скіфської історії» Андрія Лизлова. Вона посприяла С. М. у захисті у 1982 р. З його дисертації «Латиномовні твори середини XVII століття як джерело з історії Визвольної війни українського народу 1648–1653 рр.» опонентами виступили московські історики І. Греков³⁸ та Г. Санін³⁹. Чистякова потім говорила мені, що дехто з істориків – російських великодержавних шовіністів (О. Рогов)⁴⁰ відмовляв її від підтримки С. М., бо начебто робота присвячена другорядним хроністам (це про невидані із XVII ст. латиномовні хроніки Пасторія і Кояловича!). Олена Вікторівна виявилася на висоті і відкинула ці інсинуації. Зав'язалися дружні стосунки і з її чоловіком, відомим істориком, доктором історичних наук, академіком Володимиром Ароновичем Дунаєвським⁴¹, який, до речі, народився у Катеринославі (Дніпрі). Дунаєвський став бувати в рідному місті, одного разу був навіть головою ДЕК на істфаці ДДУ. Батько С. М. – Микола Іванович влаштував йому похід по місцях його бойової слави в Запоріжжі та Запорізькій області, де свого часу Дунаєвський був поранений.

Після успішного навчання в аспірантурі ДДУ С. М. став викладати на кафедрі загальної історії і пройшов шлях від викладача до професора (1983–1992). Наші дружні зв'язки лишалися незмінними. Так, збереглися певні свідчення цього. У листі до О. М. Апанович від 18.12.1984 р. я, зокрема, писав: «На днях до Києва поїхав С. М. Плохій, він повинен Вам передати мою свіжу методичку (в співавторстві), але усі укр[аїнські] матеріали – мої»⁴². Пригадую, що він на громадських засадах очолив музей історії ДДУ, і я передав йому копію важливого листа одного з директорів Дніпропетровського обласного історичного музею довоєнної пори, який надіслав мені сибірський геофізик і мій співавтор Віктор Лойша⁴³ (на жаль, оригінал листа, в якому

³⁷ Чистякова Олена (1921–2005), доктор історичних наук, професор.

³⁸ Греков Ігор (1921–1993), доктор історичних наук, професор.

³⁹ Санін Геннадій (1937 р.н.), доктор історичних наук, професор.

⁴⁰ Рогов Олександр (1935–1996), кандидат історичних наук.

⁴¹ Дунаєвський Володимир (1919–1998), доктор історичних наук, професор.

⁴² Мищик Ю. З листів М. П. Ковальського. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* К., 2007. – С. 83.

⁴³ Лойша Віктор (р.н.?), геофізик.

йдеться про сталінські репресії в музеї, мені довелося повернути Лойші). Разом з С. М. ми як куратори були на сільгоспроботах в с. Булахівка Павлоградського району, і там знову був великий простір для нашого спілкування. Тим більше що була дуже сильна група студентів, зокрема майбутні доктори наук: Анатолій Бойко⁴⁴, Олександр Слісаренко⁴⁵, Катерина Мальшина⁴⁶, також Марина Кравець (моя дипломниця й аспірантка, нині працює в університеті Торонто).

Пам'ятаю, як студенти допитувалися про життя-буття в США, де С. М. проходив наукове стажування у 1986/1987 навчальному році на базі Колумбійського та Гарвардського університетів. Хтось запитав про доктора Чарльза Хайдера⁴⁷ («товарища Хайдера»), який 218 (!) днів «голодував» біля Білого дому на знак протесту проти політики президента Рейгана. С. М. знизав плечима і сказав, що про Хайдера навіть у колах інтелігенції далеко не всі знають. Це здивувало питаючого, який, очевидно, вірив усім байкам московських пропагандистів, і в роздуту історію з Хайдером також. Коли ми залишилися наодинці, С. М., посміхаючись, загадав загадку: «Ничем не питається, на «Х» називається?». Відповідь: «Хайдер».

Пригадується, як С. М. збирався в цю подорож за океан і дуже тривожився. Я, маючи досвід стажування в Польщі й спілкування з американцями, з якими мешкав в одному гуртожитку, запевнив його, що не такий страшний чорт, як його малює радянська пропаганда, і що в США не буде ніяких провокацій. Так і було. С. М. потім казав, що у своїй масі американці цілком мирно налаштований народ. Пізніше, під час мого першого стажування в Канаді у 1999 р. я сказав йому, що зимового вечора до мене чомусь приязно посміхалася жінка, яка бігла у спортивному костюмі повз мене. С. М. відповів: «Це звично для США й Канади. Люди не закомплексовані, почуваються у безпеці, налаштовані приязно до зустрічних». Пригадується ще одна весела історія. У той час коли С. М. був на стажуванні, Олена викладала історію в одній з вечірніх шкіл поблизу її батьківської квартири. Звичайно, С. М. скористався правом виклику дружини на місяць у США, що було нормою в таких випадках. Раптом мені зателефонувала схвильована Олена і попросила приїхати до неї. Я приїхав до школи, де вона вже чекала на мене. Із сльозами на очах Олена сказала, що шкільне начальство не хоче її відпускати у США, бо «у нас есть более заслуженные люди!». Я розреготався, уявивши собі картину: в аеропорту Нью-Йорка стоїть С. М. з квітами, зустрічаючи свою Олену. Замість неї по трапу спускається якась «Марія Іванівна» передпенсійного віку і каже С. М.: «Я вместо Лены, я более заслуженная кандидатура!». Відсміявшись, я

⁴⁴ Бойко Анатолій (1960–1910), доктор історичних наук, професор.

⁴⁵ Слісаренко Олександр (1961 р.н.), доктор історичних наук, доцент.

⁴⁶ Мальшина Катерина (1963 р.н.) доктор історичних наук, професор.

⁴⁷ Чарльз Лейтвін Хайдер (1930–2004), американський астрофізик. У 1986 р. біля стін Білого дому оголосив, що в знак протесту проти гонки озброєнь буде голодувати. Голодував 218 днів.

заспокоїв Олену: «Це запрошення персонально Вам, а не передовикам виробництва. Школа не має ніякого права чинити Вам перепони і т. д.». Олена заспокоїлась і добилася реалізації свого законного права.

Стажування в США спричинило неприємності й на кафедрі. Одна з доцентів (Л. Тутик) підійшла якось до мене й сказала: «Чи не зарано С. М. збирається за кордон. Адже в нас є старші й з більшими заслугами люди», маючи на увазі Калашникова, який досліджував історію індіанців США XVIII–XIX ст. Я погодився з тим, що Калашникову треба б поїхати в США, але саме це стажування не його, а С. М. нагадав, що коли в мене була подібна ситуація, тоді в парткомі ДДУ зібрали молодих кандидатів, яких подали у списки потенційних стажерів, провели необхідну бесіду і запропонували уточнити країну. Оскільки Польщі – «найвеселішого бараку соціалістичного табору» в списках не було, мені довелося поборотися за право поїхати саме туди, а не в НДР. У Східну Німеччину тим разом поїхали Валентин Іваненко⁴⁸ (істфак) та Іван Біліченко⁴⁹ (романо-германське відділення філфаку). Тутик відступилася. Однак Калашников вперто добивався «свого» і, на жаль, це затяглося... Чергова чорна кішка пробігла і на розподіленні V курсу в 1987 р. (моя група пройшла цю процедуру, і я побіг на лекцію). Тим часом виникли тертя між С. М. і Калашниковим. Причиною стало розподілення сімейної пари Олександра Давлетова⁵⁰ (нині професор Запорізького національного університету) і його дружини Безпояско⁵¹. С. М. цілком логічно і в дусі вимог закону пропонував їх розподілити в одне місто (Давлетов вступав в аспірантуру ДДУ, і тоді цій парі випадало лишатися в Дніпрі). Калашников уперся і пропонував направити Безпояско у... Жовті Води. У дискусії, звичайно, переміг С. М. Калашников зайшов після цього на кафедру розсерджений. Там я відпочивав після лекції і був у доброму гуморі. Коли я довідався про цей інцидент (С. М. не було на кафедрі), то став жартома підколювати Калашникова («Хочеш розбити молоду пару?»). Калашников з люті аж зламав олівця, як набагато пізніше вчинив Янукович⁵². Тоді присутній при цьому завідувач кафедри А.С. Зав'ялов якось загасив конфлікт. На жаль, ця неприязнь Калашникова мала продовження і зіпсувала й мої ідилічні відносини з С. М.

У 1988 р. виповнювалося 60 років Зав'ялову, а згідно з новаціями часів горбачовської перебудови з керівних посад, зокрема й завідування кафедрами, мали звільнитися пенсіонери. Хто ж буде новим завідувачем? Здавалося, що я. Все ж я був з 1975 р. заступником завідувача кафедри і певний час навіть виконувачем його обов'язків. Але частина кафедри боялася, що я буду

⁴⁸ Іваненко Валентин (1948 р.н.), доктор історичних наук, професор.

⁴⁹ Біліченко Іван (1944 р.н.), кандидат філологічних наук, доцент.

⁵⁰ Давлетов Олександр (1964 р.н.), кандидат історичних наук, доцент.

⁵¹ Давлетова (Безпояско) Людмила (1963 р.н.) 1982–1987 рр. студентка історичного факультету ДДУ.

⁵² Янукович Віктор (1950 р.н.), президент України 2010–2014 рр. Після втечі з України до Ростова на одній із прес-конференцій від злості публічно зламав простий олівець.

проводити українізацію (згідно із законом!), хоча я планував лишити викладачів, яким було понад 40 років, у спокої, а іншим пропонував для початку читати українською невеликі спецкурси. Крім того, я був неблагонадійним з точки зору університетського й факультетського істеблїшменту, бо входив до керівництва обласної «Просвіти» (тоді – Товариства шанувальників української мови ім. Дмитра Яворницького). Я й не мав генеральських амбіцій, на посаду завідувача не рвався, бо вже планувалося створити окрему кафедру історії України (вона з'явилася в 1989 р.), і я хотів перейти на неї. Нарешті, погіршилися мої стосунки із А.С. Зав'яловим, про що можна сказати іншим разом⁵³. Зате цієї посади посилено добивався В.М. Калашников, який захистив докторську дисертацію у 1987 р. Я знав Віктора з 1977 р., ми працювали на одній кафедрі, займали практично однакові позиції, якщо говорити про роботу, підтримували приязні взаємовідносини. Про політику в той час майже не говорили, хоча мені імпонувало те, що він вивчив українську мову і навіть хотів прислужитися Україні на цьому полі, ми навіть були співавторами однієї статті в журналі «Всесвіт»⁵⁴. На жаль, пізніше він змінив позицію. Але про це іншим разом. Коли Віктор тоді заговорив зі мною про завідування і сказав, що його вже підтримують доценти Марков і Тутик, я дав слово підтримати його на виборах, тим більше що науковим керівником його кандидатської дисертації був Зав'ялов. Але останній своїм наступником зробив С. М. Розпочалася передвиборна боротьба... Я опинився в складній ситуації: з одного боку, всі мої симпатії були на боці С. М., з другого – я дав слово Віктору. Після коливань я обрав кандидатуру Віктора, бо «давши слово, держись, а не давши, крепись!». За Калашниковим було 4 голоси, зокрема й мій, але більшість проголосувала за С. М. Наші відносини погіршилися після цього, і я щиро жалкую про своє голосування на виборах 1989 р. Пізніше Калашников і Марков перейшли на юридичний факультет, і Віктор там очолив кафедру.

Знову налагоджуватися наші взаємовідносини почали з червня 1989 р. 3-9 липня 1989 р. в Урбіно (Італія) мала пройти міжнародна конференція «L'aperception du Moyen-âgeux? L'Époque Baroque en Pologne, Ukraine et Russie», на яку ми дістали запрошення. З України був також проф. Ярослав Ісаєвич⁵⁵. У радянській делегації, зазвичай, майже всі були москвичі. Ми з С. М. були в Москві ще наприкінці червня і отримали в Мінвузі «щедрі» гроші на відрядження: по 2 долари США кожному! (звичайно, в перерахунку на ліри). Дивом дістали квитки на потяг Москва – Будапешт, де мали пересісти на потяг

⁵³ Детально про це читати: Венгер А. Українська-радянська германістика в особах: спогади проф. о. Юрія Мицика про Анатолія Зав'ялова. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 1(17). С. 197–228.

⁵⁴ Калашников В., Мицик Ю. Прабатько американської літератури про українське Причорномор'я [Дж. Сміт]. *Всесвіт*. 1997. № 7. С. 178–186.

⁵⁵ Ісаєвич Ярослав (1936–2010), доктор історичних наук, професор.

до Рима. Дивом я називаю це діставання квитків, бо в залізничних і авіакасах були гігантські черги (вже падала «залізна завіса»), а ці квитки хтось повернув. У день від'їзду 28 червня ми ще потрапили в одну пригоду: допомогли співробітнику міліції затримати злодія на вокзалі і ледве протягли його з вкраденими і своїми речами крізь натовп його «подільників». Ще й виступили свідками при складанні протоколу. О 23-й годині поїзд рушив. На кордоні з Угорщиною я згадав про свій польський досвід, і ми поміняли кожен по 30 карбованців на форинти. У Будапешті ми провели майже добу, довго ходили цим дуже красивим містом. Я там вперше побачив інше морозиво, крім звичного радянського пломбіру за 13 коп. (з наповнювачем – 15 коп.). На вітрині був широкий асортимент десь 20 сортів морозива. Я накинувся на нього, через що застудив горло. Застудив якимось дивно. Цілком нормальний стан інколи змінювався на слабкість, з мене лив піт... Через кілька годин стан нормалізувався, а другого дня все починалося знову. Заночували ми на вокзальних лавках. Вранці сіли на римський потяг і поїхали далі. У Загребі поїзд став, і пасажери чомусь почали виходити. Ми стривожилися, і тут стало в пригоді знання С. М. англійської мови. Виявляється, мала бути ще одна пересадка, про яку нас раніше ніхто не попередив. Ми благополучно пересіли в інший потяг і через Люблянду дісталися до Трієста (Італія), де й стояли до вечора. Прикордонний контроль був швидкий у майже порожньому вагоні. Ми розклали лавки і вместилися на них. Вночі в купе вбігло дві молоді негритянки і теж стали моститися коло нас. С. М. знову стривожився. Я пішов на розвідку і виявив, що вагон уже був заповнений вщерть, отже, негритянки не випадково зайняли місця коло нас, і ми спали ніс до носа з ними, причому одна з дівчат немилосердно хропіла. Прокинулися ми від крику: «Firence, Firence!». Негритянки похапцем збиралися, бо їм треба було їхати саме до Флоренції. Далі знов їхали в напівпорожньому вагоні, розглядали італійські краєвиди і говорили, зокрема, про ті злочасні вибори. Прибули до Рима, потім до близького центру, до Колізею, під яким були призначені збори учасників. Далі автобусом проїхали в місто Урбіно (батьківщину Рафаеля), де розташовувався університет (в його гуртожитку кожен з нас поселився в окремому номері). Можна багато писати про цю важливу конференцію і про свої італійські враження... Скажу лише про те, що на конференції виникло мовне питання, бо робочими мовами були англійська, французька й російська. С. М. та Ісаєвич обрали англійську. Я ж у школі і виші вчив німецьку. Але раптом болгарин виголосив доповідь болгарською. А чим Україна гірша? Порадившись з Ісаєвичем (він зладнав мені резюме англійською), 5 липня я виголосив доповідь українською (її потім пустили по радіостанції «Свобода», і деякі студенти з істфаку ДДУ слухали її по «голосах!»). Після конференції всім нам зробили екскурсію, запропонувавши кілька варіантів. Ми побували в Ассізі (батьківщині св. Франциска Ассізького, побачили в музеї його речі), зайшли і в магазинчики сувенірів. С. М. дуже хотів купити одну зі статуєток святого, але

нам навіть ці дешеві фігурки були не по кишені. Крім того, ми боялися ненароком зачепити якусь полицю (вони стояли тісно одна коло одної), і тоді не знаю, як довелось би нам викручуватися. Побували і в Равенні, а потім стали роз'їжджатися. Ми поїхали поїздом до Рима, де за порадою і допомогою Ісаєвича поселилися в українському осередку. Там же була і резиденція кардинала, предстоятеля УГКЦ Мирослава-Івана Любачівського⁵⁶, і ми мали змогу його побачити. Оскільки зворотні квитки ми дістали на 13 і 14 липня (тут знову були в нагоді знання С. М. англійської мови). Ми мали їхати в різні дні, а це кількадедне перебування в Римі провели разом, і на свій смак. Оглянули по змозі центр міста, насамперед Форум і Колізей (всередину не заходили, бо не було грошей), побували у Ватикані, соборі св. Петра, але я цей час використав, щоб попрацювати у ватиканському архіві. На 11 липня ми запланували сходити на площу, щоб побачити папу Яна-Павла II⁵⁷. Я вже чотири рази бачив папу в Кракові (одного разу він благословив мене, коли проїжджав довгою вулицею біля краківських «блонь» (величезної луки), але С. М. ніколи ще папу не бачив, і я цілком розумію його зацікавленість. Але перед самим виходом мене схопив радикуліт, і тому довелось залишитися «вдома». С. М. пішов сам і повернувся задоволеним, побачивши папу. Через цей радикуліт я виїхав з Риму першим. Тоді С. М. тягнув мої речі, посадив у вагон, а сам виїхав до Москви на другий день.

Наші взаємовідносини з С. М. налагодилися, але життя помалу розводило наші шляхи. Я працював уже на кафедрі історії України, а С. М. не тільки завідував кафедрою загальної історії, але й був проректором з міжнародних зв'язків ДДУ, мав купу нових доручень, часто супроводжував ректора (ним у 1986 р. став Володимир Присняков⁵⁸)... Та й я скористався новими можливостями і у 1991 р. відбув на тривале, майже річне, стажування у ФРН та Польщу. Пригадую, як у січні 1991 р. ми зайшли в університетську їдальню. Там за столом сидів якийсь лисуватий молодий чоловік, який працював у кагебешному відділі ДДУ (ще діяли «куратори» від КГБ в університеті) і з ентузіазмом промовляв, що криза в Персидській затоці загострюється і що скоро Саддам Хусейн дасть бубни американцям, бо в нього стільки радянських танків і т. д. Почувши це, ми посміхнулися. Якої «бубни» невдовзі дали Хусейну американці під час операції «Буря в пустелі», відомо всім...

Із С. М. я розминувся, бо повернувся в Україну наприкінці вересня 1991 р., а С. М. відбув у Канаду на стажування у серпні. Знаю, що Олені було складно протриматися в цей час з двома дітьми, бо полиці в магазинах зняли тоді

⁵⁶ Любачівський Мирослав-Іван (1914–2000), єпископ Української греко-католицької церкви, кардинал католицької церкви.

⁵⁷ Ян Павло II (1920–2005), папа римський.

⁵⁸ Присняков Володимир (1937–2009), доктор історичних наук, професор, академік НАН України.

пустками. Подальші відомості про С. М. я маю переважно уривчасті. Після приїзду в Едмонтон виявилось, що там вакантне місце викладача-славіста, бо за окремою програмою для запрошення істориків з СРСР не пройшов російський історик (Сахаров?). Тоді професор Франк Сисін⁵⁹ (США – Канада), якого ми обидва добре знали, запропонував С. М. прочитати цей курс. С. М. погодився, добре впорався з цим завданням і навіть заробив якісь гроші, що дозволило йому продовжити стажування. Прибувши в Україну, С. М. зв'язався з керівництвом ДДУ, і ректор дав на це згоду. Тоді С. М. з Оленою й дітьми вилетіли до Канади. Коли ректор про це довідався, то змінив своє рішення і став вимагати повернення. Як же так? Уже підписаний договір, на С. М. чекають, є відповідні дозволи і раптом: кинь все і «вернись в Соренто!» С. М. відмовив. Тоді ректор почав боротьбу з «ізмненником родіни» (так ректор називав С. М.), звільнив його з посад... Стало ясно, що шлях до ДДУ для нього закритий. Читаючи в інтернеті дифірамби Приснякову, я не можу втриматися від своєї оцінки, яку підкріплю фактами. Не буду торкатися наукової діяльності ректора, скажу про інше. За період свого ректорства з 1986 по 1998 рр., особливо в 1990-ті рр. Присняков вигнав з ДДУ понад 100 професорів і завідувачів кафедрами, навіть тих, хто всіяко його підтримував (маю на увазі проректора П.П. Падуна⁶⁰, який змушений був піти в Академію митної служби у 1997 р., і забрав із собою ціле гроно викладачів). У результаті ДДУ, який входив до десятки найкращих вишів СРСР, скотився на 15 місце в Україні. Зупинюся на історичному факультеті і проф. Ковальському, незважаючи на його сумлінну і тривалу працю в ДДУ як декана заочного факультету і завідувача кафедри, творця авторитетної наукової школи, не дали в ДДУ навіть однокімнатної квартири, хоч така можливість була, і він змушений був тіснитися з п'ятьма членами сім'ї в «хрущобі». Тоді Ковальський пішов в Острозьку академію, і з ним перспективні науковці: Кулаковський та подружжя Атаманенків (нині професори). Мене (професора й доктора історичних наук) він витіснив з ДДУ як «попа й націоналіста», професора Г.К. Швидько змусив піти з ДДУ після того, як вона відмовилася брехливо свідчити на суді проти голови «Просвіти» письменника В. Заремби⁶¹, з яким Присняков затіяв безглуздий процес. Віктора Брехуненка⁶² (тоді кандидат історичних наук, а нині доктор історичних наук і професор) він вигнав з роботи без приводу. Фактично це була помста за те, що Віктор недоречно засміявся! Під час вступної кампанії при розподіленні викладачів по групах, він чомусь засміявся в той час, коли головуючий скомандував: «Приснякова (дружина ректора, викладач ДДУ – Ю.М.) – на виход!» Так, зі «школи Ковальського (дніпропетровської)», яку «шеф» дбайливо формував понад 40 років, за кілька років правління

⁵⁹ Сисін Франк (1937 р.н.), американський історик, доктор історичних наук.

⁶⁰ Падун Петро (1939–2004), кандидат технічних наук, професор.

⁶¹ Заремба Володимир (1941 р.н.), письменник.

⁶² Брехуненко Віктор (1965 р.н.), доктор історичних наук, професор.

Приснякова в ДДУ не залишилося майже нікого. А ще можна згадати його громадянську позицію, коли він виганяв з ДДУ молодь, яка прийшла колядувати; коли гальмував діяльність університетської «Просвіти»; коли створював групу з «возродження Советського Союзу», боровся з християнством, що не завадило йому пізніше писати про Христа як Бога, але краще б він не ліз у богослов'я, бо трактував Христа як окултист, писав про японку – дружину Христа (!) і дітей від цього шлюбу тощо.

Далі наші контакти з С. М. були епізодичними, але особливо приємними вони були в період моїх двох стажувань у Канаді (у 1999 і 2004 рр.). Тоді я жив переважно в Едмонтоні, а С. М. і Олена доклали багатьох зусиль, щоб допомогти мені адаптуватися до канадських реалій, що було нелегко, враховуючи моє слабе володіння англійською мовою. На той час Олена захистила магістерську дисертацію з українознавства, але згодом пішла шляхом матері, ставши медсестрою. Приємно згадати наші посиденьки в його будинку, наші балачки про університет та спільних знайомих, участь у мітингах на підтримку Майдану 2004 р. і т. д. Потім ми бачилися в Україні тільки під час його короткочасних відвідувань батьківщини (раз на 1-2 роки) та спілкувалися через інтернет. Коли ж у вересні 2010 р. я тяжко захворів, а лікування коштувало великих грошей, то С. М. допоміг мені й фінансово, за що я йому дуже вдячний. Тепер же спілкуємося по інтернету та під час його нечастих відвідин України...

Список використаних джерел та літератури

1. Одинець С. Інтерв'ю з С. Плохієм. URL: <https://uamoderna.com/jittepis-istory/plokhyy>
2. Венгер А.Г. Дніпропетровські «всесвітники» пізньорадянського часу у спогадах Сергія Плохія». *Проблеми Всесвітньої історії*. 2020. № 1(10). С. 181–205.
3. Березницька І. «Я хотів бути добрим істориком». Інтерв'ю з Сергієм Плохієм. URL: <https://theukrainians.org/serhii-plokhii/>
4. Венгер А.Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: Сергій Плохій у спогадах учнів. *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2020. С. 151-160.
5. Мицик Юрій спогади про Сергія Плохія. *Архів автора*.
6. Калашников В., Мыцык Ю., Плохий С. Методические указания по подготовке к семинарским занятиям по истории стран Азии и Африки. Днепропетровск: Днепропетр. гос. ун-т, 1984.
7. Мицик Ю., Плохий С., Стороженко І. Тії слави козацької повік не забудем: історико-краєзнавчі нариси про пам'ятні місця Дніпропетровщини періоду Визвольної війни українського народу 1648 - 1654 років. Д.: Промінь, 1989. 118 с.
8. Мицик Ю., Плохий С., Стороженко І. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків. Д.: Промінь, 1990. 302 с.
9. Мицик Ю., Мосьпан Н., Плохий С. Місто на Самарі: Навчальний посібник. Д.: Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 1994. 61 с.

References

1. Odynets, S. *Interviu z S. Plokhiiem* [Interview with S. Plokhii] [Online]. Available from: <https://uamoderna.com/jittepis-istory/plokhyy> [In Ukrainian].

2. Venher, A.H. (2020) Dnipropetrovski “vsesvitnyky” piznoradianskoho chasu u spohadakh Serhii Plokhii [Dnipropetrovsk “universalists” of the late Soviet era in the memoirs of Serhii Plokhii]. *Problemy vsesvitnoi istorii* [Problems of world history], 1(10), pp.181–205. [In Ukrainian]
3. Bereznitska, I. Ya khotiv buty dobrym istorykom. Interviu z Serhiiem Plokhiiem [I wanted to be a good historian]. [Online]. Available from: <https://theukrainians.org/serhii-plokhii/> [In Ukrainian]
4. Venher, A.H. (2020) Shtrykhy do portreta dniproetrovskykh “vsesvitnykyv”: Serhii Plokhii u spohadakh uchniv [Touches to the portrait of Dnipropetrovsk “universalists”: Serhii Plokhii in the memories of students] *Suchasni doslidzhennia z nimetskoï istorii* [Modern studies in German history]. pp – 151-160. [In Ukrainian]
5. Mytsyk Yurii spohady pro Serhii Plokhii. [Mytsyk Yury memories of Serhii Plokhii]. *Arkhiv avtora*. [In Ukrainian].
6. Kalashnikov, V., Mycyk, Yu, Plohiy, S. (1984). *Metodycheskye ukazanyia po podhotovke k semynarskym zaniatiam po ystoriy stran Azyy y Afryky* [Methodical instructions for preparing for seminar classes on the history of Asian and African countries]. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk University. [In Russian].
7. Mytsyk, Yu., Plokhii, S., Storozhenko, I. (1989). *Tii slavy kozatskoi povik nezabudem: istoryko-kraieznavchi narysy pro pamiatni mistia Dnipropetrovshchyny periodu Vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648-1654 rokiv*. [We will not forget those glories of the Cossack ages: historical and local history essays about the memorable places of Dnipropetrovsk region during the Ukrainian people’s liberation war of 1648-1654]. Dnipropetrovsk: Promin. [In Ukrainian].
8. Mytsyk, Yu., Plokhii, S., Storozhenko, I. (1990). *Yak kozaky voiuvaly: Istorychni rozpovidi pro zaporizkykh kozakiv*. [How the Cossacks fought: Historical stories about the Zaporozhian Cossacks]. Dnipropetrovsk: Promin. [In Ukrainian]
9. Mytsyk, Yu, Mospan, N., Plokhii, S. (1994) *Misto na Samari: Navchalnyi posibnyk* [City on Samara: Study guide] Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetr. State university. [In Ukrainian]

Venher A. Ukrainian Medieval Studies (Early Modern Studies) through the Personalities of Scholars: Serhii Plokhii in the Memoirs of Fr. Prof. Yurii Mytsyk.

The publication includes the memoirs of Doctor of Historical Sciences, Professor Yurii Mytsyk about one of his students, the Professor of Ukrainian History at Harvard Serhii Plokhii. The historians first met in the mid-1970s at the Historical department of Dnipropetrovsk State University. Yurii Mytsyk was the lecturer at the Chair of general history, and Serhii Plokhii was a first-year student. The memoir reveals the circumstances of acquaintance and the beginning of young scholar’s scientific work under the supervision of Yurii Mytsyk. It was at the latter’s suggestion that Serhii Plokhii began to study Latin-language historiography, wrote his first research paper and published articles. In addition, the professor talks about the problems that his student faced when entering postgraduate school and how he managed to overcome them. The historian also recalls Serhii Plokhii’s preparation of his PhD thesis “Latin-language works of the mid-seventeenth century as a source on the history of the Liberation War of the Ukrainian people in 1648-1654” at the Patrice Lumumba University in Moscow. The stories of personal friendships and inter-family communication between historians are of special interest. Yurii Mytsyk talks about Serhii Plokhii’s arrival at the Department of General History as a lecturer, his professional growth and career progression, and participation in the life of the Historical department. He talks about the complicated relations between colleagues-historians during the election of Serhii Plokhii as head of the chair, his work as dean of the Faculty for Foreign Students, and the circumstances under which Plokhii had to leave Dnipro University.

A separate part of the memoirs is devoted to Serhii Plokhii’s academic trips abroad and the impressions he shared with his colleagues, including a joint trip to an international conference in

Italy. A part of the memoirs is devoted to the contacts between the historians when they both stopped working at the Dnipropetrovsk University and met during Yurii Mytsyk's internship in Canada.

Keywords: *Serhii Plokyh, Yurii Mytsyk, historical science, historiography, Dnipropetrovsk university, chair of world history.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Венгер Альберт Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Гуменюк Алла Германівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичної психології та міжнародних відносин Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

Дьомін Олег Борисович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології, етнології та всесвітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Зелінський Андрій Леонідович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Коверська Єва Олександрівна – студентка III курсу історичного факультету Дніпровського національного університету ім. О. Гончара.

Перга Тетяна Юрївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Самофатов Михайло Ігорович – аспірант 3 року навчання, викладач кафедри археології, етнології та всесвітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Ткач Дмитро Іванович – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та журналістики ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», проректор з міжнародних зв'язків.

Фалько Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри тактики Національної академії Національної гвардії України.

Ходченко Олена Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету Дніпровського національного університету ім. О. Гончара.

Цапко Олег Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Venher Albert – Ph.D. in History, Associate Professor of Oles Honchar Dnipro National University.

Humenyuk Alla – Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor of Dragomanov Ukrainian State University.

Domin Oleg – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of Odesa I.I. Mechnikov National University.

Zelinskyi Andriy – Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Koverska Eva – Student of the 3rd Year of the Faculty of History of Oles Honchar Dnipro National University.

Perga Tetyana – Ph.D. in History, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Samofatov Mykhaylo – Postgraduate Student, Lecturer of Odesa I.I. Mechnikov National University.

Tkach Dmytro – Doctor of Political Sciences, Professor of the «KROK» University.

Fal’ko Sergii – Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of the National Academy of the National Guard of Ukraine.

Khodchenko Olena – Ph.D. in History, Associate Professor of Oles Honchar Dnipro National University.

Tsapko Oleh – Ph.D. in History, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
 - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті англійською мовою
- анотація українською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальноновживаних;
- ключові слова українською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерованій латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова англійською, якщо стаття написана українською. Анотація англійською мовою (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.

- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською та англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 1(25), 2024**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,93.

Тираж 300.

Зам. №С22-124-1

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.